

PODO II

OVERLEVINGSSTRATEGIEËN VOOR EEN MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW IN EEN VERSTEDELIJKE OMGEVING

G. VAN HUYLENBROECK, E. VAN HECKE, H. MEERT

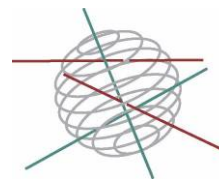

DEEL 1

DUURZAME PRODUCTIE- EN CONSUMPTIEPATRONEN

PLAN VOOR WETENSCHAPPELIJKE ONDERSTEUNING VAN EEN BELEID
GERICHT OP DUURZAME ONTWIKKELING

Deel 1:

Duurzame productie- en consumptiepatronen

EINDRAPPORT

OVERLEVINGSSTRATEGIEËN VOOR EEN MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW IN
EEN VERSTEDELIJKE OMGEVING

CP/18

Prof. G. Van Huylenbroeck – Ugent

Prof. E. Van Hecke – KULeuven

Prof. H. Meert – KULeuven

Valerie Vandermeulen – Ugent

Ann Verspecht – Ugent

Tom Vernimmen – Ugent

Ankatrien Boulanger – KULeuven

Sarah Luyten – KULeuven

Oktober 2005

FEDERAAL WETENSCHAPSBELEID

D/2006/1191/2

Uitgegeven in 2006 door het Federaal Wetenschapsbeleid

Wetenschapsstraat 8

B-1000 Brussel

België

Tel: +32 (0)2 238 34 11 – Fax: +32 (0)2 230 59 12

<http://www.belspo.be>

Contactpersoon:

Dhr. M. Van Heuckelom

Secretariaat: +32 (0)2 238 37 61

Noch het Federaal Wetenschapsbeleid, noch eenieder die handelt in de naam van het Federaal Wetenschapsbeleid is verantwoordelijk voor het gebruik dat van de volgende informatie zou worden gemaakt. De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of enige andere manier zonder de aanduiding van de referentie

INHOUDSOPGAVE

DEEL I: THEORETISCHE BENADERING VAN DE INVLOED VAN VERSTEDELIJKING OP LANDBOUW EN OVERLEVINGSSTRATEGIEËN	1
INLEIDING	1
1 BELGISCHE LANDBOUW: ONTWIKKELINGSSTADIA TUSSEN 1950-2005	2
1.1 1950-2000: 'GESPECIALISEERDE EN GROOTSCHALIGE' LANDBOUW.....	2
1.2 SITUATIE VAN DE LANDBOUWSECTOR ANNO 2005	3
1.3 WAT IS DUURZAME LANDBOUW?	4
1.3.1 <i>Duurzame landbouw in theorie</i>	4
1.3.2 <i>Duurzame landbouw in de praktijk</i>	5
1.4 ECOLOGISCHE EN SOCIALE DRUK	6
1.5 CONCLUSIE.....	6
2 MAATSCHAPPELIJK DISCOURS	8
2.1 INLEIDING	8
2.2 WAT IS PLATTELAND?	8
2.3 VERWACHTINGEN VAN HET 'PLATTELAND'	8
Verwachtingen van de consument	9
Verwachtingen van de dorpsgenoot.....	9
Verwachtingen van de recreant.....	10
Verwachtingen van de verblijfstoerist.....	11
Verwachtingen van de burger	11
Verwachtingen van de samenleving.....	11
3 LANDBOUW IN EEN VERSTEDELIJKTE OMGEVING.....	13
3.1 INLEIDING	13
3.2 DE PERI-URBANE RUIMTE	14
3.2.1 <i>Wat is peri-urbaan?</i>	14
3.2.2 <i>De wisselwerking tussen stedelijke en landelijke processen</i>	15
3.2.3 <i>Kansen en bedreigingen in een peri-urbane ruimte</i>	16
3.2.4 <i>Aanpassingsmechanismen van het landbouwbedrijf</i>	18
4 LANDBOUW EN MULTIFUNCTIONALITEIT	21
4.1 THEORETISCHE EN WETENSCHAPPELIJKE BENADERINGEN	21
4.2 EVOLUTIE NAAR EEN MEER MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW	23
4.3 MULTIFUNCTIONALITEIT EN HET BELEID	25

5	BESLUITEN EN ONDERZOEKSHYPOTHESEN	28
5.1	BESLUITEN	28
5.2	ONDERZOEKSVRAGEN EN HYPOTHESEN	29
	DEEL II: HET ONDERZOEKSOPZET.....	33
1	AFBAKENING VAN HET STUDIEGEBIED.....	33
1.1	DE BELGISCHE STADSGEWESTEN	33
1.2	DE BELGISCHE LANDBOUWMOZAÏEK: KENMERKEN EN DYNAMIEK	35
1.3	HET STUDIEGEBIED: HET STADSGEWEST BRUSSEL, EEN SITUERING	38
2	EEN DRAAGVLAK VOOR MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW: EEN ONDERZOEK	41
2.1	ONDERZOEKSOPZET	41
2.2	ONDERZOEK NAAR DE VRAAGZIJDE: OPERATIONALISERING	41
2.2.1	<i>Onderzoeksmethodiek</i>	41
2.2.2	<i>Onderzoeksthema's</i>	42
2.3	ONDERZOEK NAAR DE VRAAGZIJDE: BESCHRIJVING RESPONDENTEN	43
2.3.1	<i>Respons</i>	43
2.3.2	<i>Representativiteit</i>	43
2.3.3	<i>Sociaal demografische kenmerken van de responsgroep</i>	44
2.4	ONDERZOEK NAAR DE AANBODZIJDE: OPERATIONALISERING.....	49
2.4.1	<i>Onderzoeksmethodiek</i>	49
2.4.2	<i>Onderzoeksthema's</i>	49
2.5	ONDERZOEK NAAR DE AANBODZIJDE: BESCHRIJVING RESPONDENTEN	50
2.5.1	<i>Respons</i>	50
2.5.2	<i>Representativiteit</i>	50
2.5.3	<i>Sociaal demografische kenmerken van de responsgroep</i>	52
2.6	ONDERZOEK NAAR HET GEMEENTELIJKE LANDBOUWBELEID: OPERATIONALISERING.....	54
2.6.1	<i>Onderzoeksmethodiek</i>	54
2.6.2	<i>Onderzoeksthema's</i>	55
2.7	ONDERZOEK NAAR HET GEMEENTELIJKE LANDBOUWBELEID: BESCHRIJVENDE ANALYSE	56
2.7.1	<i>Respons</i>	56
2.7.2	<i>Beschrijvende analyse</i>	56

DEEL III: KANSEN EN BEDREIGINGEN VOOR EEN MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW IN EEN VERSTEDELIJKTE OMGEVING: EEN ONDERZOEK.....	61
CONCEPTUEEL KADER	61
1 FUNCTIEVERWACHTING.....	63
1.1 IDENTIFICATIE EN WAARDERING MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW	63
1.1.1 <i>Landschapswaardering door de burger: concentrische analyse</i>	63
1.1.1.a Wonen in een landbouwomgeving	63
1.1.1.b Recreëren in een landbouwomgeving.....	66
1.1.2 <i>Identificatie multifunctionaliteit door de burger: concentrische analyse</i>	67
1.2 TYPOLOGIE VAN DE BURGERS	70
1.2.1 <i>De opinie van de burgers over landbouw</i>	70
1.2.2 <i>Drie verschillende opiniegroepen</i>	72
1.2.3 <i>Sociaal economische kenmerken van de opiniegroepen</i>	74
1.2.4 <i>Relatie tussen opinie en gedragsintentie</i>	76
1.2.5 <i>Relatie tussen opinie en gedrag</i>	77
1.3 OPINIE EN AFSTAND TOT DE STAD: EEN CONCENTRISCHE ANALYSE.....	78
1.4 FUNCTIEVERWACHTING: CONCLUSIE.....	80
2 FUNCTIEVERVULLING	82
2.1 INHOUD VAN DE FUNCTIES	82
2.2 DE BEPERKINGEN EN KANSEN ALS GEVOLG VAN DE NABIJHEID VAN DE STAD	84
2.2.1 <i>De leefbaarheid van landbouw nabij de stad</i>	84
2.2.2 <i>Sterktes-zwaktes-mogelijkheden-beperkingen</i>	86
2.2.3 <i>Typering van de landbouwers o.b.v. SWOT-analyse</i>	90
2.3 MAATSCHAPPELIJKE VRAAG	91
2.4 KENMERKEN VAN MULTIFUNCTIONELE LANDBOUWERS.....	93
2.5 CONFLICTEN TUSSEN LANDBOUW EN ALTERNATIEVE AANBIEDERS	96
2.6 FUNCTIEVERVULLING: CONCLUSIE.....	99
3 FUNCTIE-INVULLING.....	100
3.1 LANDBOUW- EN STRUCTURELE DIVERSIFICATIE IN SUBURBANE GEBIEDEN	100
3.1.1 <i>Invloed van de afstand tot de stad</i>	100
3.1.2 <i>Inkomen uit actieve diversificatie</i>	102
3.2 DUURZAME ONTWIKKELING VAN DE LANDBOUW	105
3.2.1 <i>Economische ontwikkeling</i>	105
3.2.2 <i>Ecologische ontwikkeling</i>	106
3.2.3 <i>Sociale ontwikkeling</i>	107

3.3	RELATIES TUSSEN LANDBOUWERS EN BURGERS	109
3.4	LOKAAL EN STREEKGEBONDEN DRAAGVLAK	111
3.4.1	<i>Algemeen geografisch kader</i>	111
3.4.2	<i>Landschapswaardering door de burger: subregionale analyse</i>	113
3.4.3	<i>Identificatie multifunctionaliteit door de burger: subregionale analyse</i>	114
3.4.4	<i>Bestaan van multifunctionaliteit: subregionale analyse</i>	117
3.4.5	<i>Attitudeprofielen: subregionale analyse</i>	118
3.5	FUNCTIE-INVULLING: CONCLUSIE.....	121
4	FUNCTIE-ONDERSTEUNING.....	122
4.1	REGIONAAL EN LOKAAL BELEID	122
4.2	BELEID EN GEDRAG CONSUMENT	124
4.2.1	<i>Methodes en analyse</i>	124
4.2.2	<i>Resultaten</i>	124
4.3	BELEID EN STRATEGIE LANDBOUWER.....	126
4.3.1	<i>Methodes en analyse</i>	126
4.3.2	<i>Resultaten</i>	129
4.4	DYNAMIEK VAN EEN GEMEENTE: CONSUMENT, LANDBOUWER EN BELEID	130
4.4.1	<i>Methodes en analyse</i>	130
4.4.2	<i>Resultaten: actieve diversificatie</i>	131
4.4.3	<i>Resultaten: landschapszorg</i>	134
4.5	FUNCTIE-ONDERSTEUNING: CONCLUSIE	135
	 DEEL IV: BESLUIT EN BELEIDSAANBEVELINGEN	 137
1	BESLUIT.....	137
2	AANBEVELINGEN.....	140
	 BIBLIOGRAFIE	 145

LIJST MET FIGUREN, KAARTEN EN TABELLEN

Kaart I - 1	De bevolkingsdichtheid van België in 2003	13
Tabel I - 1	Aanspraken tabel	16
Kaart I - 2	Situering van de Vlaamse boerenmarkten ten opzichte van de agglomeratie, de banlieue en de forenzenwoonzone	18
Figuur I - 1	Aanpassingsmechanismen van een landbouwbedrijf aan een verstedelijkte omgeving	19
Figuur I - 2	Theoretisch kader gebaseerd op eigen onderzoek	22
Tabel I - 2	Classificatie van een aantal multifunctionele outputs van de landbouwsector	22
Figuur I - 3	De evolutie van conventionele landbouw naar multifunctionele landbouw	24
Figuur II - 1	Schematische opbouw van het stedelijk leefcomplex	33
Kaart II - 1	De stadsgewesten	34
Kaart II - 2	De geografische streken en sub-streken van België	35
Tabel II - 1	Aandeel van de landbouwoppervlakte en de landbouwbedrijven in de agglomeraties, de banlieue en de overige gemeenten (landbouwers en tuinbouwers, zowel in hoofd- als in nevenberoep)	36
Tabel II - 2	Agglomeratie, banlieue en overige gemeenten: oppervlakte en percentage voltijdse en deeltijdse landbouwbedrijven	36
Tabel II - 3	Agglomeratie, banlieue en overige gemeenten: aantal landbouwers en leeftijd voor deeltijdse en voltijdse bedrijven	37
Tabel II - 4	De interne dynamiek: de onzekere bedrijfsopvolging (aandeel bedrijven waarvan de opvolging zeker is voor bedrijfsleiders ouder dan 50 jaar) in 2002	37
Tabel II - 5	De kenmerken van de landbouw: BSS/ha in 2001	38
Kaart II - 3	De situering van het stadsgewest Brussel	39
Tabel II - 6	Classificatie van de verschillende bewoners van het studiegebied	39
Kaart II - 4	Indeling gemeenten in functie van de verstedelijkingsgraad	42
Tabel II - 7	Spreiding responsgroep - verdeling in leeftijdsklassen	43
Tabel II - 8	Spreiding responsgroep – geslacht	43
Tabel II - 9	Taal respondenten per zone en regio	44
Tabel II - 10	Huishoudtype van de respondenten	45
Tabel II - 11	Opleidingsniveau respondenten	46
Tabel II - 12	Hoofdberoep (laatste) populatie van het studiegebied	46
Tabel II - 13	Beroep respondenten	47
Figuur II - 2	Residentiële woonervaringen van de respondenten per zone	48
Tabel II - 14	Responsverslag: landbouwenquête	50
Tabel II - 15	Vergelijking steekproef met NIS-gegevens	52
Tabel II - 16	Huishoudtype van de respondenten	52
Figuur II - 3	Opleidingsniveau respondenten	53

Tabel II - 17	Algemene bedrijfskenmerken	53
Tabel II - 18	Verdeling over klassen van economische bedrijfsdimensie	54
Tabel II - 19	Bedrijfstypes	54
Tabel II - 20	Responsverslag: gemeente-enquête	56
Kaart II - 5	Gemeenten met een Schepen van Landbouw en al dan niet een landbouwrap	57
Kaart II - 6	Gemeenten die beheersovereenkomsten afsluiten met landbouwers	58
Kaart II - 7	Indeling gemeente naar score lokaal landbouwbeleid	59
Kaart II - 8	Aantal afhaalpunten per gemeente voor de Vlaamse rand van het studiegebied en het Brussel Hoofdstedelijk Gewest	60
Figuur III - 1	Conceptueel kader	61
Tabel III - 1	Verband tussen de locatie waar men opgroeide en belang dat men hecht aan wonen in een landelijke omgeving	64
Figuur III - 2	Wil tot verhuizen naar rand rond Brussel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (N = 455)	64
Tabel III - 2	Appreciatie landbouw en landbouwgronden	65
Tabel III - 3	Appreciatie recreatieomgeving (max. = 6, min. = 1)	66
Figuur III - 3	Appreciatie wandelen en fietsen in een landbouwomgeving per deelgebied in functie van woonmilieu van respondent	66
Tabel III - 4	Diversificatie activiteiten op landbouwbedrijven: percentage respondenten dat bepaalde activiteiten kent en dat ooit heeft deelgenomen aan een activiteit	68
Figuur III - 4	Frequenties per deelgebied voor het kopen van producten op een boerderij	68
Figuur III - 5	Bereidheid tot betalen voor niet-vermarktbaar outputs van de landbouw	69
Tabel III - 5	De 10 stellingen uit de vragenlijst	70
Tabel III - 6	Gesorteerde factorladingen van de geroteerde factormatrix.	71
Tabel III - 7	Gemiddelde scores per cluster voor het hele studiegebied en ANOVA-toets	73
Figuur III - 6	Clusterprofiel voor alle respondenten van het studiegebied	74
Tabel III - 8	Significantietesten tussen de opiniegroepen en de socio-economische variabelen	74
Tabel III - 9	Type huishouden per attitudegroep	75
Tabel III - 10	Opleidingsniveau per attitudeprofiel	75
Tabel III - 11	Significantietesten tussen de opiniegroepen en hun respectievelijke gedragsintenties	76
Figuur III - 7	Grafiek van de gemiddelde waarden per groep voor de significante gedragsintenties	76
Figuur III - 8	Overzicht gedrag per opiniegroep	78
Figuur III - 9	Clusterprofielen voor de respondenten van elk deelgebied.	79
Tabel III - 12	Soorten multifunctionaliteit	83
Tabel III - 13	De toekomst van het bedrijf over de zones	85
Tabel III - 14	Verwachte problemen met pachtzekerheid	85
Tabel III - 15	Financiële toestand van het bedrijf	86
Figuur III - 11	Invloed van de nabijheid van de stad volgens zone	86

Tabel III - 16	Algemene bedreigingen en zwaktes van de landbouw in peri-urbane gebieden	87
Tabel III - 17	Sterktes, zwaktes en bedreigingen voor de landbouw in de rand van Brussel	89
Figuur III - 12	Typering landbouwers en weergave van een aantal landbouwkenmerken	90
Tabel III - 18	Redenen waarom een consument kiest voor alternatieve aankoopkanalen.	92
Figuur III - 13	Mening van de burger omtrent landschappelijke functie van de landbouwsector	92
Figuur III - 14	Conceptueel kader op niveau van de individuele landbouwer	93
Tabel III - 19	Kenmerken van multifunctionele landbouwers	94
Tabel III - 20	Multifunctionaliteit in de verschillende regio's	95
Tabel III - 21	Logiesaanbod in Vlaanderen	96
Figuur III - 15	Actieve diversificatie in een dynamische gemeente	97
Figuur III - 16	Mening van landbouwers over de taak van landbouw in natuur en leefmilieu	98
Figuur III - 18	Multifunctionaliteit in het SWOT-raamwerk	102
Figuur III - 19	Appreciatie van het landbouwinkomen	103
Figuur III - 20	Samenstelling van het gezinsinkomen	103
Figuur III - 21	Inkomen uit verbreding	104
Tabel III - 22	Bijdrage van multifunctionaliteit tot het economische aspect van duurzaamheid	106
Figuur III - 22	Mening van landbouwers en burgers inzake samenleven	110
Tabel III - 25	Appreciatie landbouw en landbouwgronden	114
Tabel III - 26	Diversificatie activiteiten op landbouwbedrijven	115
Tabel III - 27	Gemiddeld bedrag in euro per jaar per subregio	116
Tabel III - 28	Multifunctionaliteit op sub-regionaal niveau	117
Figuur III - 23	Clusterprofielen van de respondenten in de subregio's + ruimtelijke differentiatie	120
Tabel III - 29	Regionale beleidsverschillen	124
Tabel III - 30	Diversificatie activiteiten op landbouwbedrijven	125
Figuur III - 24	Stelling: omdat de landbouw bijdraagt tot de kwaliteit van een landschap moet ze hiervoor vergoed worden	125
Figuur III - 25	Conceptueel kader	127
Tabel III - 31	Lokale beleidsverschillen	128
Tabel III - 32	Relatie participatie (landbouwers en burgers) en beleid	129
Tabel III - 33	Relatie (regionaal en lokaal) beleid en landbouwers	129
Figuur III - 26	Driehoeksrelatie tussen beleid, landbouwers en burgers/consument	130
Figuur III - 27	Aandeel landbouwbedrijven met actieve diversificatie per gemeente in functie van de afstand tot de stad	131
Figuur III - 28	Aandeel inwoners per gemeente die regelmatig kopen bij de boer in functie van de afstand tot de stad Brussel	132

Overlevingsstrategieën voor een multifunctionele landbouw in verstedelijkte gebieden

DEEL I: Theoretische benadering van de invloed van verstedelijking op landbouw en overlevingsstrategieën

Inleiding

De verstedelijking is in België, en dan vooral in Vlaanderen, tot ver in het platteland doorgedrongen. De landbouwsector krijgt meer en meer te maken met druk van bewoners, milieumaatregelen en een strikter wordende ruimtelijke planning. Daartegenover staat ook in sub-urbane gebieden de onmiskenbare rol van landbouw in het instandhouden van het landschap, de socio-economische leefbaarheid van een streek, de ecologische functie, enz. Om deze rol te kunnen blijven vervullen moet de landbouw in een verstedelijkt gebied echter overlevingskansen hebben. Wat zijn nu de mogelijke strategieën die landbouwbedrijven kunnen toepassen om de multifunctionele rol die de burger en de consument verwachten te kunnen blijven vervullen en toch te overleven?

Om antwoord te bieden op deze vraag is een onderzoek nodig dat zowel vanuit het standpunt van de landbouwer als dat van de consument de problematiek bekijkt. Het huidige onderzoek en beleid beperken zich echter tot een benadering los van de typisch urbane context die nochtans in verschillende West-Europese landen en zeker in België wordt teruggevonden. Toch is het mogelijk om steunend op enkele internationale voorbeelden en aangevuld met (inter)nationale literatuur ons uitgangspunt te verdedigen. Dit uitgangspunt is dat in verstedelijkte gebieden duidelijk andere verwachtingen bestaan t.o.v. voedselproductie dan in zuiver rurale gebieden. Zo bestaat er enerzijds een zekere vervreemding van de stedelijke consument tegenover de productieprocessen maar anderzijds heeft een deel van de urbane en de suburbane bevolking aandacht voor meer authentieke en natuurlijke producten. Ook kan de samenkomst van verschillende actoren, met vaak tegengestelde belangen, in peri-urbane gebieden voor problemen zorgen. Maar daarenboven biedt de duidelijke maatschappelijke vraag naar een meer duurzame landbouw de verstedelijkte omgeving ook mogelijkheden door onder andere de aanwezigheid van een koopkrachtig publiek en de mogelijkheden tot valorisatie van andere functies.

In een eerste deel wordt de historische rol van de landbouw en zijn evolutie geanalyseerd. In dit deel situeren we de algemene tendensen in de landbouw vertrekkende van de gespecialiseerde en grootschalige landbouw in 1950 tot de economische situatie van de landbouwsector anno 2002. Aansluitend hierop wordt in een tweede hoofdstuk de relatie tussen maatschappij en landbouw behandeld, om zo een idee te vormen van de verwachtingen van de consument, de dorpsgenoot, de recreant en de toerist, kortom iedereen die zich van ver of nabij met het platteland betrokken voelt. De ruimtelijke component komt voornamelijk aan bod in hoofdstuk drie waarin het specifieke van de stedelijke omgeving wordt beschreven. Wat we onder multifunctionaliteit verstaan en de perspectieven

voor een multifunctionele landbouw wordt behandeld in hoofdstuk vier. Na deze algemene theoretische beschouwingen wordt even stil gestaan bij de specifieke onderzoeksvragen van het project.

1 Belgische landbouw: ontwikkelingsstadia tussen 1950-2005

Historisch is dit de fase die gekenmerkt wordt door doorgedreven mechanisering, schaalvergroting en intensivering van de landbouw. Tussen 1945 en 1985 kende de Europese landbouw belangrijke productiviteitsverhogende ingrepen, samengaan met een groeiende koopkracht van de bevolking. Op het einde van de 20ste eeuw ondergaat de landbouw een ontwikkeling die verwijst naar de groeiende flexibiliteit van ruimte en tijd maar ook naar de polarisering van de arbeidsmarkt. Om niet enkel het hoofd te bieden aan deze flexibiliteit op korte, maar ook op lange termijn, moet men komen tot een duurzame landbouw.

1.1 1950-2000: 'Gespecialiseerde en grootschalige' landbouw

De ontwikkeling en de huidige situatie van de landbouw in West-Europa zijn onlosmakelijk verbonden met de ontwikkeling van het Europees landbouwbeleid. De herinneringen aan de voedselschaarste na de Tweede Wereldoorlog lagen nog vers in het geheugen waardoor landbouw hoog op de agenda van de Europese beleidsmakers stond. In het **Verdrag van Rome** (25 maart 1957) werd daarom een voorrecht plaats voor landbouw voorzien in het Europees beleid. Tijdens de conferentie van Stresa in juli 1958 werden de beginselen van een landbouwbeleid voor de Gemeenschap vastgelegd. De oorspronkelijke doelstellingen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) omvatten ondermeer het doen toenemen van de landbouwproductiviteit, het verzekeren van een redelijke levensstandaard voor landbouwers, het stabiliseren van de markten, veilig stellen van voedselvoorziening en het garanderen van redelijke prijzen bij levering.

Omwille van het gevoerde beleid na de Tweede Wereldoorlog kende de landbouw een bijzonder explosieve ontwikkeling. Op economisch gebied werden tot dan toe ongeëvenaarde productie- en productiviteitsstijgingen geboekt. Er onstond een groeiend overwicht van grootschalige bedrijven. De productiviteitsverhoging binnen de landbouwsector kon gerealiseerd worden door een doorgedreven mechanisering, schaalvergroting, intensivering, specialisatie en niet-grondgebonden activiteiten. De specialisatie op vlak van veeteelt werd sterk in de hand gewerkt door het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid (plan Mansholt). Vanaf ca. 1960 overtrof de tuinbouwsector de nog licht inkrimpende akkerbouwsector in belang (Blomme, 1988). De overheid nam de optie tot ondersteuning van de landbouwinkomens d.m.v. een systeem van gewaarborgde prijzen. Dit was een geweldige stimulans om de productie te verhogen samen met de technische vooruitgang en de steeds grotere hoeveelheden van aangekochte grondstoffen buiten de agrarische sector. Hierdoor wordt de landbouw sterk afhankelijk van industrieel geproduceerde inputs. Voorbeelden van deze 'integratoren' zijn kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en diergeneesmiddelen.

Op korte termijn werden veel van de beoogde doelstellingen behaald. Het succes van het beleid werd echter bedreigd door belangrijke neveneffecten. De geweldige economische prestaties van de

landbouwsector na 1950 hadden ook hun schaduwzijden. Waar tot voor 1951 de uittocht uit de landbouw tot de landarbeiders beperkt bleef, nam de voorheen zeer stabiele groep van familiebedrijfjes snel af door de prestatie- en inkomensdruk van de laatste decennia. Hierdoor werd de agrarische bevolking tot een marginale fractie van de actieve bevolking herleid. Daarenboven leidde de door de overheid gegarandeerde afzetmogelijkheden tot een dusdanige overproductie, dat de financiële structuur van de E.G. erdoor dreigde te worden ontworpen (Blomme, 1988).

De neveneffecten werden pas in 1985 aangeklaagd onder de vorm van het groenboek van de Europese Commissie '**Perspectieven voor het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid**'. Voor het eerst kwamen ook onderwerpen aan bod als milieu-effecten en het belang van voedingskwaliteit voor de consument. Lange tijd was het beleid eerder gericht op productiekwantiteit en niet op kwaliteit.

1.2 Situatie van de landbouwsector anno 2005

In 1992 was de breuk met de vertrouwde prijsondersteuningpolitiek bewerkstelligd door de zogenaamde '**MacSharry**' hervorming. De hoofdlijnen van deze hervorming hielden o.a. prijsverlagingen in om de concurrentiepositie veilig te stellen, rechtstreekse inkomenscompensatie voor landbouwers en nieuwe maatregelen voor de werking van de markt en de bescherming van het milieu. Er werd (geleidelijk) van het prijsondersteunend systeem afgestapt en een compensatie voorzien in de vorm van directe inkomenssteun via betalingen per oppervlakte. Niet langer enkel de beschermende Europese overheid, maar de prijzen op de wereldmarkt bepalen vandaag het inkomen van de landbouwer. Een aantal nieuwe evoluties, zoals de uitbreiding van de Unie naar het Oosten, de eenheidsmunt, de WTO-onderhandelingen, dwongen de Unie snel tot het doorvoeren van nog meer ingrijpende hervormingen. Deze werden vanaf 1997 voorbereid en resulteerden in **Agenda 2000** (Europese Gemeenschappen, 1995-2002). In agenda 2000 werd formeel erkend dat plattelandontwikkeling een prioriteit vormt binnen het Europees landbouwbeleid. Bovendien werden de criteria multifunctionaliteit en duurzaamheid op hetzelfde niveau gebracht als de tot op dat moment dominante competitiviteit. Ook de decentralisatie is erg belangrijk. Europa reikt als het ware een waaier van mogelijke beleidsinstrumenten aan waarop de regionale plattelandontwikkelingsprogramma's dienen te worden gebaseerd. Daarenboven werd de Belgische landbouw sinds de tweede helft van de jaren '90 geplaagd door meerdere crisissen (MKZ, dioxine).

De ministers van Landbouw van de EU hebben op 26 juni 2003 een fundamentele **hervorming** van GLB goedgekeurd. De hervorming zal de manier waarop de EU haar landbouwsector ondersteunt, volledig veranderen. Het nieuwe GLB zal meer in overeenstemming zijn met de wensen van consumenten en belastingbetalers en tegelijk de landbouwers in de EU de vrijheid geven om te produceren wat de markt vraagt. In de toekomst zal het overgrote deel van de subsidies worden betaald los van de omvang van de productie.

Het nieuwe, hervormde GLB in **hoofdlijnen** (Europese Commissie, 2004):

- een enkele bedrijfstoelage die losstaat van de productie; beperkte gekoppelde elementen mogen worden gehandhaafd om te voorkomen dat productie wordt opgegeven,
- die toeslag zal afhankelijk worden gesteld van de naleving van normen op het gebied van het milieu, de voedselveiligheid, de gezondheid van dieren en planten en het dierenwelzijn, en

van de eis dat alle landbouwgrond in een uit landbouw- en milieuoogpunt goede staat wordt gehouden ("randvoorwaarden"),

- vanaf 2005, een krachtiger beleid inzake plattelandontwikkeling met meer EU-geld en nieuwe maatregelen om milieuzorg, kwaliteit en het dierenwelzijn te bevorderen en om de landbouwers te helpen aan EU-normen op productiegebied te voldoen,
- een verlaging van de rechtstreekse betalingen ("modulatie") aan grotere landbouwbedrijven om het nieuwe beleid inzake plattelandontwikkeling te kunnen financieren,
- een mechanisme voor financiële discipline om ervoor te zorgen dat de voor de periode tot 2013 vastgestelde landbouwbegroting niet wordt overschreden,
- herziening van het GLB-marktbeleid in bepaalde sectoren.

1.3 Wat is duurzame landbouw?

1.3.1 Duurzame landbouw in theorie

(Relaas et al.)

Een duurzame landbouw hanteert praktijken die economisch efficiënt, ecologisch en sociaal aanvaardbaar zijn in eerste instantie voor de huidige generatie, maar zonder de kansen van toekomstige generaties te belemmeren.

De **economische dimensie** houdt in dat we op wereldschaal voldoende voedsel blijven produceren en dat diegenen die zorg dragen voor de voedselproductie daar ook van kunnen leven en op termijn een leefbare toekomst zien. Landbouw veroorzaakt zoals elke economische activiteit nogal wat hinder en het is voorlopig eerder de maatschappij en slechts onrechtstreeks de consument die een groot deel van de kosten draagt om deze hinder te beperken, te beheersen en/of ongedaan te maken. De Belgische landbouw brengt met 2 procent van de beroepsbevolking slechts 1 procent van de toegevoegde waarde van de economie voort. Wanneer gans het agrobusinesscomplex (toelevering, verwerking, afzet) in overweging wordt genomen, bekleedt de landbouw natuurlijk wel nog een belangrijke plaats binnen ons economisch bestel. Vele landbouwbedrijven lijden verlies of houden nauwelijks het hoofd boven water omwille van hun kosteninefficiëntie. De landbouw is dus onvoldoende economisch efficiënt. Economische waarde kan gecreëerd worden op twee manieren, namelijk door het verlagen van de kosten en door het verhogen van de opbrengsten. In ieder geval is er een verruiming van de bedrijfsactiviteiten vereist en dit kan in elk van de vier dimensies van een bedrijf plaatsvinden: horizontale verruiming of schaalvergroting, verticale verruiming of despecialisatie, laterale verruiming of functieverbreding en de verruiming in de tijd of versnelde innovatie (zie verder).

Ecologisch duurzame landbouw wil het ecosysteem waarin landbouw werkt gezond houden, meer nog men wil actief bijdragen aan de verbetering van de kwaliteit. Deze gedachte concretiseert zich in het beperken van de negatieve effecten op het milieu en in de zorg voor biodiversiteit in al zijn facetten. De invloed van de landbouw op het milieu kan zowel positief (bv. via het grond- en landschapsbeheer) als negatief zijn. Het gebruik van externe inputs die belastend zijn voor het milieu (zoals bestrijdingsmiddelen en kunstmeststoffen) en de druk van de veestapel zijn voorbeelden van

negatieve invloeden. Daarbij dwingen de toenemende (wereld)concurrentie en het markt- en prijzenbeleid van het Europees landbouwbeleid de land- en tuinbouwers in Vlaanderen vaak tot ecologisch onduurzame methoden. Daartegenover staat een steeds scherper wordende regelgeving die landbouw dwingt in de richting van ecologisch goede praktijken. De landbouwactiviteit is immers afhankelijk van de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen en de uitbating van die hulpbronnen wegen op het milieu. Om een ecologische meerwaarde te realiseren moet men weer oog hebben voor enerzijds biodiversiteit, landschapselementen en natuurfuncties, maar anderzijds ook voor het verminderen van het teveel aan effluënten.

De **sociale dimensie** van duurzame landbouw houdt in dat het uitoefenen van landbouwactiviteiten moet bijdragen tot de sociale stabiliteit van de maatschappij. Wie landbouw beoefent, moet een plaats vinden in de maatschappij en er moet wederzijds respect zijn tussen de 'landbouwers' en de rest van de samenleving. Veel landbouwbedrijven staan sociaal zwaar onder druk, omdat zij de opeenvolgende crisissen niet meer aankunnen, een slecht imago hebben, er een te grote rechtsonzekerheid is door te vaak wijzigende wetgevingen, de administratielast toeneemt en er nog weinig vrije tijd overblijft. Hierdoor kan de land- en tuinbouwer zijn sociale waarden en normen op onvoldoende wijze beleven. Daarbij mist de Belgische landbouw een aanvaardbaar sociaal draagvlak. Er is nood aan sociaal kapitaal wat het geheel is van netwerken en vertrouwensrelaties tussen mensen. De landbouwsector maatschappelijk en politiek steeds minder mee. De niet boerende bevolking heeft nauwelijks contact met de landbouw en is slecht of niet op de hoogte van problemen en inspanningen die de landbouw levert om vandaag te overleven. Duurzame relaties tussen de verschillende actoren (landbouwers, milieuverenigingen, consumenten) leiden naar een landbouw die gedragen wordt door heel de maatschappij. Streven naar een diversiteit zowel op het vlak van ruimtegebruik als op het vlak van de activiteiten als op het vlak van de organisatie van deze activiteiten is wenselijk bij het streven naar duurzaamheid.

1.3.2 Duurzame landbouw in de praktijk

Duurzame landbouw zou kunnen gerealiseerd worden door een terugkeer naar kleinschalige bedrijven, het promoten van hermenging en grondgebondenheid van bedrijven, ecologische onkruidbestrijding (mechanisch), ... De zorg om de bodemvruchtbaarheid steunt net als in de premoderne periode op groenbemesting en variatie in de vruchtwisseling. Bij een duurzame landbouw moet echter ook rekening gehouden worden met de aandachts- en zorgpunten van de consumenten, vooral wat kwaliteit en veiligheid van de landbouwproducten en de voorkeur van sommige consumenten voor traditionele en/of biologische productiemethoden betreft. We hebben hier voor een stuk te doen met een niche-economie, binnen de landbouw, ondersteund door diversificatiestrategieën. Geïntegreerde landbouw richt zich op kostenbeheersing, kwaliteitsverbetering en terugdringen van milieubelasting door beheersing van de bemesting en de vervanging van chemische middelen door kennisintensieve niet-chemische alternatieve teeltmaatregelen (cf. Nederland). Arbeid wordt opnieuw een cruciale productiefactor. Door het promoten van de thuisverkoop en de directe vermarkting kan men de afzetketen verkorten. Dit verhoogt de toegevoegde waarde voor de producent en kan de consument meer zekerheid bieden

over de voedselkwaliteit en -versheid. Op het eerste zicht lijkt het op een terugkeer naar een premodern landbouwmodel. In de praktijk wordt de duurzame landbouw echter ondersteund (of zou ondersteund moeten worden om te kunnen overleven) door een sterke technologische - wetenschappelijke basis. Overige verschillen zijn dat de voedselzekerheid veel groter is, er zijn minder landbouwers en een grotere nood aan een goede bedrijfsbegeleiding. Door middel van een bredere functie van de landbouw (bv. hoevetoerisme, landschapsbeheer) ontstaat er een maatschappelijke herintegratie van de landbouw.

1.4 Ecologische en sociale druk

Andere eisen op milieuvlak en de toegenomen vereisten die consumenten en overheid stellen aan de voedselkwaliteit, zijn recente maar in belang groeiende aspecten die vaak technische aanpassingen en permanente bijscholing van de bedrijfsleider vergen. Labels en kwaliteitsprogramma's worden geïmplementeerd door middel van uitgebreide lastenboeken en periodieke controles. Zowel nieuwe reële als transactiekosten worden op die manier geïntroduceerd. Het moment dat een milieuvergunning dient te worden vernieuwd is vaak een kritieke periode voor het voortbestaan van een landbouwbedrijf.

Ook de bijbehorende administratie en de soms gecompliceerde uitvoerende overheidsstructuren stellen nieuwe eisen aan de landbouwer en maken hem een manager, die niet langer louter uitvoerder is van handenarbeid, maar nu ook wekelijks enkele uren aan de pc doorbrengt (Vernimmen, 1998). Behalve de benodigde extra werktijd betekent dit voor de meeste bedrijven ook een belangrijke extra kost aan boekhouders of andere instanties voor het afhandelen en controleren van de eigen administratie (Vernimmen et al., 2000).

Na de Tweede Wereldoorlog hinken de inkomens van landbouwers haast systematisch achterop bij de vergelijkbare lonen in andere sectoren. Recent onderzoek wees zelfs uit dat maar liefst 22% van de landbouwers leven van een arbeidsinkomen lager dan 20.000 Euro, een bedrag dat dikwijls gehanteerd wordt als armoedegrens (Van Hecke, 1999). De dalende prijzen voor de producten en de onmogelijkheid om de nodige investeringen te doen zorgen ervoor dat vooral kleine landbouwbedrijven het moeilijk krijgen om stand te houden in dit klimaat. Deze bedrijfjes, vaak geleid door oudere landbouwers zonder opvolging, zoeken daarom steeds intensiever naar nieuwe mogelijkheden of denken aan stopzetting (Bourgeois et al., 2001; Meert et al., 2005).

1.5 Conclusie

Financieel kapitaal is veruit de belangrijkste productiefactor en de landbouw is minder marktgevoelig door het sterk protectionisme. Enerzijds is de voedselzekerheid gegarandeerd sinds de Tweede Wereldoorlog maar anderzijds zijn er dure productie-overschotten ontstaan, milieuschade (bv. vermessing, verzuring, schade aan landschap) en aantasting van de voedselcyclus (bv. dioxine in voeding, BSE). Heel wat landbouwers geraken sociaal geïsoleerd en ondergaan een hoge frustratie wegens gebrek aan maatschappelijke erkenning. In het peri-urbaan platteland geeft de verhoogde mobiliteit aanleiding tot een uiteenspatten van de stedelijke kernen waardoor traditionele plattelandsgemeenten meer en meer bevolkt worden door inwoners die elders werken en vaak

vreemd zijn aan de plaatselijke landbouwactiviteiten. In die gemeenten wordt de ontwikkeling van de landbouw en van het platteland beïnvloed door de ontwikkeling van de verstedelijking. Er ontstaat onder meer een ruimtelijk probleem (Van Hecke, 1993).

2 Maatschappelijk discours

2.1 Inleiding

Een welvarende maatschappij, waar de primaire behoeften in hoge mate zijn verzadigd, kan het zich permitteren om veel belang te hechten aan immateriële waarden en emoties gekoppeld aan goederen en diensten. Daarom komt er vanuit de samenleving meer aandacht voor een aantal publieke goederen die aanwezig zijn op het platteland, het gebied waar de landbouw werkt: landschap, bos, natuur, water. Landbouw staat het dichtst bij deze ruimte en is de eerste om deze elementen te vrijwaren en in stand te houden. Maar het is oneerlijk om alleen de landbouw te beladen met maatschappelijke vragen en eisen. Veel menselijke activiteiten (verkeer, industriële activiteiten, recreatie en toerisme, ...) en het hele gedrag van onze samenleving is verantwoordelijk voor een aantal problemen. De mate waarin landbouw een antwoord zoekt en vindt op maatschappelijke vragen zal recht evenredig zijn met de waardering die landbouw zal krijgen vanuit de maatschappij.

2.2 Wat is platteland?

(Huigen, 1998)

De aanhoudende schaalvergroting die in tal van maatschappelijke domeinen speelt houdt ook in dat mensen hun activiteiten over een steeds ruimer (maar gefragmenteerd) gebied spreiden. Deze schaalvergroting heeft tot gevolg dat de ruimte die als platteland beleefd wordt gefragmenteerd is en veelal kleinschalig. Actoren beleven tijdens hun 'dagelijks' ruimtelijk gedrag meer verschillende typen ruimtelijke omgevingen (zowel landelijke als stedelijke) omdat ze mobieler zijn dan vroeger. Hierdoor ervaart men meer verstedelijking. De schaalvergroting van het bestaan betekent ook dat de nationale grenzen in de beleving van het platteland worden overschreden. Door buitenlandse vakanties, internationale contacten en buitenlands platteland op de televisie, beleven de actoren ook 'ver' platteland. De omvang en de begrenzing van het platteland in de tijd zijn veranderd. Enerzijds is dit het gevolg van die bewuste schaalvergroting, anderzijds hebben gebieden die oorspronkelijk platteland waren, na verloop van tijd een stedelijk karakter gekregen.

2.3 Verwachtingen van het 'platteland'

(Martens, 1999)

Het spanningsveld tussen stedelijk en landelijk gebruik van de ruimte dreigt op de achtergrond te komen ten voordele van het spanningsveld tussen de diverse vormen van ruimtegebruik binnen de open ruimte. Enerzijds richt men zich tegen de verstedelijkingsdruk maar anderzijds dus ook tegen de druk die door bepaalde vormen van ruimtegebruik op het platteland ontstaan, zoals via de intensieve landbouw of de intensieve recreatie (De Klerck, 1993).

De verwachtingen met betrekking tot landbouw, wonen, welzijn, recreatie, natuur, cultuur, tewerkstelling en de invulling van de open ruimte verschillen van streek tot streek en van dorp tot dorp. Elk plattelandsgebied heeft zijn sterktes en zwaktes, zijn voorkeuren en verwachtingen. Deze differentiatie maakt het moeilijk om één beleid van bovenaf uit te stippelen. Leefbaarheid valt of staat dus niet met de fysieke aanwezigheid van allerhande voorzieningen.

Het platteland en de landbouw hebben een bijzondere maatschappelijke waarde. In elk debat omtrent de ontwikkeling van het platteland moet dan ook het culturele, symbolische en historische belang van de landbouw en het platteland erkend en in rekening gebracht worden. Inspraak van burgers en belanghebbende partijen wordt als essentieel gezien voor de toekomst van het platteland.

Het gevoerde naoorlogse landbouwbeleid gaf aanleiding tot een landbouw met kapitaalsintensieve, hoogtechnologische en sterk gespecialiseerde bedrijven. Binnen de landbouw zelf zijn de sectoren sterk uit elkaar gegroeid (veeteelt, tuinbouw, akkerbouw...) met elk verschillende belangen die soms moeilijk te harmoniseren zijn. Niet de hele landbouwsector heeft meegedaan aan deze 'modernisering'. Ook andere ontwikkelingen hebben zich doorgezet. De 'gemoderniseerde' vorm van landbouw en de meer multifunctionele vormen van landbouw staan in een zekere spanning tegenover elkaar. Boeren en tuinders beschouwen de zorg voor voldoende, veilig en gezond voedsel nog steeds als hun eerste en belangrijkste maatschappelijke opdracht. Voedsel produceren beantwoordt aan een essentiële menselijke behoefte en is bijgevolg maatschappelijk uiterst belangrijk en verdient maatschappelijke waardering. Veel boeren en tuinders hebben het gevoel echter dat die waardering er niet of te weinig is. Als we de maatschappelijke verwachtingen tegenover de landbouw proberen te inventariseren, komen we tot een beeld waarin we volgende verwachtingspatronen kunnen onderscheiden.

Verwachtingen van de consument

De consument verwacht op de eerste plaats voldoende en gezond voedsel. Maar hun verwachtingen zijn in zekere mate contradictorisch. Enerzijds verwachten zij dat de landbouw gestandaardiseerde producten voortbrengt die altijd beschikbaar zijn. Anderzijds moet deze productie gebeuren met respect voor de natuur. De verstedelijkte consument houdt echter geen rekening met de grillen en de onvoorspelbaarheid van de natuur die de hoeveelheid en de kwaliteit van het voedsel sterk beïnvloeden. Ook het feit dat er steeds voldoende voedsel beschikbaar is, wordt door de consument als een vanzelfsprekende realiteit gepercipieerd, terwijl dat in feite helemaal niet zo is, ook niet in onze landen. De eetgewoonten van de consument zijn sterk veranderd. Steeds meer wordt er buitenshuis gegeten en koopt men voorverpakte kookklare maaltijden. Dat stuurt de landbouw in de richting van goedkope producent van basisproducten voor de voedselindustrie. Hierdoor wordt voedsel eerder aanzien als een grondstof.

Verwachtingen van de dorpsgenoot

Steeds minder mensen hebben vandaag rechtstreeks met de landbouw te maken. Vooral nieuwe burens van een landbouwersbedrijf klagen als eersten over bepaalde effecten (bijvoorbeeld geurhinder) en zijn daarom ook de eersten die zich tegen de (moderne) land- en tuinbouw of bepaalde aspecten ervan keren. Boeren en tuinders zijn aldus gedwongen om het imago van hun bedrijf en hun beroep op een systematische wijze te ondersteunen. Opendeurdagen, rechtstreekse verkoop op de hoeve, hoevetoerisme, ... dragen bij tot het herstel van de sociale relatie tussen landbouw en omgeving. Globaal gezien is de sociale status van boeren en tuinders in hun omgeving sterk gedaald (Martens,

1999). In ruimere kring van dorp en landelijke gemeente is landbouw niet meer dominant aanwezig in het sociaal-cultureel leven. Dit wordt vanuit andere verwachtingen en opties gestuurd.

Ook de aard van de 'dorpsbinding' speelt een rol. Dit begrip kan omschreven worden als het verschijnsel dat mensen zich emotioneel verbonden voelen met de lokale samenleving waartoe zij behoren (Martens, 1999). Een onderscheid wordt gemaakt tussen traditionele en moderne dorpsbinding. Traditionele dorpsbinding is nog persoonlijk gericht, van meer permanente aard, karakteristiek voor autochtonen en heeft vooral betrekking op het dorp in zijn sociale verschijningsvorm. Moderne dorpsbinding zou vluchtiger zijn, heeft veelal betrekking op het dorp in zijn fysieke verschijningsvorm en op bewoners die zich recent (vanuit de stad) in het dorp gevestigd hebben. Het fysieke woonklimaat primeert bij inwijkelingen uit de stad, met een romantische ondertoon van een authentiek ruraal dorp, terwijl het sociaal leefklimaat primeert bij autochtonen. Op het platteland doet zich een evolutie voor van traditionele naar moderne dorpsbinding waardoor het sociaal netwerk minder een vangnet kan zijn (Martens, 1999).

Verwachtingen van de recreant

De landelijke omgeving, de open ruimte waarin boeren en tuinders werken, is tegelijk de ruimte waar vele mensen komen om zich te ontspannen, te fietsen of te wandelen. De recreant zoekt de ruimte van de landbouw op omdat ze een mooi en aangenaam decor vormt. Hij beschouwt het mooie landschap als een publiek goed dat niet door ingrepen van één individu (landbouwer) mag aangetast worden. Om bepaalde landschappen in stand te houden, kan de samenleving een beroep doen op de bijdrage van land- en tuinbouw. Een geordende en kwalitatieve uitbouw van **fiets- en wandelroutes** komt niet enkel recreatie ten goede, maar kan een belangrijke hefboom betekenen voor een verdere duurzame ontwikkeling van de landbouw. De uitbouw van fiets- en wandelroutes is vrij recent in een stroomversnelling gekomen, meestal onder impuls van de overheid (provinciale, regionale of lokale toeristische diensten).

Er zijn ook aanwijzingen dat landbouw zelf ook meer en meer zelf als een recreatieve activiteit ondernomen. De open ruimte wordt immers voor een roeiend aandeel in stand gehouden door zogenaamde hobbyboeren. Zij houden er bijvoorbeeld een manège op na of (zie ook Holloway, 2002).

Nieuwe inwijkelingen uit de stad willen een eigen huis met een grote tuin. De vertuining vormt niet alleen een bedreiging voor de landbouwsector (stijging grondprijzen) maar ook voor de potenties voor toerisme en recreatie. Een tuin is meestal afgeschermd en behoort duidelijk tot de private sfeer, een akker daarentegen is open en geeft meer de indruk van publiek bezit. Een akker kan de recreant mee 'consumeren', terwijl een tuin niet tot zijn 'consumentenpakket' behoort. (Rondetafel Plattelandstoerisme, Ingelmunster, 9 september 2002)

Mensen hebben recht op contact met de natuur. Dit beantwoordt aan een fundamentele behoefte van de mens. Maar voor het 'bezetten' van de schaarse ruimte zijn de landbouw en de natuur concurrenten. Landbouw kan op zich milieuvriendelijk zijn, maar komt daarom de biodiversiteit nog niet altijd ten goede: de essentie van de landbouw bestaat er immers in bepaalde soorten planten en dieren te telen ten voordele van de mens en zal daarom trachten andere fauna en flora uit te

schakelen. Het is maatschappelijk belangrijk dat deze concurrentie in goede banen geleid wordt zodat voor beide partijen een win-win situatie ontstaat. De inspanningen die voor de natuur geleverd worden door de landbouw zouden moeten gecompenseerd worden door een adequate verloning.

Verwachtingen van de verblijfstoerist

Hoewel deze sector in het buitenland de laatste decennia sterk is uitgebouwd (Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk), staat deze in Vlaanderen nog in de kinderschoenen, uitgezonderd enkele regio's zoals de Westhoek en Limburg niet ten na gesproken. De grootste problemen zijn gebrek aan coherente samenwerking en eensgezindheid binnen de landbouwsector en de wetgeving op de ruimtelijk ordening die te stringent is (Martens, 1999). Het verblijfstoerisme in het agrarisch gebied is mogelijk als landbouw als nevenbestemming nog aanwezig blijft. Mits de nodige normering, controles en overleg tussen landbouw en toerisme in te bouwen zou dit zowel sociaal-economisch (tewerkstelling, leefbaarheid) als voor het behoud van een waardevol patrimonium het hele platteland ten goede komen. Ook een stedelijke omgeving biedt kansen voor hoevertoerisme. Daar kan men een overnachting op een hoeve immers combineren met cultuurtoerisme en eventueel zelfs zakentoeerisme.

Verwachtingen van de burger

De behoefte aan stilte, rust en open ruimte kan maatschappelijk ingevuld worden door een aantrekkelijk platteland, alhoewel andere aspecten zoals economische leefbaarheid van de landbouw en van het platteland in het algemeen, de productie van voedselvoorziening, rentmeesterschap van natuur, toerisme en recreatief medegebruik in het bijzonder niet altijd samenvallen met deze behoefte. Er bestaat hierbij een zeker spanningsveld tussen landbouw, natuur en wonen. Deze spanningsrelatie heeft niet alleen een 'objectieve' component (het aantal m² open ruimte) maar voornamelijk een 'subjectieve' component, de ruimtebeleving. Er zou een evenwicht gevonden moeten worden tussen enerzijds de belevingsdimensie van open ruimte en anderzijds het voldoen aan de behoefte aan bijkomen woningen ten gevolge van de veroudering en de gezinsverdunding.

Verwachtingen van de samenleving

De laatste jaren wordt de agrarische sector meer en meer gezien als een sector die een bredere functie kan hebben voor de samenleving. Door invloed van tendensen als plattelandsvernieuwing – agrarische verbreding – ontstaan nieuwe vormen van tewerkstelling in landelijke gebieden. In de welzijnssector gaat het zorgaanbod op zoek naar diversiteit en kleinschaligheid en daarbij een betere aansluiting met de maatschappij. In deze ontwikkelingen passen kleinschalige projecten als zorgboerderijen, arbeidszorgprojecten, sociale economieprojecten met agrarische activiteiten, waar land- en tuinbouw en welzijnswerk hand in hand gaan. Zorgboerderijen produceren agrarische producten en leveren tegelijkertijd zorg en begeleiding aan patiënten (gehandicapten, psychiatrische patiënten, ex-gedetineerden, bestaansminimumtrekkers). Kenmerkend voor zorgboerderijen is dat zij een breed spectrum aan zorgfuncties aanbieden (Martens, 1999). Naast huishoudelijke functies zijn

dagbesteding, preventie, nazorg, opvang, scholing, arbeidsmarktintegratie en maatschappelijke reïntegratie te onderscheiden. De arbeidszorg- en sociale tewerkstellingsprojecten op het platteland profileren zich door het bieden van waardevolle, milieuvriendelijke en vooral mensvriendelijke productieve activiteiten (landschapsonderhoud, biologische groenten- en kruidenkweek, ...).

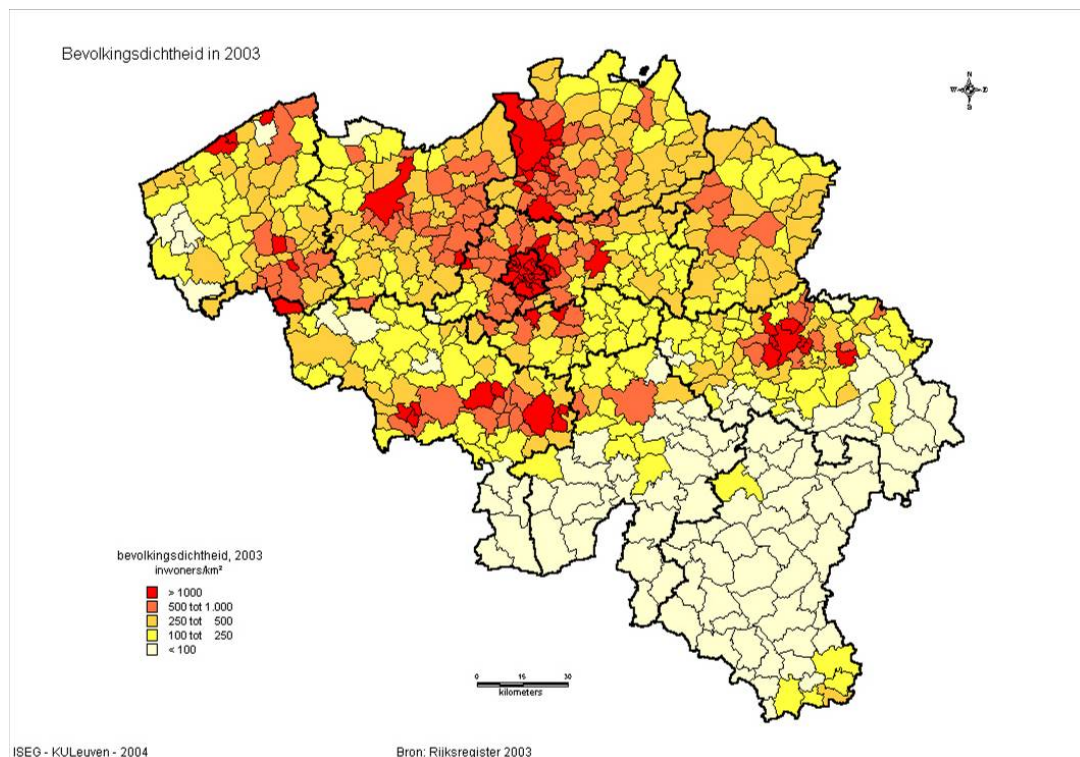
3 Landbouw in een verstedelijkte omgeving

3.1 Inleiding

Het merendeel van België is dicht bevolkt (Kaart I - 1). Niet alleen de grote steden (Brussel, Antwerpen, Gent, Luik en Charleroi) komen duidelijk naar voren, maar ook de regionale en kleinere steden maken dat een deel van België lijkt op een constellatie van stedelijke centra. Deze indruk wordt nog versterkt doordat heel wat grote dorpen steeds meer stedelijke kenmerken vertonen zowel op vlak van de economische activiteiten van hun bevolking als op vlak van uitrusting van de gemeente (Kesteloot, 2001).

Driessen et al. (1995) stellen vast dat de wederzijdse afhankelijkheid van landelijke en stedelijke gebieden toenemen. Landelijke gebieden maken tegenwoordig onlosmakelijk deel uit van de verstedelijkte samenleving. Naast de morfologische vervlakking vervagen ook de vroeger waargenomen verschillende waarden en opvattingen van mensen naargelang zij in de stad of op het platteland wonen (Martens, 1999).

Kaart I - 1 De bevolkingsdichtheid van België in 2003

Bron: NIS (2003b)

Tot aan de jaren vijftig was de relatie tussen de stad en het platteland eenduidig, de stad vormde voor de landbouw een ideale afzetmarkt. Door het surplus in de landbouw kon men zich in de stad met andere zaken dan voedselvoorziening bezig houden en zo kon de stad zorgen voor de ontwikkeling

van technische innovaties die traditionele landbouw omvormden tot de moderne landbouw van vandaag (Bryant en Johnson, 1992). Enkele decennia later bestaat deze eenvoudige commerciële en economische relatie nog altijd, maar deze wordt nu omringd door een web van nieuwe complexe productie- en consumptierelaties. Een oorzaak van deze complexiteit is te vinden in het proces dat aangeduid wordt met het begrip "space time compression" (Caalders et al., 2000). Door deze compressie is het mogelijk om een stedelijke levenswijze op het platteland te behouden. Men combineert zo de voordelen van de stad, zoals het cultureel aanbod, de tewerkstelling, enz., met wonen in een groene omgeving.

Deze ontwikkelingen zijn er gekomen door zowel veranderingen in individuele verwachtingen, als door regulerende maatschappelijke invloeden. De maatschappelijke context is dus niet weg te denken. Binnen de kapitalistische logica werd groei immers gerealiseerd door de consumentenmarkt te verruimen en de productieprocessen op te drijven. Standaardisering was hiervan een gevolg en hiertegenover wordt nu flexibiliteit geplaatst.

Deze tijd-ruimte compressie heeft logischerwijze implicaties voor de landbouw. Zeker aan de rand van stedelijke gebieden zijn de mogelijkheden, de problemen en hun evolutie functie van de kenmerken en dynamiek eigen aan én de stad én de landbouw. De studie van deze gebieden is erg complex. De geografische kaders kunnen immers zeer verschillend zijn met betrekking tot de stedelijke kenmerken enerzijds, met name stedelijke omvang, stadstype naar dominerende economische sectoren enz. en anderzijds de hoofdkenmerken van de landbouwsector en de agrarische structuur (Van Hecke, 1988).

3.2 De peri-urbane ruimte

3.2.1 Wat is peri-urbaan?

In de internationale literatuur vinden we voor het verstedelijkte gebied verschillende begrippen terug: Friedman (in: Driessen et al., 1995) spreekt van een "urban field" waarbij de stad niet op alle vlakken dominerend aanwezig is, maar wiens bestaan wel gebaseerd is op de nabijheid van die stad. Zo hebben de gemeenschappen in de urban field wel eigen voorzieningen maar voor bijvoorbeeld tewerkstelling is men aangewezen op de grootstad. Andere vaak voorkomende termen zijn "city regions", "daily urban systems" en "commuting zones". De begrippen worden allemaal rond dezelfde idee afgebakend, namelijk dat ze op dezelfde manier georiënteerd zijn op de stedelijke centra (Bryant et al., 1982).

Voor het project onderscheiden we in de Belgische ruimte enerzijds het stadsgewest bestaande uit de stedelijke agglomeratie en de banlieue en een deel van de aangrenzende forensenwoonzone¹. Het is belangrijk te beseffen dat het Belgische platteland stedelijk is in een Europese context (waar vaak 150 inwoners per km² als bovengrens wordt gehanteerd). De afbakening tussen landelijk en stedelijk zoals verder gebruikt in deze studie heeft dan ook enkel zin op de Belgische (micro)schaal. Peri-urbane ruimte is grotendeels terug te vinden in de banlieue en de forensenwoonzone (NIS, 1996) (zie deel II).

3.2.2 De wisselwerking tussen stedelijke en landelijke processen

De stadsgewesten zijn de weerspiegeling van een enge functionele en structurele band tussen een grotere stad en een aantal omliggende gemeenten, de banlieue. Deze structurele band omvat vooral de woon- en werkfunctie, de schoolfunctie en de migraties. De sterke relatie van de banlieue gemeenten met de stad is een gevolg van de (stedelijke) dynamiek die onder andere tot uiting komt door de groei van de bevolking, de bebouwing en ook een toename in welstand (NIS, 1996; Kesteloot, 2001). De suburbanisatie is zo'n dynamisch proces dat kan gekoppeld worden aan de vierde Kondratieffgolf. Het gaat in feite om de ruimtelijke vormgeving van de consumptiemaatschappij. Het verbruik van een groeiend consumptiepakket houdt immers een groter ruimtebeslag (tijd-ruimte compressie) in. Het belang van de auto in het dagelijks leven en de stijging van de woonconsumptie speelt hierin een belangrijke rol en heeft een evidente ruimtelijke component (Kesteloot, 2001). Zowel het naoorlogse huisvestingsbeleid (o.a. de wet De Taye en de wet Brunfaut) als het beleid inzake ruimtelijke ordening hebben de verstedelijking van het gebied mee op gang gebracht en ondersteund. We denken hierbij aan de ontwikkeling van het autowegennet, de aftrekbaarheid van de verplaatsingskosten, enz. (Meert, 1994); De agglomeratie en vooral de banlieue krijgen een versterkte bevolkingsgroei.

Vanaf de jaren 1970 volgde een fase van desuburbanisatie. Hierbij werd de afname van de kern zo sterk dat de licht groeiende en later afnemende agglomeratie deze bevolkingsafname niet meer compenseert zodat de hele zone, stadskern en agglomeratie, haar bevolking steeds sterker ziet afnemen. Als gevolg hiervan werd in nagenoeg alle West-Europese landen een intensief stadsvernieuwingsbeleid gevoerd, met als bedoeling een re-urbanisatiefase te tewerkstellen. Vanaf ca. 1998 wordt de intensiteit van de suburbanisatie heel wat beperkter. De lange periode van intense suburbanisatie tussen 1960 en 2000 heeft echter het platteland getekend.

Synchroon met de vervreemding van de stedeling met de stad (suburbanisatie), heeft er een vervreemding van de landbouwer (deruralisatie) met het platteland plaats gevonden. Het platteland werd ten dienste gesteld van de fordistische ontwikkelingsprocessen en de ruimtelijke inrichting ervan is gerationaliseerd in termen van economische bedrijfsvoering. Deze deruralisatie van de landbouw en het platteland hangt samen met de technische ontwikkelingen en het streven naar massaproductie en ze beantwoordt aan de doelstelling om op Europese schaal zelfvoorzienende landbouw te organiseren (Huigen, 1998). De ruimtelijke weerslag hiervan was een degradatie van het landschap in monotone ruilverkavelingen en een afname aan biodiversiteit (Meert, 2003).

Terwijl het naoorlogse platteland voornamelijk een productivistische functie had, tendeert dit platteland en ook het aansluitende peri-urbane gebied naar een consumptiefunctie: het landschap wordt meer en meer op maat van de verbruikers geboetseerd (Meert, 2003). De eerste ruilverkavelingen stonden volledig in het teken van productiviteitsverhoging, maar dit instrument evolueerde naar een nieuwe stijl. Door een verdere functieverbreding wenst zij in hogere mate ook andere maatschappelijke behoeften en waarden te valoriseren. De nieuw opgestarte projecten komen meer tegemoet aan de

¹ Het criteria voor de afbakening van de forensenwoonzone is: 'het aandeel van de pendel naar de agglomeratie t.o.v. de in de gemeente wonende werkzame beroepsbevolking was in 1991 minimum 15%' (NIS, 1996, p.13)

vereisten en randvoorwaarden van natuurbehoud, milieu- en landschapszorg, openluchtrecreatie en cultuurhistorie (Dejongh en Van Windekens, 2001).

3.2.3 Kansen en bedreigingen in een peri-urbane ruimte

De **nadelen** houden verband met de samenkomst van verschillende belangengroepen in de peri-urbane ruimte (Van Hecke, 1988). Deze willen de ruimte niet steeds voor dezelfde doelstellingen (zie Tabel I - 1) of op dezelfde manier gebruiken hetgeen tot conflicten kan leiden. Zoals uit de aanspraken tabel blijkt, maken meer mensen gebruik van dezelfde ruimte en hierdoor wordt de landbouwer geremd in zijn doen en laten. Naast reglementering waarmee men rekening moet houden ondervindt de landbouwer soms schade aangericht door recreanten. De verstedelijking oefent een belangrijke invloed uit op de twee voornaamste productiefactoren, namelijk grond en arbeid. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen problemen die het de landbouwer moeilijker maken, en leiden tot een verhoogde kost voor productiefactoren en onzekerheid en problemen die landbouw in peri-urbane gebieden onmogelijk maken wanneer grond bijvoorbeeld wordt verkaveld voor woningen of verkeersinfrastructuur (Barber, 1981).

Tabel I - 1 Aanspraken tabel

Landbouw	Natuur en milieu	plattelandsgemeenschap	consument
Voldoende productie ruimte	Tegengaan van versnippering en voldoende ruimte	Aandacht voor kwaliteit, kwantiteit van het streekeigen landschap	Waardevolle landschappen met recreatiemogelijkheden
Zekerheid over de toekomst van de ruimte	voor levensvatbare ecosystemen		Plaats met zuiver water, zuivere lucht, stilte
Vergoeding voor de meerwaarde die de landbouw biedt aan de ruimte			

Bron: Reheul et al, 1999, p.77 en eigen aanpassingen

Het landbouwinkomen ligt lager dan het gemiddelde inkomen in België. Aangezien er meer tewerkstellingsmogelijkheden buiten de landbouwsector voor handen zijn in een peri-urbane omgeving dan in een perifere omgeving, kiezen meer en meer landbouwers, of worden gedwongen te kiezen omwille van een te laag gezinsinkomen voor, een deeltijdse job buiten de landbouwsector. Daarnaast versterkt ook de veroudering van de landbouwers de afvloei. Door de versnelde afvloei vermindert ook de rendabiliteit van de toeleveringsbedrijven of commercialiseringsorganismen. Het verdwijnen ervan heeft dan weer een weerslag op de overblijvende landbouwers die geïsoleerd geraken. Vanuit het standpunt van de ruimte vormen deze onstabiele landbouwbedrijven met veel braakliggende grond wel een nefast element (Van Hecke, 1988). Over heel Vlaanderen echter is de landbouw typisch versnipperd van karakter, ook op vele plaatsen die tot het buitengebied behoren. Dit brengt met zich mee dat vooral de intensiteit van de omgevingsfactoren veel hoger is en dus de concurrentie met andere potentiële gebruikers hoger is (Lhermitte, 2002).

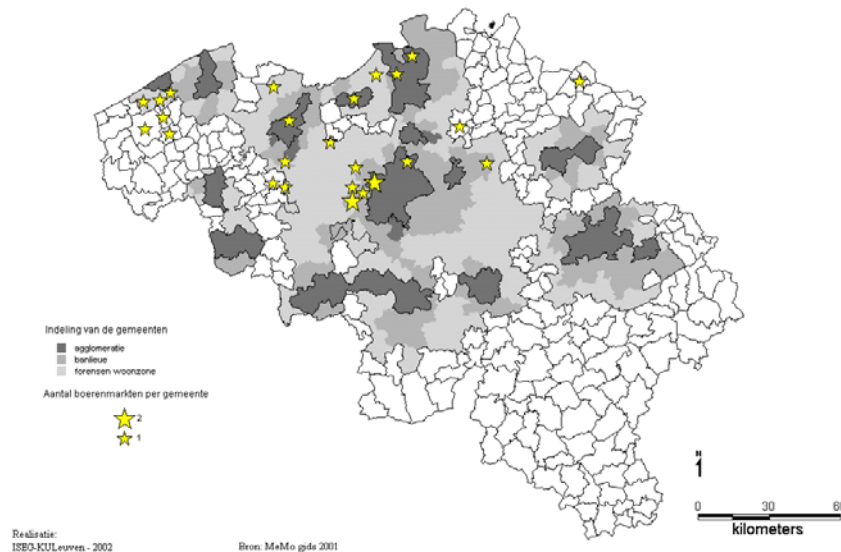
Wanneer men de landbouwgrond wil beschermen moet men erop letten niet enkel het pastorale landschap te beschermen, maar ook de landbouwsector zelf. Dit kan men bijvoorbeeld doen door

voldoende land te garanderen waarop het individuele landbouwbedrijf kan overleven. De grondprijzen moeten laag genoeg gehouden worden zodat er ook nieuwe jonge boeren kunnen beginnen, de bescherming moet van lange termijn zijn en grotendeels gedragen worden door de plaatselijke gemeenschap (Brabec, 2001).

Het **voordeel** van de nabijheid van de stad wordt vaak beschreven in termen van de afzetmarkt. Thunen's model illustreert mooi hoe in historische tijden het surplus op het platteland naar de stad werd vervoerd. De toenemende transportmogelijkheden maakten dat landbouwproducten over verdere afstanden naar de stad kon worden getransporteerd waardoor de productiekeuze minder beïnvloed werd door de afstand tot de stad. Steden, of gemeenten met een stedelijke levenswijze waar met andere woorden weinig landbouwers wonen, werden wel steeds grotere afzetmarkten. Dit kwam zowel door de bevolkingsgroei als door een stijging van consumptie. De stijgende koopkracht uit zich momenteel niet meer in de aankoop van méér voedsel, maar wel in de aankoop van beter voedsel. De vraag naar gezonde en kwaliteitsvolle voeding stijgt en deze stijging is het grootst daar waar de meeste mensen wonen of waar mensen wonen die belang hechten aan gezonde voeding. Wanneer de verkoop van landbouwproducten langsheen veilingen en andere commercialiseringsorganismen gaat, bemerkt de landbouwer niet veel van zijn voordeel van de nabijheid van de stad. Zelfvermarketing kan hierbij een oplossing bieden in de vorm van thuisverkoop of via boerenmarkten. Uit het kaartje (zie Kaart I - 2, MeMo (2001)) met de situering van de Vlaamse boerenmarkten blijkt dat deze, op enkele uitzonderingen na, dan ook voornamelijk gesitueerd zijn in de nabijheid van een stedelijke agglomeratie.

Uit het voorgaande kunnen we besluiten dat, de positieve invloeden meestal betrekking hebben op het eindproduct in de vorm van alternatieve afzetmarkten en de negatieve invloeden zich situeren aan het andere eind van het productieproces van de landbouw waar de productiefactor grond, zowel in oppervlakte als in kwaliteit, onder grotere externe druk staat.

Kaart I - 2 Situering van de Vlaamse boerenmarkten ten opzichte van de agglomeratie, de banlieue en de forenzenwoonzone

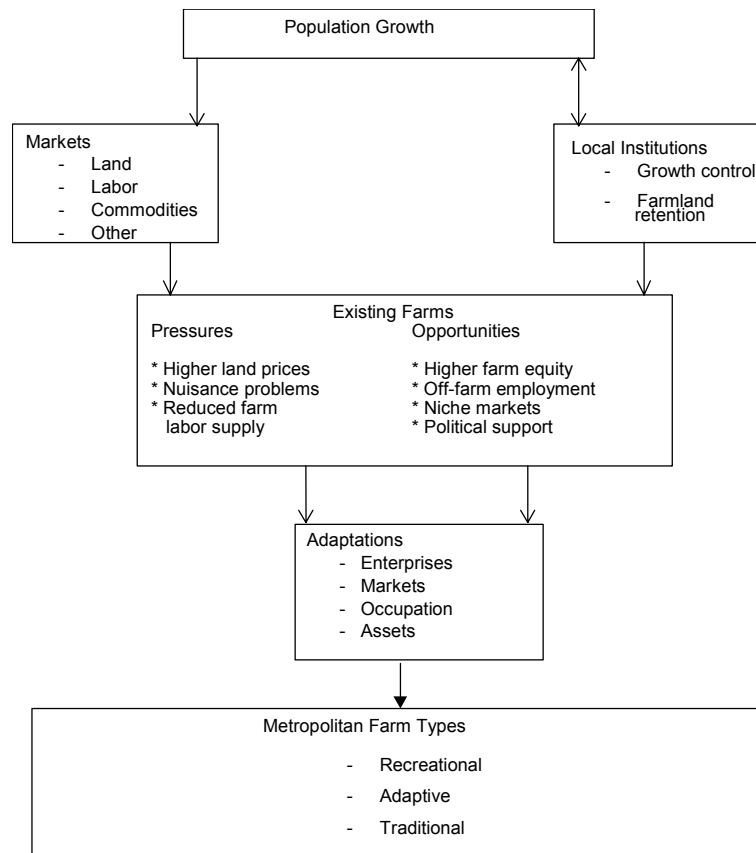
3.2.4 Aanpassingsmechanismen van het landbouwbedrijf

In een Amerikaanse studie beschouwt Heimlich (1997) de bevolkingsgroei in stedelijke gebieden als de drijvende kracht achter de aanpassingsmechanismen van bestaande landbouwbedrijven in peri-urbane gebieden (Figuur I – 1).

Opvallend in deze figuur is de belangrijke rol die wordt vervuld door 'local instutions'. Heimlich stelt dat de lokale overheid vooral een controlerende en beschermende rol heeft en de nieuwe kansen voor de landbouwers moet vrijwaren. De bedrijven kunnen zich vervolgens op drie wijzen aanpassen:

- 'recreatieve' bedrijven voorzien niet langer in het hoofdinkomen van het landbouwersgezin. Hun bedrijven zijn weliswaar arbeidsintensief, maar veelal klein, investeren weinig in het bedrijf en hebben een gesloten structuur;
- 'adaptieve' bedrijven kiezen voor intensievere teelten die niet-traditioneel zijn maar een hoge toegevoegde waarde verzekeren. Zij zijn vaak klein en breiden qua oppervlakte weinig uit;
- 'traditionele' bedrijven houden vast aan traditionele gewassen en dieren en hebben dan ook nood aan een grotere omvang, eventueel gepaard met extensivering en lagere behoefte aan arbeid.

Figuur I - 1 Aanpassingsmechanismen van een landbouwbedrijf aan een verstedelijkte omgeving

Bron: Heimlich, 1997

Het valt te verwachten dat in de Vlaamse verstedelijkte context met een zeer competitieve grondmarkt, het traditionele type van bedrijven minder vaak kan worden aangetroffen. Ook beperkt Heimlich zich in zijn studie tot activiteiten binnen de landbouw zelf.

In dezelfde publicatie wordt ook bestudeerd hoe de verschillende types van bedrijven evolueren. In een periode van twintig jaar is het aantal traditionele bedrijven meer dan gehalveerd en ook het aantal adaptieve bedrijven is sterk verminderd. De 'recreatieve' bedrijven bleven min of meer constant in aantal. Opvallend echter is dat meer dan de helft van de twintig jaar geleden bestaande bedrijven in de stedelijke rand verdwenen is, wat erop wijst dat aanpassing aan een dergelijke situatie niet vanzelfsprekend is.

Ilbery (2001) ziet echter in de nabijheid van steden een onmisbare kans voor vele landbouwbedrijven om zich om te vormen tot nieuwe en succesvolle ondernemingen, en citeert diverse voorbeelden in Groot-Brittannië. Als positieve aspecten vermeldt hij de nabijheid van een grote afzetmarkt, goede transportmogelijkheden, en de kans om in te spelen op nieuwe verwachtingen van consumenten.

Ook voor Van der Ploeg (1999) is een verstedelijkte omgeving bij uitstek het ideale terrein waar multifunctionele ondernemingen een kans krijgen. Op die manier ontsnapt de landbouwer aan de

knellende kostenschaar en net dichtbij de steden vindt hij consumenten met een vernieuwde interesse voor zijn bedrijf.

Ook voor Reheul (1999a) is dit contactvlak met de consument zeer belangrijk en kan dit bijdragen tot de nodige communicatie en samenwerking die essentieel is voor de duurzaamheid van de landbouwsector. Rondleidingen op boerderijen, rechtstreekse verkoop, zelfverwerking en educatieve activiteiten zijn hiervoor ideaal geschikt.

4 Landbouw en multifunctionaliteit

4.1 Theoretische en wetenschappelijke benaderingen

Multifunctionaliteit is een belangrijk begrip geworden in het huidige denken over landbouw. Het lijkt alsof hoe meer het belang toeneemt, hoe ruimer de inhoud van het begrip wordt. In de ruimste betekenis, omvat multifunctionaliteit zowel voedselzekerheid, voedselveiligheid, landschap, management van wilde dieren en plantengroei, dierenwelzijn, culturele en historische erfenissen, biodiversiteit, rurale ontwikkeling en waterbeheer (Jongeneel en Slangen, 2004). Indien het begrip multifunctionaliteit al deze onderdelen bevat, is het zeer moeilijk om een werkbare definitie op te bouwen.

Veel auteurs gebruiken dan ook een andere interpretatie van multifunctionele landbouw. In Nederland wordt multifunctionaliteit gezien als de meervoudige output door een zelfde activiteit ofwel een meervoudige output door hoofd- en bijproduct (minstens 2 activiteiten) (Doornbos en Pastoor, 2001) of nog als minstens één andere activiteit uitoefenen die inkomen verschaft (Van den Ham en Ypma, 2000; Van den Ham en Hennen, 2001). De Noren Romstad en Vatn omschrijven multifunctionele goederen als gelinkte outputs, zowel privaat als publiek, zowel uniek als secundair en omvatten zowel milieu, voedselzekerheid, voedselveiligheid en landelijke aspecten. (Romstad et al., 2000; Vatn, 2000; 2002) Daarnaast beschrijft Romstad multifunctionaliteit ook als 1 of meerdere taken bovenop de basisrol van de voedselproductie (Romstad et al., 2000; Romstad, 2004). Volgens Cahill (Directoraat voor voedsel, landbouw en visserij in de OESO) bepalen exclusiviteit en rivaliteit het multifunctionele aspect van de landbouw (Cahill, 2001b; 2001a). Op basis van dit idee werd de definitie van multifunctionaliteit door de OESO als volgt bepaald (Maier en Shobayashi, 2001):

'Behind multifunctionality is the idea that agriculture, in addition to producing food and fibre, produces a range of other non-commodity outputs such as environmental and rural amenities, and food security and contributes to rural viability.'

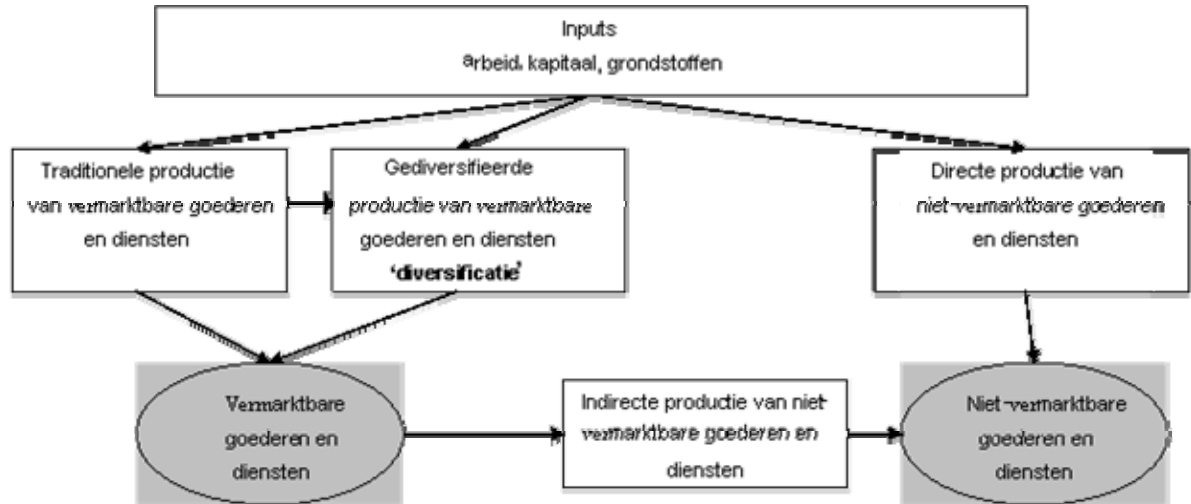
Deze definitie wordt nog steeds door de OESO gebruikt en daarom wordt geopteerd om deze als werkdefinitie te gebruiken in het onderzoek. Deze werkdefinitie kan omgevormd worden tot een theoretisch kader en worden voorgesteld zoals in de volgende figuur.

De landbouwer kan zijn inputs ten eerste gebruiken voor de productie van 'food and fibres', of nog de traditionele productie. Daarnaast kan hij ook een deel inputs gebruiken om goederen en diensten te produceren op een vernieuwde manier. Deze inputs kunnen al dan niet reeds geproduceerd zijn door de traditionele productie. Zo kan een landbouwer de melk die een koe produceert (traditionele productie) verwerken tot yoghurt of boter (gediversifieerde productie). Deze goederen en diensten zijn vermarktbaar. De productie van vermarktbaar goederen en diensten op een vernieuwde manier wordt door veel auteurs beschreven als **diversificatie** (zie verder).

Daarnaast kan een landbouwer ook niet-vermarktbaar goederen en diensten produceren zoals landschap- en milieueffecten. Tenslotte kan de productie van vermarktbaar goederen en diensten ook

bijdragen tot de productie van niet-vermarktbaar goederen en diensten (bijvoorbeeld voedselveiligheid of -kwaliteit).

Figuur I - 2 Theoretisch kader gebaseerd op eigen onderzoek

Bron: Eigen analyse

Deze indeling naar vermarktbaar en niet-vermarktbaar wordt door Belletti et al. (2002) ook gehanteerd. Daarenboven maken zij ook een indeling naar het niveau waarop de functies betrekking heeft. In Tabel I - 2 wordt deze indeling weergegeven, aangevuld met functies geciteerd door andere auteurs (Romstad et al., 2000; Cahill, 2001b).

Tabel I - 2 Classificatie van een aantal multifunctionele outputs van de landbouwsector

	Effecten binnen het bedrijf	Externe effecten
Commodity	<ul style="list-style-type: none"> • Hoge afzetprijzen • Toegevoegde waarde binnen het bedrijf houden • Voldoende inkomen • Betere benutting van eigen arbeidscapaciteit • Stabiliteit van het inkomen 	<ul style="list-style-type: none"> • Breed aanbod van goederen • Kwaliteit van de producten • Toerisme • Grondprijzen • Reputatie van de streek • Tewerkstellingsmogelijkheden
Non-commodity	<ul style="list-style-type: none"> • Arbeidskwaliteit • Zelfrespect • Minder stress • Waardering van de arbeid van gezinsleden 	<ul style="list-style-type: none"> • RURALE HUISVESTING • Kwaliteit van de producten • Zorg voor het landschap • Biodiversiteit • Kwaliteit van de leefomgeving • Dierenwelzijn • Onderhoud van cultureel erfgoed • Versterken van het sociaal kapitaal • Kennisinfrastructuur • Opbouw van ondernemerszin • Waterhuishouding (overstromingen) • Bodembeheer • Voedselveiligheid • Voedselzekerheid • Toegankelijkheid van de streek

Bron: Belletti et al.

Eén middel om meer gebruik te maken van multifunctionaliteit is **diversificatie**. Ilbery (1992; 2001) onderscheidt twee grote vormen van diversificatie:

- Landbouwkundige diversificatie: alternatieven voor de traditionele landbouwactiviteiten worden binnen de landbouw zelf gezocht. Men kan bijvoorbeeld overschakelen op teelten met een hoge toegevoegde waarde en/of nieuwe markten zoeken. Het overschakelen op biologische landbouw kan ook onder deze noemer worden ondergebracht.
- Structurele diversificatie: het opstarten van nieuwe activiteiten die niet tot de strikte landbouwactiviteit behoren. Man kan deze nog onderverdelen in drie categorieën:
 - het creëren van een toegevoegde waarde verbonden aan landbouwactiviteiten, bijvoorbeeld door rechtstreekse verkoop of het zelf verwerken van basisproducten;
 - allerlei vormen van toerisme, waar vooral ingespeeld wordt op functies in verband met open ruimte, recreatie, educatieve activiteiten etc.
 - passieve vormen van diversificatie. Men kan hierbij denken aan het verhuren van land en gebouwen, maar ook het deelnemen aan overheidsprogramma's voor natuurbeheer kunnen hiertoe behoren.

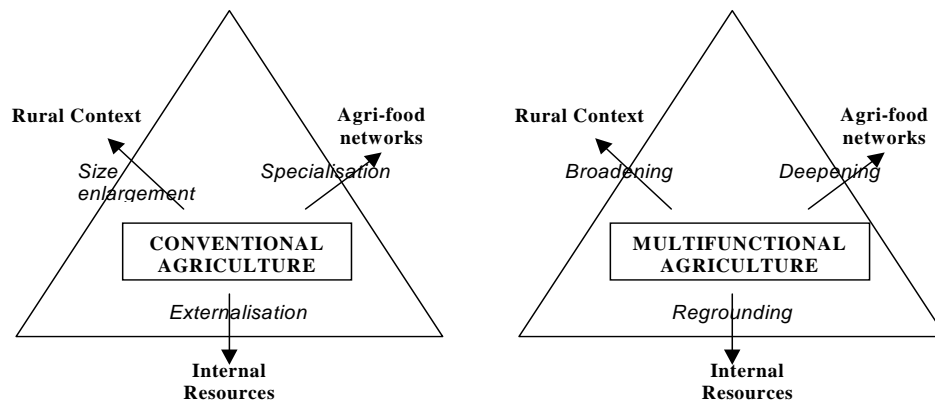
De belangrijkste voorwaarde waaraan moet worden voldaan om van diversificatie te kunnen spreken is het doelbewuste streven naar een hoger of vervangend inkomen. Waar de positieve en negatieve externaliteiten van de landbouw heel vaak publieke goederen zijn en niet-vermarktbaar, kan de reden om dit toe te passen niet uitsluitend op het inkomen zijn gericht. Dit is bij diversificatie (of bij de definitie ervan die hier wordt gebruikt) wel het geval aangezien het uitsluitend om vermarktbare activiteiten gaat.

4.2 Evolutie naar een meer multifunctionele landbouw

Romstad (Bowler, 1992; Shucksmith en Herrmann, 2002; Mathijs, 2003) vermeldt dat voedselproductie centraal is en blijft wanneer we over landbouw spreken, maar dat reeds hier een onderscheid wordt gemaakt tussen de begrippen 'Food Safety' en 'Food Security'. Waar de absolute voedselzekerheid (i.e. voldoende voedsel) ook door andere actoren kan worden voorzien, door middel van import bijvoorbeeld, ziet Romstad de veiligheid van voedsel (safety) als een unieke taak voor de eigen landbouwsector, al geeft hij toe dat hierover veel discussie mogelijk is.

Belletti et. al. (Bourgeois et al., 2001) beschrijven, op basis van eerder onderzoek van van der Ploeg, hoe een multifunctionele landbouw op een nieuwe wijze inspeelt op drie soorten activiteiten, elk gekenmerkt door een eigen specifiek netwerk.

Figuur I - 3 De evolutie van conventionele landbouw naar multifunctionele landbouw

Bron: Belletti et Al., 2002

Het 'agri-food' netwerk heeft betrekking op alle interacties in verband met voedselproductie. Conventionele landbouw zal in dat geval proberen te specialiseren, sterke afzetcontracten in de wacht slepen en naar schaalvergroting streven. Multifunctionele bedrijven doen aan 'verdieping', en proberen een hogere toegevoegde waarde te behalen. Activiteiten als kwaliteits- of streekproducten, directe verkoop en verwerking op het landbouwbedrijf kunnen hierin ondergebracht worden.

Een tweede netwerk waarvan de landbouw een belangrijke deelnemer is, is de rurale context: de wijze waarop het bedrijf het beschikbare menselijk, sociaal en natuurlijk kapitaal aanwendt en reproduceert. Traditionele bedrijven spelen hier op in door te trachten meer hulpbronnen, vaak in de vorm van land, te verwerven. Een modern en multifunctioneel bedrijf zal trachten de activiteiten te verbreden om zo tot een optimale valorisatie van eigen arbeid en hulpbronnen te komen. Hier zijn uiteraard vele mogelijkheden, zoals natuurzorg, toerisme en zorgactiviteiten.

Het derde netwerk tenslotte is de organisatie van interne hulpbronnen: kennis, arbeid, dieren en planten, vast kapitaal etc. Een conventioneel type landbouwbedrijf zal delen hiervan grotendeels aan de markt overlaten en vaak werken met tijdelijk ingehuurd arbeid of uitbesteding. Een multifunctionele landbouw tracht de eigen arbeid en kennis te herorganiseren door bijvoorbeeld het zoeken van arbeidsmogelijkheden buiten het bedrijf, het actief uitbouwen van sociale netwerken en het voortdurend ontwikkelen van de eigen kennis en vaardigheden. Vaak ook worden echtgenote(s) en kinderen nauwer bij het bedrijf betrokken, waardoor nieuwe taakverdelingen binnen het bedrijf ontstaan.

Diversificatie is één van de mogelijke ontwikkelingspaden die een landbouwer kan volgen om zo veel mogelijk van de hierboven beschreven functies te vervullen. Er bestaan echter meerdere ontwikkelingspaden: stoppen, uitbreiden of diversifiëren. Volgens Bowler (2002) is de normale evolutie van de hoofdactiviteit de volgende:

- van uitbreiden of instandhouden van een renderende onderneming, volgens een industrieel model of landbouwdiversificatie (nieuwe gewassen, dieren etc.);

- naar diversificatie van het inkomen, d.m.v. structurele diversificatie (niet-landbouwactiviteiten op het landbouwbedrijf) of tewerkstelling buiten het bedrijf;
- naar marginalisatie van het landbouwbedrijf, volgens een afbouwend model of hobby- of part-time landbouw;
- om te eindigen bij stopzetting.

Door beperkingen van beschikbaarheid van kapitaal en reeds gedane investeringen is het bijvoorbeeld moeilijk om terug te evolueren van een gediversifieerd bedrijf naar een gespecialiseerd bedrijf. De ontwikkelingspaden sluiten elkaar echter niet uit: op een traditioneel industrieel bedrijf kan zich dus perfect een nevenactiviteit ontwikkelen.

Een niet onbelangrijk aspect hierbij is ook het introduceren en verspreiden van innovaties in een streek. De overgrote meerderheid van de landbouwers zijn eerder late 'adopters' van nieuwigheden en zeker risicomijdend. Het direct contact met echte innovators in de omgeving is meestal van kapitaal belang om een bepaalde activiteit te verspreiden of aanvaardbaar te maken (Van der Ploeg, 1999). Daarom is het voor de agrarische ontwikkeling in een streek belangrijk de innovatieve bedrijven te identificeren. Diederens et al. (Hodge, 2001) toonde aan dat het vooral grotere (in termen van arbeidskracht) bedrijven zijn met een sterke marktgerichtheid die de voortrekkersrol vervullen. Vaak ook gaat innovatie samen met onderlinge samenwerking tussen bedrijven.

Uit de voorgaande discussie blijkt, dat de landbouwsector de nieuwe mogelijkheden die multifunctionaliteit biedt, vooral kan benutten door het ontwikkelen van nieuwe activiteiten en dus actief aan verbreding of verdieping te gaan doen. Reeds op zeer vele ondernemingen is diversificatie zelfs een noodzakelijke realiteit geworden (Bourgeois et al., 2001). Economisch gezien is het relatieve belang hiervan moeilijk te schatten. Voor Nederland stelt Van der Ploeg (1999), zich baserend op een zeldzame schatting van de financiële inkomsten uit plattelandontwikkeling, dat de bijdrage van al deze activiteiten aanzienlijk moet zijn en verantwoordelijk voor het behoud van duizenden arbeidsplaatsen in de sector. Terwijl sommige auteurs ervan uitgaan dat deze nieuwe activiteiten slechts een overgang zijn naar het verlaten van de landbouwsector (Bryden et al., 1993; Europese Gemeenschap, 1995-2002), stelt Van der Ploeg echter dat diversificatie misschien wel de enige mogelijkheid is om in West-Europa bedrijven te doen standhouden, aangezien het competitief voordeel bij de productie van traditionele landbouwgewassen verdwenen of aan het verdwijnen is. Ook Stiglbauer en Weiss (Stiglbauer en Weiss, 1999) toonden empirisch aan dat het diversifiëren van de landbouwactiviteiten positief gecorreleerd is met het voortbestaan en de effectieve opvolging van het bedrijf, en zo toch een belangrijke rol kan spelen in de streekontwikkeling. Ook Bryden et al. (De Roo en Thissen, 1999) kwamen reeds tot de conclusie dat pluriactieve landbouwhuishoudens de meest stabiele groep bedrijven vormen in West-Europa.

4.3 Multifunctionaliteit en het beleid

De voorbije jaren echter is het besef van het belang van deze 'secundaire' functies en effecten gegroeid bij beleidsmakers en het publiek. Vooral in de omgeving van steden is er de behoefte aan rust, ruimte, groen en openheid, aan een 'counter-structure', een ontmoetingspunt waarin datgene

overheerst wat in de stad zozeer ontbreekt (European Conference on Rural Development, 1996). Enerzijds is er de confrontatie met nieuwe verwachtingen en wensen van bewoners over hun leefomgeving en de toenemende bezorgdheid van consumenten op gebied van voedselkwaliteit, leefmilieu en recreatieve mogelijkheden (Delgado en Ramos, 2002). Anderzijds verschuift ook de Europese politieke aandacht voor landbouw meer en meer van loutere productiebelangen naar een meer geïntegreerd plattelandsbeleid, waar nieuwe functies een plaats krijgen en zelfs op de voorgrond kunnen treden. In Europa wordt hierdoor sinds de verklaring van Cork multifunctionaliteit erkend als een uitgangspunt voor een toekomstig gezamenlijk plattelandsbeleid (Burrell, 2001):

'Mindful ... that agriculture is and must remain a major interface between people and the environment, and that farmers have a duty as stewards of many of the natural resources of the countryside'

Ondanks het ontbreken van een éénduidige en algemeen aanvaarde definitie van de term, is multifunctionaliteit intussen al vaak een sleutelement gebleken bij het vinden van gemeenschappelijke grond voor het sluiten van beleidsovereenkomsten op Europees niveau. Het valt dus te verwachten dat voor een toekomstig gemeenschappelijk plattelandsbeleid de notie van een multifunctionele landbouw onontbeerlijk zal worden (Diederer et al., 2002).

Ook op een nog ruimer internationaal gebied is de waardering van de multifunctionaliteit van de landbouwsector een veelbesproken thema. De diverse partijen in de WHO-onderhandelingen vinden hierin een nieuw argument voor de ondersteuning van de eigen producenten. Burrell (EC-DGA, 2000a) toont aan dat het gebruik van dit argument eerder de belemmeringen voor vrije wereldhandel heeft doen toenemen dan de discussies te vergemakkelijken.

Over de juiste beleidsmaatregelen om diversificatie te bevorderen, bestaat geen eensgezindheid en veel hangt wellicht af van de lokale situatie en het ruimere beleidskader waarin men dient te werken. Diederer et al. (Administratie Land- en Tuinbouw, 2000) kwamen echter tot twee opvallende vaststellingen voor wat de verspreiding van innovaties betreft:

- een overheidsingrijpen op marktmechanismen remt het introduceren van nieuwe activiteiten op landbouwbedrijven gevoelig af;
- het verspreiden van duidelijke informatie bij de bedrijven is belangrijker dan het opleidingsniveau van de landbouwer wanneer het om het toepassen van innovaties gaat. Er is hiervoor een duidelijke nood aan specifieke informatie.

Ook bij de vertaling van de Europese maatregelen voor plattelandsbeleid naar een Vlaams programma voor plattelandsontwikkeling (IDEA Consult, 2003) wordt als eerste strategische doelstelling van dit beleid vernoemd 'de economische leefbaarheid van de Vlaamse land- en tuinbouwbedrijven ondersteunen door diversificatie en risicospreiding te bevorderen en de multifunctionele rol te ontwikkelen' (Vlaamse Regering, 1999).

De prioriteiten van dit programma zijn ondermeer diversiteit en kwaliteit van het platteland; milieu en diervriendelijke productiemethodes; aanbod diversificatie (producten en diensten) en werkgelegenheidssteun in een multifunctionele context (EC-DGA, 2000b). In Vlaanderen beklemtoont het beleid het belang van milieukwesties in het landbouwbeleid. De duurzame ontwikkeling moet worden bereikt door meer milieuoverwegingen in de landbouwsector op te nemen (ADE, 2003). De

investeringen in landbouw worden georiënteerd naar milieu, kwaliteitsbevordering en dierenwelzijn. Andere acties zijn de bevordering van de biologische landbouw (met als doelstelling 10% van de totale productie tegen 2010) en de vermindering van het gebruik van plantbeschermende substanties (vermindering van 50% tegen 2005 in vergelijking met 1990). Het huidige beleid 2004-2009 concentreert zich hierbij op modernisering, innovatie en wettelijke veiligheid van landbouwbedrijven. Slechts sinds 2000 is Vlaanderen definitief begonnen met de implementatie van agromilieumaatregelen. Hiermee probeerde Vlaanderen de achterstand op andere landen in te halen.

In het minder dicht bevolkte Wallonië is de landbouw een belangrijke economische sector. De moeilijkheden binnen de landbouw omvatten overproductie, de kleine grootte van nauwelijks concurrentiële veeteeltbedrijven (in vergelijking met de intensieve landbouwbedrijven in Vlaanderen of in het buitenland) (Vandermotten, 1990). De Waalse overheid benadrukt meer de productieve rol van landbouw. Daarnaast wordt ook meer aandacht besteed aan de sociale context: zij wil de aantrekkelijkheid van het beroep herstellen en de sociale positie van landbouwers en hun inkomens opheffen. Zij beoogt een concurrerende sector met producten met verhoogde toegevoegde waarde. Niettemin is er ook het openbare belang om landbouwers van de middelen te voorzien om aan de openbare vereisten van voedselveiligheid en milieubescherming te voldoen.

Het Waalse programma beoogt de steun voor investering in duurzame productiviteit. Er wordt ook aandacht besteed aan multifunctionaliteit en het milieu. Maar toch is de belangrijkste doelstelling de productiekosten verder te verminderen en de kwaliteit van de producten te verhogen om zo met andere landen te kunnen concurreren. In Wallonië heeft de overheid veel meer ervaring met agromilieumaatregelen. De landbouwers kunnen reeds vanaf 1994 hiervan gebruik maken.

Hiermee wordt reeds op dit moment erkend dat het bevorderen van de multifunctionele rol in beide regio's onafwendbaar is en noodzakelijk voor een duurzame ontwikkeling van de landbouwsector.

5 Besluiten en onderzoekshypothesen

5.1 Besluiten

Landbouw betekende vroeger hoofdzakelijk vijf zaken: voedsel, land, gezin, dorp en kunde. De landbouwer bracht voedsel voort op het land. Een mogelijke tegenstrijdigheid tussen landbouw en natuur was toen ondenkbaar. Landbouw werd binnen het gezinsbedrijf bedreven. De kennis en kunde erfde men over van de voorgangers en de 'natuurlijke' sociale inbedding van deze gezinslandbouw was het plattelandsdorp. Tot de jaren vijftig heerste er op het platteland een duidelijke 'congruentie' tussen de vijf aangehaalde elementen, die een geïntegreerd en identificeerbaar geheel vormden. We kunnen twee periodes onderscheiden, nl. de 'premoderne' landbouw van 1750 tot 1880 en de 'moderne' landbouw na 1880 tot 1950. Daarop volgde de grote periode van de mechanisering. Vanaf 1958 wordt het Europees landbouwbeleid ingevoerd. Dit beleid heeft de aanleiding gegeven tot structurele veranderingen in de productiewijze. Productiviteitsverhogingen konden gerealiseerd worden door een doorgedreven mechanisering, schaalvergroting, intensivering, specialisatie en niet-grondgebonden activiteiten op grootschalige bedrijven. Dit alles heeft een grote impact op land en natuur. Sinds de wereldconferentie over milieu en ontwikkeling van Rio de Janeiro in 1992 wordt er 'wereldwijd' gesproken over duurzame landbouw. Deze hanteert praktijken die economisch efficiënt, ecologisch en sociaal aanvaardbaar zijn in eerste instantie voor de huidige generatie, maar ook voor de toekomstige generaties

Aan het begin van de 21ste eeuw zijn de noden van de welvarende samenleving duidelijk veranderd. Naast de vraag naar kwaliteit en voedselveiligheid komt er meer aandacht voor een aantal publieke goederen zoals landschap, bos, natuur en water. Aangezien landbouw 'werkt' met deze goederen is zij de eerste om deze te vrijwaren en in stand te houden. Nochtans draagt landbouw slechts een deelverantwoordelijkheid.

De landbouwsector in zijn huidige vorm en omvang in België wordt geconfronteerd met een nieuw aantal problemen. Zo is er onder meer de steeds meer knellende kostenschaar, lagere prijzen voor de producten, opeenvolgende voedselcrisisen en een toenemend belang van milieu en kwaliteitseisen. Anderzijds situeert een groot deel van de Belgische landbouw zich in een uitgesproken verstedelijkte context. Deze omgeving contrasteert met een traditioneel agrarische productiemilieu en vormt een confrontatiezone van de eigen sectoriele met diverse andere belangen. Ruimtelijke ordening, bevolkingsdruk en verscherpte milieueisen zorgen ervoor dat de landbouwer gedwongen wordt een aanpassingsstrategie te ontwikkelen, met als resultaat een waaier aan nieuwe types van landbouwbedrijven.

Men kan deze talrijke nieuwe eisen ook beschouwen als een vraag naar nieuwe functies van de landbouw. Deze worden zowel door de huidige maatschappelijke tendensen als door het Europees en regionaal beleid meer en meer benadrukt. Ook hier tracht de landbouwer gepast op deze nieuwe eisen in te spelen en zijn traditioneel louter voedselproducerende rol te verbreden of te verdiepen. Eén van de meer en meer gebruikte manieren is het diversifiëren van de eigen activiteiten, op of buiten het

bedrijf. Bij de keuze uit de vele mogelijkheden op dit gebied spelen naast persoonlijke factoren, ook het gevoerde beleid en de bestaande structuren in de landbouwsector een doorslaggevende rol.

5.2 Onderzoeksvragen en hypothesen

Op basis van dit theoretisch gedeelte kan een ruime waaier aan onderzoeksvragen en hypothesen worden geformuleerd. Deze kunnen ingedeeld worden naargelang ze betrekking hebben tot de functieverwachting, functievervulling, functie-invulling of functie-ondersteuning.

Met de toenemende bevolking en bewoning in sub-urbane gebieden is ook het verwachtingspatroon ten aanzien van landbouw in sterke mate gewijzigd. De fysieke afstand tussen de landbouwer en zijn naaste burens is in deze verstedelijkte omgeving erg klein geworden, wat een scherpere confrontatie teweegbrengt met de externaliteiten van de sector. Bewoners van binnen het gebied zelf, maar ook bezoekers zijn niet langer louter consument met betrekking tot voeding en grondstoffen, maar genieten steeds bewuster van de niet-vermarktbaar functies van de landbouw. Dit leidt tot een aantal vragen over de **functieverwachtingen** vanuit de samenleving:

- Wat zijn precies deze door de consument (positief en negatief) gewaardeerde functies?
- Op welke wijze en met welke referentie waarderen deze nieuwe consumenten de functies die zij kunnen identificeren?
- Zijn de consumenten ook bereid tot een reële (financiële) compensatie voor de landbouwers om in deze functies te blijven voorzien?
- Wat is de visie van lokale beleidsmensen op de functies van landbouw in hun streek?

Dit kan, in combinatie met de theoretische achtergrond, vertaald worden in een eerste hoofdhypothese en enkele secundaire hypothesen:

H1 De maatschappelijke verwachtingen reiken veel verder dan de klassieke agrarische productie en omvatten meerdere niet-vermarktbaar functies.

H 1.1. Deze functies zijn door de burger identificeerbaar en worden positief gewaardeerd.

H 1.2. De perceptie en waardering door de consument is sterk afhankelijk van persoonlijke achtergronden, en meer specifiek van de persoonlijke verbondenheid en het contact met de landbouwsector.

De meeste van deze functies worden al door de landbouw vervuld sinds haar ontstaan. Door de evoluties op markten en in sub-urbane gebieden, waar een groot deel van de Belgische landbouw zich tenslotte in bevindt, worden deze functies meer en meer benadrukt en gewaardeerd. Precies voor deze gebieden is het interessant om na te gaan in hoeverre de aanwezige landbouw nu reeds significant bijdraagt aan de leefbaarheid van deze verstedelijkte zone. Over de mate van **functievervulling** kunnen we onder meer de volgende vragen stellen:

- Zijn landbouwers zich bewust van alle functies die zij vervullen? Zijn er functies die ze willen vervullen, of (nog) niet kunnen vervullen? Hoe worden zij zich bewust van de vraag naar deze functies?

- Is de landbouw in de streek de enige actor die de door de consument en de samenleving gewaardeerde functies kan vervullen?
- Vervult de landbouw haar functies optimaal?
- Zijn er alternatieven in de streek en werken verschillende actoren (landbouw, overheid, milieu,...) actief samen voor een effectieve en efficiënte functievoorziening?
- Welke initiatieven tot landbouw- en andere diversificatie van bedrijven bestaat op dit moment in de te onderzoeken gebieden?
- Zijn de toekomstperspectieven van de landbouwers dermate dat zij kunnen standhouden en dus ook de duurzaamheid van de verschillende functies kunnen vrijwaren?
- Vormt de verstedelijkte omgeving een belangrijke factor voor het landbouwincome en het huishoudelijk inkomen?

In de vorm van hypothesen kan dit als volgt geformuleerd worden:

H2 De veranderende maatschappelijke verwachtingen scheppen nieuwe kansen, maar ook nieuwe bedreigingen voor de landbouwbedrijven in het sub-urbane gebied
--

- H 2.1. De sub-urbane landbouw wordt geconfronteerd met een aantal beperkingen als gevolg van de nabijheid van de stad
- H 2.2. De nabijheid van de stad en de maatschappelijke vraag naar andere functies biedt aan een aantal landbouwers die zich bewust zijn van deze functies en inspelen op de bestaande evoluties, kansen voor een nieuwe ontwikkeling van hun bedrijf.
- H 2.3. Het aangrijpen en valoriseren van de geboden kansen hangt zowel samen met sociale als met economische kenmerken van de landbouwer en zijn gezin.
- H 2.4. Door het creëren van deze nieuwe kansen ontstaan conflicten tussen landbouw en alternatieve aanbieders van deze functies in de sub-urbane zone.

Uit de theorie en verschillende illustratieve casestudies blijkt dat landbouwers zich langsheen verschillende ontwikkelingspaden en strategieën aanpassen aan de minder en minder typisch rurale situatie. De bevolkingsdruk en de daaruit voortvloeiende bedreigingen vanuit de directe omgeving oefenen een duidelijk voelbare druk uit waardoor landbouwers nieuwe mogelijkheden gaan exploreren. Deze **functie-Invulling** vormt een boeiend en zeer divers onderzoeksdomein en behelst vragen als:

- Staan landbouwbedrijven open voor nieuwe activiteiten? Wordt deze houding door de stedelijke omgeving beïnvloed?
- Zijn de bestaande kostenstructuur en eigendomsstructuur een belemmering voor een snelle evolutie naar vernieuwende initiatieven of werken deze juist stimulerend?
- Is de lokale en regionale overheid een medestander of een hinderpaal bij deze evoluties?
- Wat is de rol van de grondmarkt, lokale instellingen en verenigingen en de lokale arbeidsmarkt (of andere te identificeren factoren) op de huidige evolutie in de streek?
- Hoe staan landbouwers tegenover de negatieve externaliteiten van hun sector? Is er enige bereidheid om deze effecten aan te pakken?

- Wat zijn de gevolgen op middellange termijn wanneer de trend naar diversificatie zich doorzet? Boet de landbouw in het sub-urbane gebied als economische sector verder in of wordt ze er in tegendeel door versterkt?

Dit leidt tot de volgende hypothesen in verband met deze functie-invulling:

H3 Ten gevolge van de druk op de landbouwsector in het algemeen en de toenemende bedreigingen vanuit de stad, worden vele landbouwbedrijven genoodzaakt tot het ontwikkelen van nieuwe en vernieuwende activiteiten, om zo de economische leefbaarheid veilig te stellen.

- H 3.1. Het lokale en streekgebonden draagvlak voor deze activiteiten speelt een doorslaggevende rol bij het succes ervan.
- H 3.2. Ook de actieve beperking van negatieve externaliteiten kan een aanzet geven tot innovatieve initiatieven.
- H 3.3. In een sub-urbane omgeving komen landbouw- en structurele diversificatie frequent voor en creëren een belangrijk gedeelte van het huishoudelijk inkomen.
- H 3.4. De aangetroffen innovatieve activiteiten dragen significant bij tot de duurzame economische, ecologische en sociale ontwikkeling van de landbouwsector in het sub-urbaan gebied.

Al deze evoluties worden vaak gekatalyseerd door een aangepast beleid. Het uitbalanceren en doelgericht toepassen van een goed beleid is, zoals uit de multifunctionaliteitstheorie blijkt, een complexe oefening die een integrale visie moet combineren met duurzaamheidsoverwegingen en preferenties van consumenten. Ook met betrekking tot de **functie-ondersteuning** zijn derhalve enige vragen te stellen:

- Is het vrijwaren van de diverse functies een agendapunt voor lokale en regionale overheden?
- Welke functies genieten de voorkeur bij het plaatselijk beleid in verstedelijkte gebieden?
- Bestaan er reeds initiatieven eigen aan de streek die bepaalde functies vrijwaren of versterken?
- Is de lokale overheid bereid en in staat om de nodige initiatieven te nemen?
- Worden landbouwers betrokken bij een dergelijk beleid? wat is hun onderhandelingspositie op dit gebied?
- Indien reeds bestaande, hebben landbouwers vertrouwen in dergelijke initiatieven en is er enig enthousiasme tot deelname?

In het onderzoek trachten we daarom de volgende hypothese te testen:

H4 Door een grondige analyse van de maatschappelijke behoeften en mogelijkheden van de landbouwsector, kan de lokale en regionale overheid door middel van een aangepast beleid de voorziening van de gewenste functies vrijwaren.

- H 4.1. De regionale en lokale overheid nemen initiatieven om bepaalde functies te vrijwaren of te versterken.
- H 4.2. De overheid kan het gedrag van de burger betreffende de multifunctionele activiteiten van de landbouw beïnvloeden.
- H 4.3. Een aangepast beleid kan de landbouwers stimuleren om bepaalde functies aan te bieden.
- H 4.4. De maatschappelijke behoeftes, de mogelijkheden van de landbouwsector en het gevoerde beleid bepalen samen de voorziening van de gewenste functies.

Overlevingsstrategieën voor een multifunctionele landbouw in verstedelijkte gebieden

DEEL II: Het onderzoeksopzet

1 Afbakening van het studiegebied

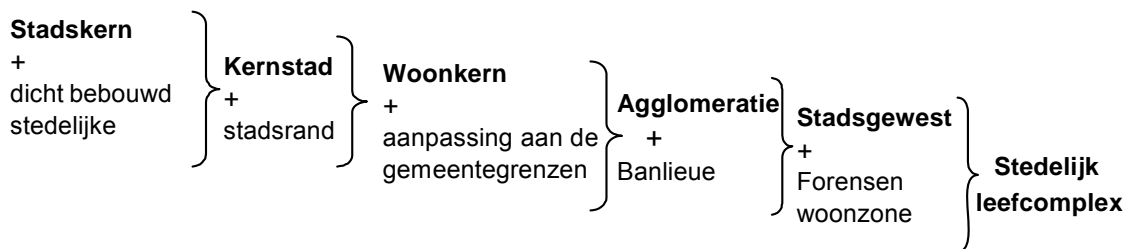
De hypotheses uit het eerste deel worden getest in een afgebakend studiegebied in België. De afbakening van het studiegebied gebeurt in eerste instantie op basis van een gradiënt van verstedelijkingskenmerken om de peri-urbane gebieden te onderscheiden van stedelijke gebieden enerzijds en landelijke gebieden anderzijds. Binnen die perimeter werden verschillende cases geselecteerd op basis van diverse criteria. Deze criteria omhelzen zowel landbouw- als omgevingskenmerken. Het is belangrijk te beseffen dat het Belgische platteland, met uitzondering van het gebied ten zuiden van Samber en Maas, stedelijk is in een Europese context. De afbakening tussen landelijk en stedelijk zoals verder gebruikt in deze studie heeft dan ook enkel zin op de Belgische (micro)schaal.

1.1 De Belgische stadsgewesten

(Van der Haegen et al., 1996)

Het onderscheiden van stedelijke gebieden enerzijds en landelijke gebieden anderzijds beperkt zich niet langer meer tot het bepalen van de traditionele gemeentelijke grenzen van een stad. De stedelijke activiteiten en bijgevolg ook de stedelijke morfologie zijn over een groter gebied uitgespreid. Deze nieuwe *regionale stedelijkheid* uit zich in de vorm van stadsgewesten. Dit stadsmodel komt overeen met een economisch model van sterke groei dat in Europa vooral in de jaren zestig tot ontwikkeling kwam. Van der Haegen bakende in 1996 stadsgewesten in België af op basis van gegevens van de volkstelling van 1991. Onderstaande figuur (Figuur II - 1) geeft de schematische opbouw weer van het stedelijk leefcomplex.

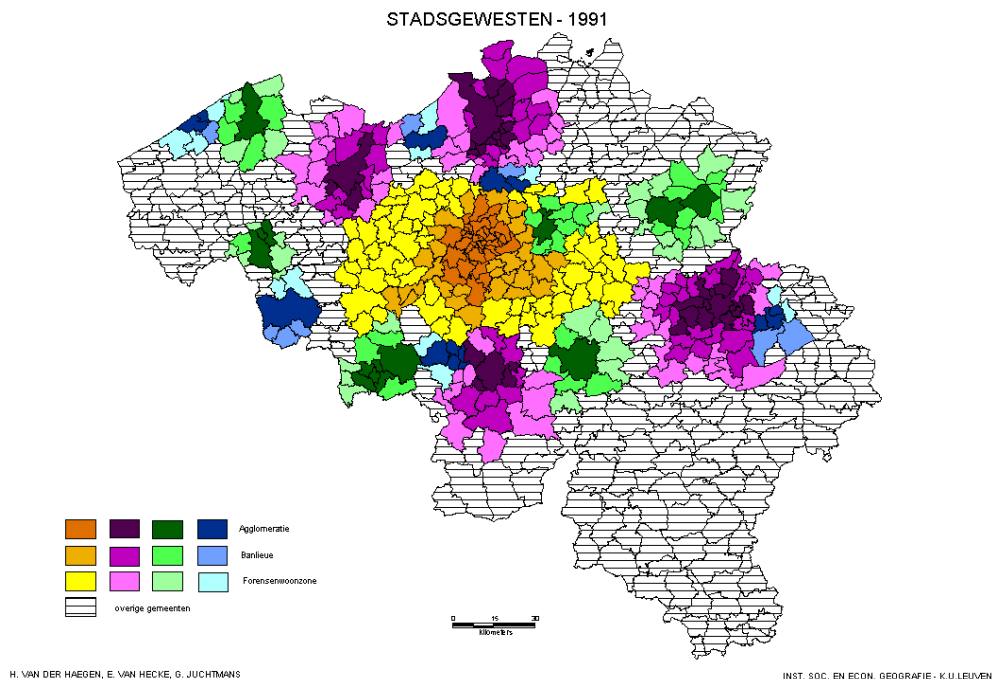
Figuur II - 1 Schematische opbouw van het stedelijk leefcomplex

Bron: Van der Haegen ea, 1996

De *stedelijke woonkern* is het landschapsdeel dat aaneensluitend bebouwd is met huizen, openbare gebouwen, industriële en handelsuitrustingen, met inbegrip van de tussenliggende verkeerswegen, parken, sportterreinen, enzovoort. De *agglomeratie* bekomt men door de stedelijke woonkern aan te passen aan de gemeentegrenzen. De *banlieue* sluit aan bij de agglomeratie. De bevolkingsontwikkeling wordt er in belangrijke mate door suburbanisatie vanuit het centrum bepaald. Zowel het wonen als de bedrijven en instellingen worden in de banlieue gekenmerkt door een extensieve vorm van bodemgebruik. Morfologisch doet ze landelijk aan terwijl ze functioneel stedelijk is. Het *stadsgewest* is het geheel van de agglomeratie en de banlieue. Het is de ruimte waarin basisactiviteiten van de stedelijke gemeenschap, namelijk wonen, werken, opvoeden, winkelen, cultuurbeleving en ontspanning in overwegende mate gelokaliseerd zijn. Tussen deze activiteiten bestaan intense relaties, zodat een functioneel geheel wordt gevormd dat in belangrijke mate naar de traditionele kernstad georiënteerd blijft. Een laatste zone die aansluit bij het stadsgewest is de *forensenwoonzone*. Deze zone is voor een belangrijk deel van de tewerkstelling op het stadsgewest aangewezen en wordt gekenmerkt door een sterke ontwikkeling van de autochtone pendel. De *peri-urbane ruimte* is grotendeels terug te vinden in de banlieue en de forensenwoonzone (Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS), 1996). Kaart II -1 geeft al de stadsgewesten en de forensenzones in België weer en vormt daarmee een eerste perimeter om verschillende cases te selecteren.

Kaart II - 1 De stadsgewesten

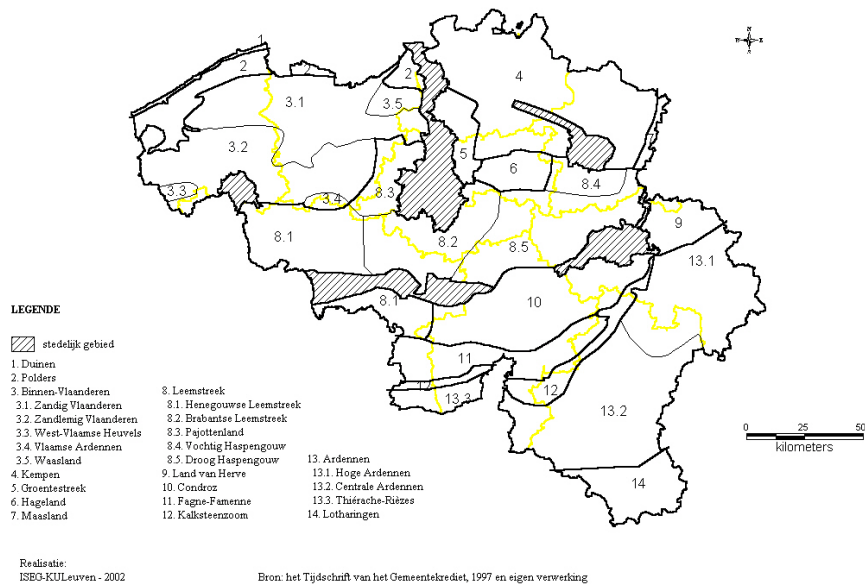

Bron: Van der Haegen et al, 1996

1.2 De Belgische landbouwmozaïek: kenmerken en dynamiek

De indeling in stadsgewesten, het eerste criterium om cases te selecteren, is louter gebaseerd op relaties met de grootstad en vertelt ons niets over de kenmerken van de landbouw. Een landbouwtypologie binnenin deze peri-urbane ruimte is niet homogeen maar vormt een ware mozaïek. Terwijl de indeling in stadsgewesten voornamelijk de verdichting weergeeft, tonen de geografische streken (Kaart II - 2) al een deel van de grote verscheidenheid in België. Deze streken zijn gebieden met een relatief homogeen landschap en danken hun specifieke karakter aan zowel natuurlijke factoren (reliëf, bodem, ondergrond en klimaat), als aan de mens en zijn activiteiten, waaronder de manier waarop hij de ruimte voor landbouw, industrie, handel, verkeer en bewoning gebruikt (Mérenne et al., 1997).

Kaart II - 2 De geografische streken en sub-streken van België

Het belang van de landbouw moet ook beschouwd worden in het licht van de verstedelijking. Het ruimtegebruik voor de landbouw is logischerwijze omgekeerd evenredig met de stedelijke ruimteinvulling. De combinatie van specifieke landbouwkenmerken en de verstedelijking zal leiden tot de bepaling van het studiegebied.

In Tabel II - 1 tot Tabel II - 4 worden deze specifieke landbouwkenmerken beschreven. Tabel II - 1 geeft per gewest weer welk deel van de oppervlakte van het landbouwareaal er in de agglomeratie, de banlieue en de overige gemeenten voorkomt. Daarnaast wordt ook aangegeven hoeveel procent van de landbouwers er zich in elk gebied bevindt. Uit deze twee maatstaven blijkt dat landbouw slechts zelden voorkomt in de agglomeratie (6% van de oppervlakte en de landbouwers) en in de banlieue (16% van de oppervlakte en 15% van de landbouwers). Op provinciaal niveau bestuderen we de

provincies Vlaams- en Waals-Brabant. Het Brusselse stadsgewest valt binnen het gezamenlijke grondgebied van beide provincies en is voldoende groot om binnen een zelfde geografisch milieu de verschillende deelgebieden te vergelijken. De percentages liggen (vooral wat betreft de banlieue) een stuk hoger in Vlaams- en Waals-Brabant: in deze provincies is het deel van de oppervlakte en het aantal landbouwers dat zich in de banlieue bevindt redelijk groot.

Tabel II - 1 Aandeel van de landbouwooppervlakte en de landbouwbedrijven in de agglomeraties, de banlieue en de overige gemeenten (landbouwers en tuinbouwers, zowel in hoofd- als in nevenberoep)

	agglomeratie		banlieue		overige gemeenten	
	% lb. opp.	% bedr.	% lb. opp.	% bedr.	% lb. opp.	% bedr.
VLAANDEREN	5	5	15	15	80	80
WALLONIE	7	8	17	16	76	76
Vlaams-Brabant	11	11	24	25	65	63
Waals-Brabant	4	4	39	45	57	51
Totaal	6	6	16	15	78	78

Bron: Land en tuinbouw telling, NIS (2003a)

Tabel II - 2 illustreert het belang van de landbouw op basis van het voorkomen van deeltijdse en voltijdse landbouwbedrijven. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte verschilt weinig in de verschillende deelgebieden. De bedrijven in Wallonië zijn over de hele lijn groter dan de Vlaamse bedrijven. In Waals Brabant merken we dat de landbouwbedrijven groter worden naarmate het bedrijf verder van de stad gelegen is. Het Waals-Brabantse platteland ondervindt duidelijk minder verstedelijkingsdruk dan het Vlaams-Brabantse. Gemiddeld komen er in Vlaanderen meer deeltijdse bedrijven voor in de agglomeratie. In Vlaams- en Waals-Brabant is dit juist omgekeerd. In de banlieue en de overige gemeenten zijn er meer deeltijdse landbouwers dan in de agglomeratie.

Tabel II - 2 Agglomeratie, banlieue en overige gemeenten: oppervlakte en percentage voltijdse en deeltijdse landbouwbedrijven

	agglomeratie			banlieue			overige gemeenten		
	gemiddelde opp. (ha)		%	gemiddelde opp. (ha)		%	gemiddelde opp. (ha)		%
	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.		deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.		deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	
VLAANDEREN	6,4	21,0	33,4	5,9	21,2	32,3	6,0	21,5	29,5
WALLONIE	11,7	45,1	30,2	16,2	53,1	32,6	12,7	51,9	30,0
Vlaams-Brabant	6,4	24,9	33,3	6,6	23,8	39,8	6,4	26,0	40,9
Waals-Brabant	22,1	42,7	20,3	16,1	48,8	32,8	20,1	61,4	29,4
totaal	8,5	31,6	32,0	9,5	32,4	32,4	8,2	31,3	29,7

Bron: Landbouw telling NIS (2001b) en eigen verwerking

Tabel II - 3 toont het aantal voltijdse en deeltijdse landbouwers. Dit aantal stijgt naarmate men verder van de stad verwijderd is en kent daarenboven ook regionale verschillen (Vlaams en Waals Brabant). Naast het aantal landbouwers is ook het percentage bedrijfsleiders ouder dan 50 jaar weergegeven. Dit percentage daalt naarmate de landbouwer verder van de stad woont. Deze trend is het duidelijkst bij de bedrijfsleiders van voltijdse bedrijven. De percentages die men bij de deeltijdse bedrijven in

Vlaams- en Waals-Brabant terugvindt, zijn meer uitgesproken dan de gemiddelde cijfers: in de agglomeratie en de banlieue zijn er meer landbouwers ouder dan 50 jaar dan verder van de stad.

Tabel II - 3 Agglomeratie, banlieue en overige gemeenten: aantal landbouwers en leeftijd voor deeltijdse en voltijdse bedrijven

	agglomeratie				banlieue				overige gemeenten			
	aantal landbouwers		% ouder dan 50 jaar		aantal landbouwers		% ouder dan 50 jaar		aantal landbouwers		% ouder dan 50 jaar	
	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.
VLAANDEREN	675	1344	73,9	48,3	1853	3877	71,45	43,59	8908	21266	69,7	43,3
WALLONIE	456	1055	58,6	45,5	1005	2081	60,60	40,41	4324	10068	60,2	43,2
Vlaams-Brabant	179	358	78,8	57,0	500	755	75,20	54,30	1300	1875	68,2	49,8
Waals-Brabant	14	55	71,4	58,2	240	492	68,75	43,09	244	586	61,1	49,5
totaal	1131	2399	67,7	47,1	2858	5958	67,63	42,48	13232	31334	66,6	43,3

Bron: Land en tuinbouwteiling, NIS (2000) en eigen verwerking

Tabel II - 4 geeft de opvolging weer van landbouwers ouder dan 50 jaar. De bedrijfsopvolging zegt zowel iets over de interne bedrijfsstructuur (een uitbollend bedrijf versus een bedrijf in volle ontwikkeling) als iets over de ruimtelijke kwaliteit: waar veel uitbollende bedrijven zijn kan men in de toekomst ook meer braakliggende gronden verwachten. In Vlaanderen is er duidelijk meer kans op opvolging indien het bedrijf verder gelegen is van de stad. In Wallonië is deze relatie niet éénduidig. Dit verschil is ook waar te nemen op provinciaal niveau. In de agglomeratie van Waals-Brabant zegt 34% van de voltijdse landbouwers zeker te zijn van opvolging. In Vlaams-Brabant daalt dit percentage tot 13%.

Tabel II - 4 De interne dynamiek: de onzekere bedrijfsopvolging (aandeel bedrijven waarvan de opvolging zeker is voor bedrijfsleiders ouder dan 50 jaar) in 2002

	agglomeratie		banlieue		overige gemeenten	
	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.	deeltijdse bedr.	voltijdse bedr.
VLAANDEREN	4,61	15,25	4,23	19,88	6,36	19,98
WALLONIE	9,36	27,08	13,96	28,30	10,02	24,72
Vlaams-Brabant	4,96	12,75	5,05	14,88	8,01	21,20
Waals-Brabant	0,00	34,38	20,00	27,83	16,78	35,86
totaal	6,27	20,28	7,29	22,68	7,45	21,50

Bron: Landbouwteiling NIS, 2002 en eigen verwerking

Uit de literatuur bleek al dat de nabijheid van de stad zou zorgen voor een intensiever gebruik van de grond en de voorkeur voor hoog renderende gewassen. In Wallonië ligt het BSS/ha² (Tabel II - 5)

² Bruto standaard saldo (BSS) van een teelt per oppervlakte of per grootvee-eenheid (GVE) wordt berekend als een gemiddelde geldwaarde voor de totale opbrengst min enkele bijbehorende specifieke kosten (zaad en jonggoed, meststoffen, gewasbeschermingsmiddelen, veeartskosten, veevoeder, verwarmingskosten, etc.). Om jaarlijkse fluctuaties te vermijden in opbrengst en kosten, wordt een gemiddelde BSS genomen van 5 jaren. De economische dimensie van een bedrijf is dan de som van alle oppervlaktes of GVE vermenigvuldigd met de teeltspecifieke bruto standaardsaldo. (Georges et al., 2002)

landbouwgrond inderdaad hoger in de banlieue (gemiddeld 0.316 SGE³/ha) dan op het Waalse platteland (gemiddeld 0.273 SGE/ha). In Vlaanderen lopen de cijfers gelijk. Toch bestaan hierop ook uitzonderingen: Waals-Brabant heeft perifeer een veel hoger BSS/ha en ook in Vlaams-Brabant situeert de intensievere landbouw zich verder van de stad. Dit heeft te maken met de aard van de productie.

Tabel II - 5 De kenmerken van de landbouw: BSS/ha in 2001

indeling	agglomeratie	banlieue	overige gemeenten
	Euro/ha	Euro/ha	Euro/ha
VLAANDEREN	2331	3228	3254
WALLONIE	1523	1637	1414
Vlaams-Brabant	1492	1673	1984
Waals-Brabant	1389	1544	1637
Totaal	1876	2357	2306

Bron: Land- en tuinbouwteiling, NIS, 2001

1.3 Het studiegebied: het stadsgewest Brussel, een situering

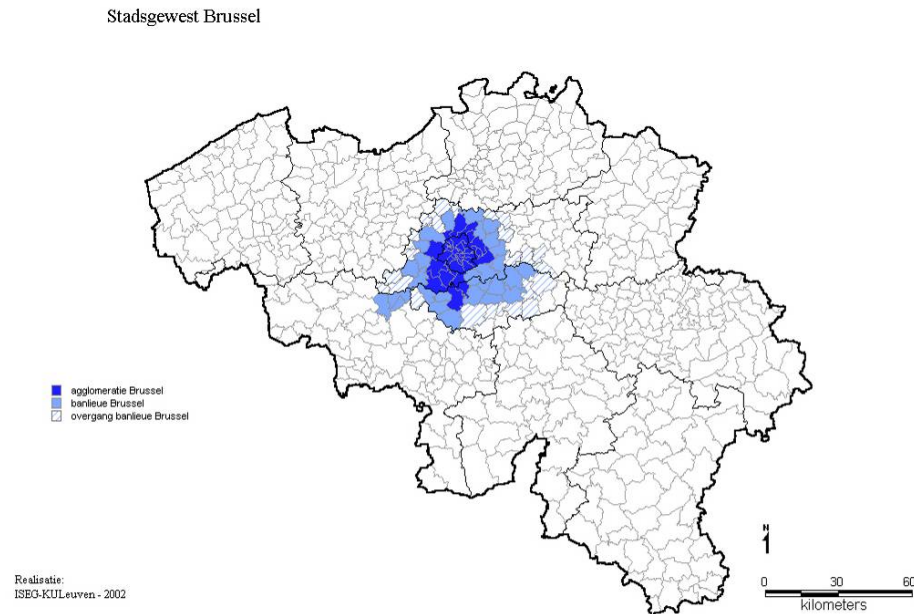
Met het oog op het kiezen van het studiegebied is het interessant om een clusteranalyse uit te voeren op variabelen die zowel kenmerken van de landbouw als kenmerken van de omgeving weergeven (zie bijlage II - 1). Een clusteranalyse stelt immers groepen samen die niet a-priori zijn vastgelegd maar groepeert observaties op een zodanige manier dat de verschillen tussen en de gelijkenissen binnen de groep maximaal zijn. Uit een denkbeeldige overlay van de kaart met stadsgewesten en de clusterkaart blijkt immers dat hier de grenzen van de stadsgewesten overeenkomen met de aanwezigheid van specifieke clusters.

Vanuit de specifiek Belgische context is ervoor gekozen het onderzoek te concentreren op het stadsgewest Brussel (zie Kaart II - 3). Eerder werd aangetoond dat de Brusselse rand (als onderdeel van Vlaams- en Waals-Brabant) wordt gedomineerd door onstabiele bedrijven en veel gelegenheidsbedrijven. Op regionaal niveau is er echter een verschil te merken in het westen (Pajottenland) waar er minder gelegenheidsbedrijven voorkomen.

In zijn geheel is de rand rond Brussel een regio waar de landbouw onder zeer hoge druk staat van andere grondgebruikvormen zoals verkavelingen en industrieterreinen en de opvolging is er onzeker. Dit brengt met zich mee dat de vooropgestelde hypothesen in verband met de verwachtingen van de bewoners er getoetst kunnen worden. Het Brusselse stadsgewest omvat in het westen een deel van het Pajottenland, in het noordwesten grenst het aan Klein-Brabant en in het noordoosten aan de groentestreek. Langsheen de zuidoostelijke, de zuidelijke en de zuidwestelijke zijde grenst het stadsgewest aan de Brabantse leemstreek (Kaart II - 2).

³ SGE= Standaard Grootte Eenheid, 1 SGE = 5.305 euro

Kaart II - 3 De situering van het stadsgewest Brussel

Bron: Van der Haegen et al, 1996

Er werd gekozen om een eerste kring van gemeenten grenzend aan de banlieue, met uitzondering van de regionale steden zoals Mechelen en Leuven en kleine steden zoals Lier, mee in het onderzoek te betrekken. Deze gemeenten zijn voor een groot gedeelte forensenwoonzones, hetgeen betekent dat het aandeel pendel naar de agglomeratie groter is dan 15%. Omdat de verstedelijking, of de invloed van de verstedelijking, eerder een gradueel verschijnsel is, is het interessant om deze gemeenten niet volledig uit te sluiten, maar mee te beschouwen als peri-urbane ruimte. Daarenboven dateert de stadsgewestenindeling van 1991 en gelet op de dynamiek van de banlieue's is het nuttig deze gordel van aangrenzende gemeenten erbij te nemen. Aangezien ze verder van het stadscentrum gelegen zijn laten deze gemeenten toe relaties met de afstand beter te bestuderen.

Op basis van deze afbakening, worden de inwoners van het studiegebied in vier groepen verdeeld afhankelijk van hun woonplaats (Tabel II - 6). Het wordt verwacht, en zal verder ook worden aangetoond, dat de kenmerken van elke groep bewoners verschillen, zoals de verdeling van de leeftijd, de opleiding, beroep, sociale omstandigheden maar ook hun migratieverleden.

Tabel II - 6 Classificatie van de verschillende bewoners van het studiegebied

Geografische indeling van het studiegebied		Kenmerken bewoners	Classificatiennaam bewoners	
Agglomeratie	Brussel Hoofdstedelijk Gewest	'Stedelingen'	Binnenstadsbewoners	Stedelijke bewoners
	Rand van de agglomeratie	'Stedelingen'	Voorstadsbewoners	
Banlieue	Peri-urbaan gebied	'Stedelingen'	Bewoners van de banlieue	Peri-urbane bewoners
Forensenzone		'Plattelanders'	Bewoners van de forensen	

Bron: Van der Haegen and Pattyn, 1979 en eigen interpretatie

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de stad Brussel volgebouwd en wenste een deel van de bevolking buiten het stadscentrum te wonen. De stijgende koopkracht, het individuele autobezit en een gebrekkige ruimtelijke ordening werkten de suburbanisatie in de hand. Het was tijdens deze eerste suburbanisatiegolf dat de agglomeratie ontstond. Deze zone wordt gekenmerkt door zijn aaneensluitende bebouwing. Wanneer de stadsbewoners wensen te recreëren in een landelijke omgeving moeten zij de agglomeratie verlaten. Dit is de oorzaak dat stadsbewoners andere verwachtingen hebben dan de bewoners van de banlieue. Zij hebben immers de banlieue nodig als compensatie voor hun stedelijke woonomgeving. Anderzijds is het belangrijk te weten dat de eerste migranten voornamelijk uit de groeiende middenklasse kwamen. Dit leidde tot een ruimtelijke segregatie van de verschillende klassen. Een volgende fase was dat mensen met een rurale aspiratie verhuisden naar de banlieue. Oorspronkelijk waren zij inwoners van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest maar hun woonomgeving is landelijk geworden omdat zij andere verwachtingen hebben dan de stadsbewoners die in hun omgeving komen recreëren. Een laatste groep zijn de bewoners van de forensenwoonzone die van alle beschouwde groepen in de meest landelijke omgeving socialiseren. We noemen hen de plattelanders.

Uit het voorgaande weten we dat de banlieue-bewoners in een nog vrij landelijke omgeving wonen en dat ze vaak eigenaars zijn van hun woning. We noemen hen de peri-urbane bewoners. Ook de stedelijke bewoners kunnen in twee groepen gedeeld worden. Enerzijds de bewoners van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest (binnenstadbewoners) en de bewoners van de agglomeratierand anderzijds (voorstadbewoners). Deze opdeling van type bewoners werd gebruikt bij het versturen van de enquête (zie paragraaf 2.2).

2 Een draagvlak voor multifunctionele landbouw: een onderzoek

2.1 Onderzoeksopzet

Uit de literatuurstudie (deel I) blijkt, dat de ruimtelijke ordening, de bevolkingsdruk en de verscherpte milieu- en kwaliteitseisen ervoor zorgen dat de landbouwer gedwongen wordt een aanpassingsstrategie te ontwikkelen. Meer nog dan in zuiver rurale gebieden, wordt landbouw in een verstedelijkte omgeving met deze eisen geconfronteerd. Een verstedelijkte omgeving zou het ideale terrein zijn waar multifunctionele ondernemingen een kans krijgen. Op niveau van het aanbod dient nagegaan te worden tot op welk niveau de landbouwers deze verschillende outputs produceren en wat de mogelijkheden zijn om dit niveau van multifunctionaliteit te verhogen. Het uitgangspunt van het sociaal-economische onderzoek is dat in een verstedelijkte omgeving duidelijk andere verwachtingen bestaan ten aanzien van landbouw dan in zuiver rurale gebieden. Niet alleen is er enerzijds een zekere vervreemding van de stedelijke consument ten opzichte van de productieprocessen, maar anderzijds is er een duidelijke maatschappelijke vraag aanwezig naar een meer duurzame landbouw. Op niveau van de vraag dient nagegaan te worden wat de maatschappelijke eisen zijn die in de verstedelijkte gebieden aan landbouw worden gesteld. Daarenboven zal er ook nagegaan worden of het huidig beleid aangepast is aan landbouw in een verstedelijkt gebied. Dit leidt tot een onderzoek naar het gemeentelijk landbouwbeleid in het studiegebied.

In de volgende delen wordt de operationalisering van het onderzoek naar de vraagzijde, de aanbodzijde en het gemeentelijke beleid uiteengezet. Voor de originele vragenlijsten verwijzen we naar de bijlagen.

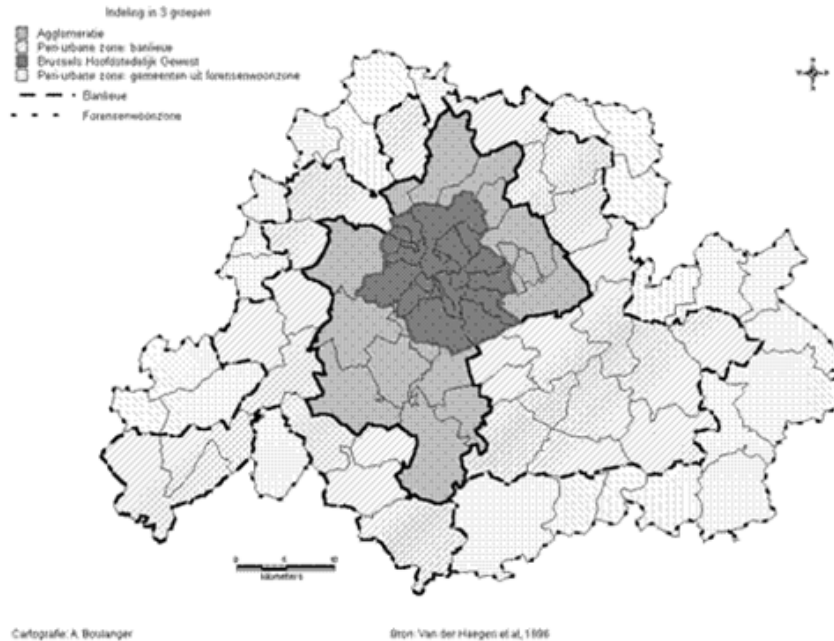
2.2 Onderzoek naar de vraagzijde: operationalisering

2.2.1 Onderzoeksmethodiek

Om een beeld te krijgen van de maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van de landbouw in het stadsgewest Brussel pasten we een kwantitatieve onderzoeksmethode toe op basis van een representatieve steekproef bij de bevolking uit het stadsgewest. Voor het bepalen van de steekproefomvang werd gebruik gemaakt van een nomogram (De Pelsmacker en Van Kenhove, 1999). Wij kozen er voor om 1200 schriftelijke enquêtes te realiseren.

In functie van de verstedelijkingsgraad werden drie groepen onderscheiden (zie Kaart II – 4). Enerzijds de *Brusselse stadsbewoners* en de *bewoners van de Brusselse agglomeratie* en hun houding tegenover peri-urbane landbouw, anderzijds de *peri-urbane bewoners* en hun relatie met de landbouw in de streek (Kaart II - 4). Hierbij moet opgemerkt worden dat het tweede sub-gebied bepaald werd aan de hand van de morfologische agglomeratie, bekeken op het niveau van de deelgemeenten, maar zonder de kleine steden Vilvoorde (deelgemeente) en Halle (deelgemeente). Het derde sub-gebied is de banlieue zonder de kleine steden (Asse, Nivelles, Ottignies-Louvain-la-Neuve en Wavre) maar met de deelgemeenten van de geoperationaliseerde agglomeratie die buiten de morfologische agglomeratie zitten (deelgemeenten Grimbergen, Humbeek en Beigem).

Kaart II - 4 Indeling gemeenten in functie van de verstedelijkingsgraad

Bron: Van der Haegen et al., 1996

De te bevragen bewoners worden opgesplitst in drie groepen. Per groep werd er gestreefd naar een absolute respons van 300 à 400 respondenten. Om de vragenlijsten te spreiden per gemeente, werd het aantal huishoudens per gemeente genomen, omdat een aantal vragen beantwoord moeten worden voor de situatie van het huishouden en niet enkel individueel.

2.2.2 Onderzoeksthema's

We kregen een beeld van te bevragen thema's in verband met maatschappelijke eisen ten aanzien van de landbouw in verstedelijkte gebieden, voornamelijk op basis van een literatuurstudie. Met behulp van deze studie en voormalige onderzoeken werd de enquête opgesteld. We bekijken de attitude betreffende voeding, voedselconsumptie en -aankoop, recreatieomgeving, hoefveterisme, woonomgeving, verwachtingen ten aanzien van landbouw, wil om te betalen voor bepaalde niet-vermarktbaar outputs van landbouw en de persoonlijke verbondenheid en het contact met de landbouwsector. Hieraan worden een reeks achtergrondkenmerken toegevoegd die betrekking hebben op een aantal sociaal-demografische gegevens zoals geslacht, leeftijd, gezinssituatie, nationaliteit, opleidingsniveau, arbeidssituatie en de locatie waar men opgegroeid is. Voor elke groep bewoners (banlieue, agglomeratie en stad) werd een apart enquêteformulier opgesteld. De basisthema's werden behouden met uitzondering van een aantal vragen die verschilden afhankelijk van de verstedelijkingsgraad van het gebied.

2.3 Onderzoek naar de vraagzijde: beschrijving respondenten

2.3.1 Respons

In totaal wonen er bijna 834 000 huishoudens in het studiegebied. Er werden 5655 huishoudens gekozen op basis van een willekeurige steekproef uit de telefoongids. Er werden 1315 exemplaren naar inwoners van de banlieuegemeenten gezonden, 2047 naar bewoners van de agglomeratierand en 2293 naar bewoners van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest.

De responsgraad daalt bij een hogere verstedelijkingsgraad. De responsgraad in de 19 Brusselse gemeenten bedroeg 21%, in de Brusselse agglomeratierand antwoordden 24% van de ondervraagden terwijl 30% van de ondervraagden uit de banlieuegemeenten hun enquête ingevuld terugstuurden.

2.3.2 Representativiteit

Om de representativiteit van de responderende consumentengroep te beschouwen zijn de variabelen "leeftijd" en "geslacht" van de responsgroep vergeleken met de totale consumentenpopulatie per deelgebied. In de onderstaande tabellen (Tabel II - 7 en Tabel II - 8) wordt de verdeling per leeftijdsklasse en per geslacht voor de responsgroep vergeleken met de totale consumentenpopulatie van elk deelgebied.

Tabel II - 7 Spreiding responsgroep - verdeling in leeftijdsklassen

Leeftijdsklassen	Brussel Hoofdstedelijk Gewest (%)		Brusselse agglomeratierand (%)		Banlieue (%)		Forensenwoonzone (%)	
	steekproef	populatie	steekproef	populatie	steekproef	populatie	steekproef	populatie
15 - 24 jaar	0,9	14,9	1,9	14,4	0	15,5	0	14,3
25 - 29 jaar	3,6	10,4	2,1	6,5	2,2	6,7	3,9	7,0
30 - 39 jaar	20,9	20,1	10,1	17,2	20,2	18,1	16,1	18,6
40 - 49 jaar	19,8	16,4	20,8	19,1	28,5	20,0	27,1	19,2
50 - 59 jaar	19,4	13,4	25,1	15,7	18,9	16,8	21,9	15,6
60 - 69 jaar	15,1	10	19,3	12,2	18,0	11,7	18,7	11,6
> 70 jaar	20,3	14,9	20,8	14,9	12,2	11,4	12,3	13,7
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: NIS 2001 en eigen gegevens

Tabel II - 8 Spreiding responsgroep – geslacht

Geslacht	Brussel Hoofdstedelijk Gewest		Brusselse agglomeratierand		Banlieue		Forensenwoonzone	
	steekproef	populatie	steekproef	populatie	steekproef	populatie	steekproef	populatie
man	51,2	47,2	59,0	47,4	59,1	49,7	64,5	48,9
vrouw	48,8	52,8	41,0	52,6	40,9	50,3	35,5	51,1

Bron: Bevolkingsstatistieken, NIS (2001a) en burgerenquête

Uit bovenstaande tabellen kunnen we afleiden dat de responsgroep niet representatief is qua leeftijd en geslacht voor de consumentenpopulatie. In de vier deelgebieden bleek een sterke oververtegenwoordiging te zijn van 40 tot 70-jarigen en een ondervertegenwoordiging van mensen onder de 40 jaar. Meer ouderen vulden de enquête in omdat zij enerzijds tijd 'kunnen' maken om de vragenlijst te beantwoorden en terug te sturen en anderzijds omdat zij ook de doelgroep van de enquête zijn, mensen met een duidelijk gedrag en attitude ten aanzien van landbouw. Bij het bespreken van de resultaten is het belangrijk dit in gedachte te houden. In alle deelgebieden vulden opvallend meer mannen de vragenlijst in. Dit aantal neemt toe naarmate de afstand tot de stad Brussel groter wordt. De spreiding naar geslacht is nochtans gelijklopend in de verschillende gebieden. Enkel in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest is de steekproef representatief voor de populatie qua geslacht. Maar aangezien meer dan de helft van de respondenten uit de verschillende groepen samenleven met een partner en heel wat vragen gericht zijn op het huishouden, speelt het geslacht niet echt een rol.

2.3.3 Sociaal demografische kenmerken van de responsgroep

Het gekozen studiegebied omvat 46 Vlaamse gemeenten, 24 Waalse gemeenten en de 19 gemeenten van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest. Een eerste belangrijk verschil is de taal. Naar het Brussel Hoofdstedelijk Gewest en de Brusselse faciliteitengemeenten werden zowel Nederlandstalige als Franstalige versies van de vragenlijst gestuurd. Tabel II - 9 geeft een overzicht van de taal van de respondenten. In totaal antwoordden ongeveer evenveel Franstaligen als Nederlandstaligen. Met uitzondering van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest, kregen we per zone procentueel meer Nederlandstalige formulieren terug dan Franstalige.

Het percentage respondenten met een andere nationaliteit dan de Belgische daalt naargelang de afstand tot de stad Brussel groter wordt. De grootste waarde vinden we in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest. Hier heeft 16% een andere nationaliteit. Als we dit vergelijken met de respondenten uit de andere gebieden, zien we een duidelijk verschil. 6% van de respondenten uit de agglomeratie heeft een andere nationaliteit. De cijfers voor de banlieue en de forensenwoonzone liggen nog lager, respectievelijk 3% en 2%.

Tabel II - 9 Taal respondenten per zone en regio

Zone + regio	Aantal gemeenten	Aantal respondenten	Taal respondenten (%)		
			Nederlands	Frans	
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	19	455	16,5	83,5	
Agglomeratierand	Vlaanderen	15	390	69,8	30,2
	Wallonië	2	83		
Banlieue	Vlaanderen	14	143	62,2	37,8
	Wallonië	14	87		
Forensenzone	Vlaanderen	17	118	76,1	23,9
	Wallonië	8	37		
Totaal	89	1313	50,7	49,3	

Bron: Burgerenquête

De gemiddelde leeftijd van de 455 ondervraagden uit het Brussel Hoofdstedelijk Gewest bedraagt 53 jaar. De gemiddelde leeftijd van de 473 respondenten uit de agglomeratie bedraagt 56 jaar. De jongste groep wordt gevormd door de respondenten uit de banlieue en de forensenwoonzone met een gemiddelde leeftijd van 52 jaar. Opvallend is het ontbreken van zowel de jongste als de oudste leeftijdsklassen in beide groepen (Tabel II - 7).

Uit Tabel II - 10 blijkt dat er onder de respondenten meer mensen uit de banlieue (85,2%) en uit de forensenwoonzone (83,5%) samenleven met een partner dan de respondenten woonachtig in de Brusselse agglomeratierand (75,1%) en het Brussel Hoofdstedelijk Gewest (69,9%). Procentueel is het aantal alleenstaande respondenten met kinderen jonger dan 25 jaar in de peri-urbane ruimte lager dan in de Brusselse agglomeratie. Het aantal alleenstaanden zonder kinderen ligt beduidend hoger in de 19 Brusselse gemeenten dan in de banlieue van Brussel. Aan de hand van een chikwadratoets blijken deze verschillen zelfs significant ($\chi^2 = .000 < 0.05$). In de tabel is ook de categorie ander huishoudtype opgenomen. Deze categorie omvat onder meer respondenten (ouder dan 25 jaar) die met hun ouder(s) samenleven en nieuw samengestelde gezinnen. De cijfers van de populatie vertellen ons dat bijna de helft van de huishoudens in de binnenstad eenpersoonshuishoudens zijn. Hoe groter de afstand tot de stad, hoe minder alleenstaanden en hoe meer koppels, voornamelijk met kinderen, er wonen. De huisvesting speelt hierbij een rol. Verder kan er ook aangetoond worden, voor de steekproef, dat het gemiddeld aantal kinderen per zone, significant verschilt naargelang de woonplaats. Zo zien we dat hoe verder men van de stad woont, hoe meer kinderen men gemiddeld heeft.

Tabel II - 10 Huishoudtype van de respondenten

Huishoudtype	Brussel Hoofdstedelijk Gewest		Brusselse agglomeratierand		Banlieue		Forensenzone	
	steekproef %	populatie %	steekproef %	populatie %	steekproef %	populatie %	steekproef %	populatie %
Alleenstaande zonder kinderen	15,0	49,7	7,9	27,1	4,4	25,9	7,8	22,7
Alleenstaande met kinderen	13,3	10,2	14,7	8,9	10,0	9,0	5,2	8,1
Koppel zonder kinderen	40,3	17,4	44,0	27,9	42,4	26,6	40,3	28,5
Koppel met kinderen	29,6	21,1	31,1	34,9	42,8	37,3	43,5	39,4
Ander huishoudtype	1,8	1,7	2,3	1,2	0,0	1,2	3,2	1,3
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	51.975	12	.000
Likelihood Ratio	57.016	12	.000
Linear-by-Linear Association	28.645	1	.000
N of Valid Cases	1305		

a. 2 cells (10.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2.83.
Bron: burgerenquête + bevolkingsstatistieken, NIS (2001a)

38% van de respondenten uit het BHG hebben een universitaire opleiding genoten in vergelijking met 21% van de respondenten uit de andere deelgebieden (Tabel II - 11). Dit hoge cijfer doet ons vermoeden dat de steekproef niet representatief is voor het BHG op het vlak van opleidingsniveau. Een niet-parametrische chi-kwadraat toets werd gebruikt om na te gaan of de verdeling qua opleiding

van de respondenten afwijkt van die van de populatie. In alle deelzones vinden we een ondervertegenwoordiging van laagopgeleide respondenten en een oververtegenwoordiging van hoogopgeleide respondenten. Zo bezit 10% van de Brusselse populatie een universitair diploma terwijl bij de respondenten dit 37,5% is. In de Brusselse agglomeratie en banlieue antwoordde een grote groep respondenten die in het bezit zijn van een diploma hoger niet-universitair onderwijs. Dit gegeven is uiterst belangrijk om in het achterhoofd te houden bij het bespreken van de mogelijkheden voor de landbouwsector in het verstedelijkt gebied.

Tabel II - 11 Opleidingsniveau respondenten

Leeftijdsklassen	Brussel Hoofdstedelijk Gewest (%)		Brusselse agglomeratierand (%)		Banlieue (%)		Forensenwoonzone (%)	
	steekproef	populatie	steekproef	populatie	steekproef	populatie	steekproef	populatie
lager onderwijs	20,3	44,8	23,4	40,5	21,7	41,1	29	41,5
middelbaar onderwijs	12,7	25,4	17,7	29,6	19,1	29,2	11,6	27,1
beroeps- of technisch onderwijs	7,8	14,5	10,2	11,9	7,4	13,7	13,5	16,3
hoger niet-universitair	21,7	5,1	27,1	6,0	30,9	5,7	25,8	6,2
universitair	37,5	10,3	21,4	12,1	20,9	10,3	20	8,9
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: Volkstelling en burgerenquête

In de volkstelling van 2001 vroeg men aan de bevolking hun beroepsstatuut in het kader van hun (laatste) hoofdberoep (Tabel II – 12). Ook gepensioneerden vulden deze vraag in en vormen dus geen aparte categorie zoals in de enquête. In de Brusselse agglomeratierand en banlieue komen minder arbeiders maar meer bedienden voor dan in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest en de forensenwoonzone.

Tabel II - 12 Hoofdberoep (laatste) populatie van het studiegebied

Categorie beroep	Brussel Hoofdstedelijk Gewest	Brusselse agglomeratierand	Banlieue	Forensenwoonzone
arbeider	19,2	16,5	16,8	21,0
bediende	59,5	64,4	62,9	59,8
kader	1,3	1,6	1,5	1,2
zelfstandige + vrij beroep	13,4	13,4	14,8	13,7
andere	6,6	4,1	4,0	4,3
totaal	100	100	100	100

Bron: Volkstelling 2001

Bij de vraag naar het huidige beroep van de respondenten (Tabel II - 13), treffen we in alle deelgebieden 2 uitschieters aan, namelijk de categorieën bedienden en gepensioneerden. Het aantal gepensioneerden daalt naarmate de respondentgroep verder woont van de stad. In de 19 Brusselse gemeenten en de Brusselse agglomeratierand zijn er meer gepensioneerden (respectievelijk 31% en 38%) dan bedienden (respectievelijk 23% en 22%). In de banlieue verhouden ze zich omgekeerd

(37% bedienden en 30% gepensioneerden). In het Brussel Hoofdstedelijk Gewest wonen er meer ambtenaren dan in de banlieue, te verklaren door de gunstige woon-werk afstand. Bij de respondentengroep stijgt het percentage arbeiders verder weg van de stad. Ook bleek uit de enquête dat het percentage werkzoekenden iets hoger ligt bij de respondenten uit de stad (5% tegenover 1%). In de volkstelling omvat de categorie 'ander beroep' onder meer huishoud- en dienstpersoneel en andere beroepsstatuten (vb. PWA) dan bovenvermelde. Dit kan niet vergeleken worden met de categorie 'andere beroep' uit de enquête. De categorie 'ander beroep' werd meestal aangeduid door respondenten die een bijberoep hadden.

Zowel bij de populatie als bij de respondenten vormen de bedienden de grootste groep. De arbeiders zijn in de steekproef ondervertegenwoordigd en de respondenten met een kaderfunctie sterk oververtegenwoordigd.

Tabel II - 13 Beroep respondenten

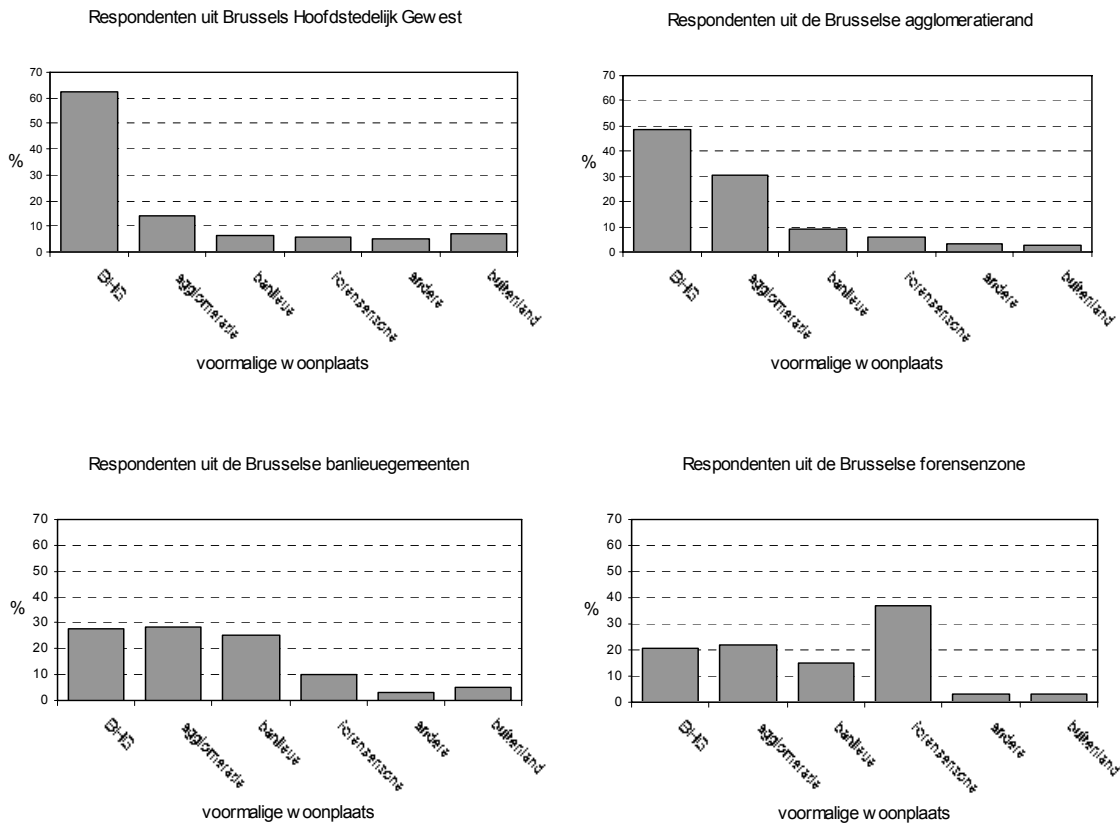
beroep	Brussel Hoofdstedelijk Gewest		Brusselse agglomeratierand		Banlieue		Forensenwoonzone	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
arbeider	15	3,3	23	4,9	15	6,6	12	7,8
bediende	104	23,0	105	22,4	85	37,1	49	31,8
kader	48	10,6	55	11,7	21	9,2	19	12,3
zelfstandige	31	6,8	25	5,3	11	4,8	10	6,5
vrij beroep	24	5,3	14	3,0	6	2,6	5	3,2
gepensioneerd	141	31,1	179	38,2	68	29,7	43	27,9
werkzoekende	23	5,1	14	3,0	2	0,9	1	0,6
student	4	0,9	5	1,3	0	0,0	0	0,0
huisvrouw/man	20	4,4	23	4,9	13	5,7	9	5,8
ander beroep	20	4,4	5	1,1	6	2,6	3	1,9
ambtenaar	13	2,9	9	1,9	0	0,0	0	0,0
leerkracht	10	2,2	11	2,3	2	0,9	3	1,9
Totaal	453	100	468	100	229	100	154	100
geen antwoord	2		5		1		1	

Bron: Burgerenquête

Een laatste thema dat we onderzoeken, is de residentiële woonervaring van de respondenten. Enerzijds is het verhuisgedrag belangrijk maar nog belangrijker is de verstedelijkingsgraad van de omgeving waar men opgroeide. Zo zien we dat gemiddeld 83% van de respondenten ooit verhuisd is in zijn leven. Ruimtelijk zijn er verschillen waar te nemen tussen de verschillende zones van het stadsgewest Brussel. Hoe dichterbij de stad woont, hoe hoger het percentage mensen dat reeds van woning is veranderd. Het verschil tussen het Brussel Hoofdstedelijk Gewest (89,1%), de agglomeratierand (82,7%), de banlieue (76,4%) en de forensenzone (72,2%) is significant ($\chi^2 = .000$).

Aan de hand van de vermelde voormalige woongemeenten kan de residentiële woonervaringen per zone geschetst worden. Op onderstaande figuur (Figuur II - 2) wordt de verdeling weergegeven per zone.

Figuur II - 2 Residentiële woonervaringen van de respondenten per zone

Bron: Burgerenquête

Meer dan de helft van respondenten uit het Brussel Hoofdstedelijk Gewest is verhuisd binnen het Brussels Gewest. Ongeveer de helft van de respondenten van de Brusselse agglomeratierand woonden vroeger in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest. Eén derde van de respondenten verhuisde binnen de agglomeratierand zelf. De meerderheid blijkt een stedelijke woonervaring achter de rug te hebben en die ook nog steeds op te zoeken. Meer dan helft van de respondenten uit de banlieue, hebben na hun stedelijk woonervaring de 'buitenlucht' verkozen en vestigden zich in een Brusselse banlieue. Eén vierde van de respondenten komt uit een andere banlieuegemeente. Tot slot zien we een gelijkaardig patroon voor de respondenten die wonen in de forensenwoonzone. Ook hier verwezenlijken heel wat stedelingen hun rurale aspiraties. Opvallend is wel dat ongeveer 40% van de bewoners een landelijke woonervaring hebben en daar nog steeds voor kiezen. We kunnen besluiten dat mensen met een stedelijke woonervaring er wel voor kiezen om meer landelijk te gaan wonen, maar dat mensen met een landelijke woonervaring er niet voor kiezen om naar een meer verstedelijkte omgeving te verhuizen.

Ondanks de waargenomen verhuisbewegingen blijken de respondenten gemiddeld 25 jaar lang te wonen op hun huidig adres. Aan de hand van een variantieanalyse blijkt dat de gemiddelde waarde per zone significant verschillend is (F statistiek heeft een waarde van 5,514 wat zorgt voor een p-waarde kleiner dan 0.05). Hoe verder men van de stad woont, hoe langer men al op dezelfde plaats woont: in het BHG ongeveer 22 jaar, in de agglomeratie en de banlieue ongeveer 27 jaar en in de

forensenwoonzone zelfs 28 jaar. Dit is veel langer dan gemiddeld voor de totale bevolking. Dit hoog cijfer wordt beïnvloed door de hoger gemiddelde leeftijd van de respondenten en het relatief hoger belang van de meer gegoeden die vaak eigenaar zijn van hun woning.

2.4 Onderzoek naar de aanbodzijde: operationalisering

2.4.1 Onderzoeksmethodiek

Aan de hand van het onderzoek betreffende de hypothesen en de conceptuele ideeën, werd een eerste versie van de enquête opgesteld. Daarna werden mogelijke hiaten opgevuld en de nuttige aandachtspunten geïdentificeerd gebruikmakend van diepte-interviews. Deze persoonlijke interviews werden afgenomen bij bevoorrechte getuigen uit de landbouwsector, de landbouwvertegenwoordigers en de provinciale overheden. Op basis van deze interviews werden in de volgende onderzoeksdelen aan een aantal interessante en belangrijke problemen meer aandacht gegeven.

Omwille van het relatief kleine aantal landbouwers die in het studiegebied wonen en werken, werd voor dit onderzoek geen steekproef bepaald maar werd de enquête eind oktober 2003 verzonden naar alle 4586 onafhankelijke landbouwers (de lijst was gebaseerd op de BTW-nummers) binnen het studiegebied. De enquêtes konden zonder enige kosten voor de landbouwer worden teruggestuurd.

2.4.2 Onderzoeksthema's

Het doel van de enquête bij de landbouwers is tweevoudig:

- Allereerst willen we een beschrijving geven van de activiteiten en bedrijfsstructuren die er zijn in peri-urbaan gebied. Dit deel bevat naast de representativiteit en enkele algemene bedrijfskenmerken (oppervlakte, leeftijd bedrijfsleider, etc) ook de aanwezigheid van multifunctionaliteit op de onderzochte bedrijven, de sociale kenmerken van de landbouwers, aspecten over afzet- en aankoopzekerheid, enkele items rond duurzaamheid en de mening van de landbouwers over het lokaal beleid. Dit bevat niet enkel de bedrijfskenmerken, maar ook de verwachtingen naar de toekomst toe, de investeringsdynamiek en de impact van het beleid.
- Ten tweede willen we de verschillende hypothesen over multifunctionaliteit testen en de verschillende beïnvloedende factoren bepalen.

Om deze doelstellingen te bereiken, werd de enquête in een welbepaalde volgorde opgesteld. Het eerste deel besloeg informatie over het landbouwbedrijf en het gezin (jaar opstart bedrijf, leeftijd bedrijfsleider, burgerlijke staat, opleiding, areaal, teelten, dieren, personeel, produceren onder labels, etc.). Daarna werd de invloed van de stad bevraagd. In het derde deel werd gepolst naar de aanwezigheid van multifunctionele activiteiten op het bedrijf (houding naar milieu toe, deelname aan beheersovereenkomsten, thuisverkoop, zelfverwerking...). Daarna kregen de landbouwers de kans om hun mening over het lokaal beleid te beschrijven. De enquête eindigde met een aantal vragen over de toekomstvisie en duurzaamheid van de landbouw (investeringen, opvolging, pachtzekerheid, appreciatie inkomen etc.).

2.5 Onderzoek naar de aanbodzijde: beschrijving respondenten

2.5.1 Respons

Tegen eind januari 2004 werden in totaal 1445 formulieren teruggestuurd, wat de verwachtingen ruimschoots overtrof. Hiervan zijn er 1106 bruikbaar of m.a.w. een bruikbare responsgraad van 23%. De responsgraad in de agglomeratie is enigszins lager (21,4%) dan in de andere zones (24,3% en 25,3%), wat nog meer uitgesproken is in de Waalse regio. De agglomeratie en de banlieue, samen het stadsgewest, vormen het eigenlijke studiegebied, terwijl de forensenwoonzone de referentiegroep voorstelt (zie Tabel II - 14). De volgende tabel geeft aan dat het aantal landbouwers uit Wallonië waarover gegevens beschikbaar zijn, lager is dan het aantal Vlaamse landbouwers (289 t.o.v. 817), toch is de behaalde responsgraad in beide gewesten ongeveer gelijk (22,9% voor Vlaanderen en 21,8% voor Wallonië).

Tabel II - 14 Responsverslag: landbouwenquête

	Totaal	Bruikbaar	Onbruikbaar	Agglomeratie	Banlieue	Forensenwoonzone
Totaal geënquêteerd	4880	1106	339	144	467	495
Totaal NIS				673	1922	1957
Responsgraad (%)		22,6	6,9	21,4	24,3	25,3
Vlaanderen	3555	817	205	135	340	342
Responsgraad (%)		22,9	5,7	22,0	25,4	25,7
Wallonië	1325	289	38	9	127	153
Responsgraad (%)		21,8	2,8	15,00	21,9	24,6

Bron: Landbouwenquête

2.5.2 Representativiteit

Om de representativiteit van de steekproef na te gaan, worden enkele variabelen van het gehele studiegebied vergeleken met variabelen uit de 15-mei 2001 landbouwtelling van het NIS in

Tabel II - 15. De gegevens van het NIS geven de gemiddeldes van de arrondissementen weer waarbinnen ons studiegebied zich situeert, namelijk Halle-Vilvoorde, Brussel-Hoofdstad, Leuven, Nijvel en Zinnik.

De respondenten in de rand rond Brussel hebben gemiddeld een groter bedrijf. Er zijn iets meer voltijdse landbouwers en minder vrouwelijke bedrijfsleiders. De bedrijfsleiders uit de steekproef zijn iets jonger: 20% is ouder dan 65 jaar, in de populatie is dit aandeel 25%. Procentueel zijn er in de steekproef iets meer bedrijfsleiders die verzekerd zijn van opvolging dan in de gehele populatie.

Vergeleken met de totale populatie, bevat onze groep respondenten iets minder gepensioneerde landbouwers (25% versus 20%). Hierdoor zijn er iets meer voltijdse landbouwers en zijn de bedrijven gemiddeld groter.

Tabel II - 15 Vergelijking steekproef met NIS-gegevens

Variabele	Enquête	NIS 2001
Gemiddelde oppervlakte	31,49 ha	24,78 ha
% voltijdse landbouwers	67,9	66,9
% vrouwelijke bedrijfsleiders	15,3	16,5
Leeftijdsklassen (cumul %)		
< 35 jaar oud	7,1	7,3
< 45 jaar oud	31,6	29,4
< 55 jaar oud	57,8	52,4
< 65 jaar oud	80,2	75,3
Alle leeftijden	100	100
% landbouwers met een opvolger	16,8	12,9

Bron: Landbouwenquête en Landbouwelling, NIS (2003a)

2.5.3 Sociaal demografische kenmerken van de responsgroep

De gemiddelde leeftijd van de landbouwer is 52 jaar, hierbij werden geen significante verschillen vastgesteld dicht of verder weg van de stad. Er is echter een tendens waarbij de landbouwers dicht bij de stad (uit de agglomeratie) toch vaker ouder zijn dan diegene uit de banlieue of de forensenwoonzone. De gemiddelde leeftijd in de agglomeratie is 54 jaar terwijl dit in de andere zones slechts 52 jaar is. Dit verschil is beperkt, maar er kan wel worden opgemerkt dat in de buitenste zones er een piek bestaat voor de leeftijd 45-55 jaar terwijl er in de agglomeratie daar net een daling is.

Net zoals bij de burgerenquête kunnen de respondenten ingedeeld worden volgens huishoudtype (zie Tabel II - 16). Het meest frequent voorkomend type is gehuwd of samenwonend met kinderen (in iedere zone ten minste 71%). De tweede groep is alleenstaand zonder kinderen (tussen de 10 en 16%). Net zoals bij het consumentenonderzoek blijkt dat er in de banlieue net iets meer gehuwden zijn dan in de andere zones (82% in banlieue t.o.v. 76% in andere zones). Het verschil is significant: bij het onderzoeken van de cross-tabs is de Pearson Chi² gelijk aan 5,19 met een p-waarde van 0.08. Het gemiddeld aantal kinderen verschilt echter niet significant volgens de verschillende zones (dit in tegenstelling tot het consumentenonderzoek).

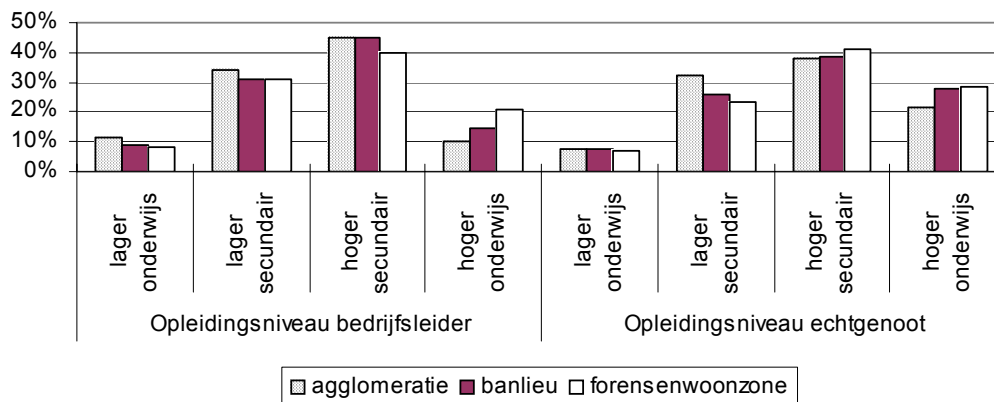
Tabel II - 16 Huishoudtype van de respondenten

	agglomeratie		banlieue		forensenwoonzone	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
gehuwd of samenwonend zonder kinderen	8	5,7%	23	5,0%	28	5,8%
gehuwd of samenwonend met kinderen	100	70,9%	357	77,3%	349	71,8%
gescheiden zonder kinderen	1	0,7%	3	0,6%	5	1,0%
gescheiden met kinderen	4	2,8%	12	2,6%	10	2,1%
weduwnaar/weduwe zonder kinderen	2	1,4%	2	0,4%	2	0,4%
weduwnaar/weduwe met kinderen	2	1,4%	15	3,2%	21	4,3%
alleenstaand zonder kinderen	23	16,3%	48	10,4%	70	14,4%
alleenstaand met kinderen	1	0,7%	2	0,4%	1	0,2%
Gemiddeld aantal kinderen	1,78		1,93		1,87	

Bron: Landbouwenquête

Als we het opleidingsniveau van de respondenten (de landbouwers en hun partners) bekijken (zie Figuur II – 3) dan valt op dat de meeste landbouwers hoger secundair onderwijs hebben gevolgd. Bij de partners is er een iets hoger percentage dat ook hoger onderwijs gevolgd heeft. De bedrijfsleiders in de agglomeratie hebben een iets lagere opleiding (dit verschil is ook significant met een Chi² waarde van 13,59 en een bijhorende p-waarde van 0.04). Deze landbouwers zijn over het algemeen net iets ouder, waardoor de lagere scholing verklaard kan worden door de kortere leerplicht in vroegere jaren.

Figuur II - 3 Opleidingsniveau respondenten

Bron: Landbouwenquête

De bedrijven verder weg van de stad zijn groter dan deze dicht bij de stad gelegen. De gemiddelde oppervlakte is 31,49 ha. Een andere maat voor de economische dimensie van een bedrijf is het bruto standaard saldo (BSS). Het gebruik van deze maatstaf geeft hetzelfde beeld: bedrijven met een lagere BSS zijn dicht bij de stad gelegen. Het gemiddelde BSS is 72863 euro. In totaal is enkel 15% van de bevraagde bedrijfsleiders vrouwelijk. Dit percentage neemt toe naarmate het bedrijf verder van de stad gelegen is. 68% van alle landbouwers zijn voltijdse landbouwers, dit aandeel is ongeveer gelijk in alle zones. In de totale populatie volgden ongeveer 40% van alle bedrijfsleiders een landbouwkundige opleiding. (zie Tabel II - 17).

Tabel II - 17 Algemene bedrijfskenmerken

	Agglomeratie	Banlieue	Forensenwoon- zone	Totaal
Oppervlakte (gemid ± st.af. ha)	27,41 ± 37,05	30,35 ± 33,74	33,77 ± 36,4	31,49 ± 35,42
BSS (gemid ± st.af. euro)	64902 ± 85583	68830 ± 72338	79114 ± 98775	72863 ± 86751
Geslacht (% vrouwen van totaal)	11,4%	15,3%	16,7%	15,3%
Voltijds landbouwer (% van totaal)	69,9%	68,0%	67,1%	67,9%

Bron: Landbouwenquête

In Tabel II - 18 worden de bedrijven ingedeeld op basis van het begrip standaard grootte-eenheid (SGE). Een standaard grootte-eenheid komt overeen met een bepaalde waarde aan bruto standaardsaldo. Voor de set van bruto standaardsaldi die gecentreerd is op het jaar 1996 (gemiddelde

van de jaren 1994 tot 1998) komt één SGE overeen met een waarde van 5.181 euro. Opnieuw zijn het de grootste bedrijven die vaker voorkomen verder weg van de stad.

Tabel II - 18 Verdeling over klassen van economische bedrijfsdimensie

SGE klasse(cumulatief %)	Agglomeratie	Banlieue	Forenswoon-zone	Totaal
van 1 tot 4 sge	35,82	36,47	32,30	34,50
van 4 tot 11 sge	63,43	58,26	57,96	58,80
van 11 tot 25 sge	86,57	81,65	79,42	81,30
meer dan 25 sge	100	100	100	100
Aantal	134	436	452	1022

SGE: standaard grootte eenheid

Bron: Landbouwenquête

Tabel II - 19 Bedrijfstypes

	Agglomeratie	Banlieue	Forenswoon-zone	Totaal
Akkerbouw (%)	22,39	27,06	34,51	29,75
Tuinbouw (%)	19,40	14,45	8,41	12,43
Graasvee (melk, rund, andere) (%)	28,36	28,67	27,88	28,28
Varkens (%)	0,00	0,69	1,55	0,98
Combi akker-tuinbouw (%)	3,73	4,13	2,88	3,52
Combi graasvee-varkens (%)	0,75	1,15	0,66	0,88
Combi akkerbouw en graasvee (%)	21,64	22,25	20,13	21,23
Andere (%)	3,73	1,61	3,98	2,94
Aantal	134	436	452	1022

Bron: Landbouwenquête

In onze steekproef (zie Tabel II - 19) bevinden zich 30% akkerbouwbedrijven, 28% graasveebedrijven, 21% van de bedrijven zijn een combinatie tussen de twee vorige en 12% van de bevroegde landbouwers zijn tuinbouwers. Dit plaatje verandert enigszins binnen de verschillende zones. In de agglomeratie komen meer intensieve teelten voor zoals tuinbouw, akkerbouw is minder vertegenwoordigd. Naarmate men meer verwijderd is van de stad komt vaker akkerbouw voor en minder tuinbouw.

2.6 Onderzoek naar het gemeentelijke landbouwbeleid: operationalisering

2.6.1 Onderzoeksmethodiek

Ter ondersteuning van het onderzoek naar de vraag- en aanbodzijde van traditionele en multifunctionele landbouwgoederen en -diensten werd een enquête verstuurd naar het gemeentebestuur van elke gemeente. De visie van lokale beleidsmensen op de functies van landbouw in hun streek is uiteraard belangrijk. De gemeente fungeert immers als scharnier tussen landbouwer en burger. Deze enquête zal het ontwikkelen van voorstellen voor aanpassingen van het beleid ondersteunen.

Eind februari 2004 contacteerde de vakgroep Landbouweconomie (UGent) 61 gemeenten uit het studiegebied. Aan de hand van een korte telefonische enquête werd nagegaan in welke mate er vanuit de gemeente rekening wordt gehouden met de landbouw. Er werd onder meer gevraagd naar het ophalen van landbouwplastic, het onderhoud van wegen en bermen, een eventueel reglement rond nachtwerk, maatregelen rond landbouwverkeer en diensten voor landbouwers. 58 gemeenten antwoordden op deze 14 ja-nee vragen.

Na dit korte feitenonderzoek drong een dieper inhoudelijk onderzoek zich op wat het Instituut voor Sociale en Economische Geografie (KULeuven) voor zijn rekening nam. Aan de hand van een uitgebreide vragenlijst, in april 2004 gestuurd naar alle gemeenten van het studiegebied (met uitzondering van de 19 Brusselse gemeenten), werd het landbouwbeleid en de daarmee samenhangende ruimtelijke ordening onder de loep genomen. De vragenlijst bestond uit verschillende thema's die meestal de medewerking vroegen van verschillende personen en/of diensten. Daardoor ontstond het gevaar dat de enquête ergens bleef liggen of verloren was geraakt waardoor de ontvangst van de enquête traag verliep. In de zomer van 2004 werden de gemeenten die hun vragenlijst nog niet hadden teruggestuurd telefonisch gecontacteerd.

2.6.2 Onderzoeksthema's

Het doel van deze enquête is om een idee te krijgen van het huidige lokale beleid van het studiegebied ten aanzien van (multifunctionele) landbouw. In de enquête werden 3 grote thema's bevroegd.

- Ten eerste de participatie van landbouwers in het lokale beleid.
- Ten tweede de visies van het lokale bestuur inzake ruimtelijke ordening, natuurbeleid en toeristisch beleid en hun link naar de landbouw in de gemeente.
- Ten derde de houding van het lokale beleid tegenover de verhouding van productie en consumptie van agrarische producten.

2.7 Onderzoek naar het gemeentelijke landbouwbeleid: beschrijvende analyse

2.7.1 Respons

In totaal werden 70 vragenlijsten verzonden waarbij 48 gemeenten hun exemplaar ingevuld terug stuurden. 35 van de 48 Vlaamse gemeenten antwoordden en 13 van de 22 Waalse gemeenten werkten mee. Dit is een uitstekende responsgraad van 68,6% (Tabel II - 20). De gemeenten van de banlieue hebben de laagste responsgraad (57,1%). Ruimtelijk zien we dat voornamelijk de gemeenten ten zuiden en ten zuidoosten de vragenlijst niet terugstuurden.

Tabel II - 20 Responsverslag: gemeente-enquête

	Totaal aantal gemeenten	Aantal respondenten	Responsgraad (%)
Agglomeratierand	17	13	76,5
Banlieue	28	16	57,1
Forensenzone	25	19	76,0
Totaal	70	48	68,6

Bron: Gemeente-enquête

In de volgende paragraaf zal de lokale attitude en visie met betrekking tot landbouw in de gemeente besproken worden.

2.7.2 Beschrijvende analyse

Een eerste thema opgenomen in de vragenlijst betreft de landbouw als belangengroep en het lokaal landbouwbeleid. Er werd nagevraagd in welke mate de landbouwers (kunnen) participeren in het lokaal beleid. In 35 (72,9%) van de 48 meewerkende gemeenten blijkt er een Schepen van Landbouw te zijn (Kaart II-5). Ongeveer 90% van de meewerkende gemeenten uit de forensenzone hebben een dergelijke functie opgenomen in hun schepencollege. In de banlieue daalt dit aantal tot 70% en zelfs tot 54% in de agglomeratie. Ondanks dat in meer dan de helft van de gemeenten in iedere zone, er een schepen van landbouw is, is deze daling significant (met een p-waarde kleiner dan $0,10^4$).

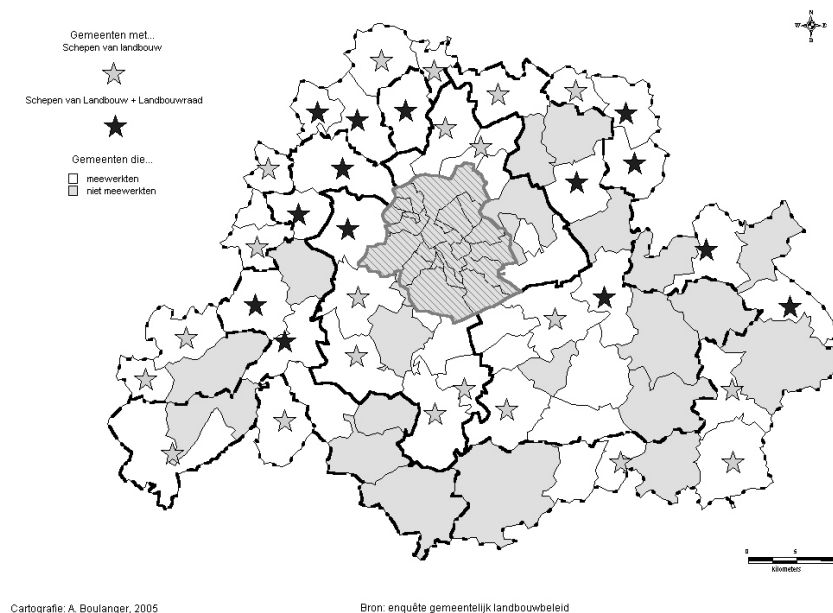
Slechts 30% van de gemeenten (14 van de 48 respondenten) heeft een landbouwrraad. Aan de hand van een correlatieanalyse blijkt dat gemeenten met een landbouwrraad duurzame landbouwsystemen en natuurvriendelijke landbouw aanmoedigen. De verbanden zijn enkel significant voor het ondernemen van acties door de gemeente die bijdragen tot een natuur- en milieuvriendelijke landbouw ($\chi^2 = .011$).

Op de volgende kaart is te zien dat vooral gemeenten in het noorden en het westen van het studiegebied een Schepen van Landbouw hebben Kaart II - 5. Deze kaart geeft ook de gemeenten weer (met een zwarte ster) die naast een Schepen van Landbouw ook een landbouwrraad hebben. Gemiddeld bestaan de landbouwraden 15 jaar. De jongste dateert van 2002 (Herent) en de oudste van 1977 (Dilbeek en Huldenberg).

Aan de hand van een aantal vragen (ja of neen) betreffende de participatie van landbouwers in het beleid, kan hun inspraak in het lokale beleid worden gemeten. Zo bleek dat in gemeenten met een Schepen van Landbouw, de landbouwers meer betrokken worden bij het gemeentelijke beleid dan in andere gemeenten. Van de 35 gemeenten met een landbouwschepen hebben er 20 (57,1%) een milieuraad waarin 1 of meerdere landbouwers zetelen. 25 gemeenten uit deze groep (71,4%) hebben een GECORO waar landbouwers in zetelen. Bij het opstellen van het Gemeentelijk Ruimtelijk Structuurplan werden in 25 van de 35 gemeenten landbouwers geraadpleegd. In 25 gemeenten die een Schepen van Landbouw hebben, zaten landbouwers ook in de begeleidingscommissie van het GNOP⁵ (PCDN in Wallonië).

Opdat de inspraak van de landbouwers in het lokale beleid gegarandeerd zou zijn, is het dus noodzakelijk de bevoegdheid landbouw op te nemen in het Schepencollege.

Kaart II - 5 Gemeenten met een Schepen van Landbouw en al dan niet een landbouwraad

Bron: Gemeente-enquête

Een tweede thema is de visie van het gemeentelijke beleid en de agrarische ruimte. Daarin maken we een onderscheid tussen duurzame ontwikkeling, het ruimtelijke beleid en het natuurbeleid. Binnen het milieuconvenant wordt de mogelijkheid open gelaten om een duurzaamheidsambtenaar op gemeentelijk niveau aan te werven of om via intergemeentelijke samenwerking een duurzaamheidsteam op te starten. Uit de enquête bleek dat 13 gemeenten een duurzaamheidsambtenaar in dienst namen en 3 gemeenten betrokken zijn bij een gemeentelijk

⁴ Wanneer het aantal observaties beperkt is, is het zeer onwaarschijnlijk om een zeer lage p-waarde te bekomen, zelfs al zijn de verschillen zeer groot. Daarom werd hier gebruik gemaakt van een 90% betrouwbaarheidsinterval in de plaats van 95% zoals gebruikt kan worden in grotere groepen observaties.

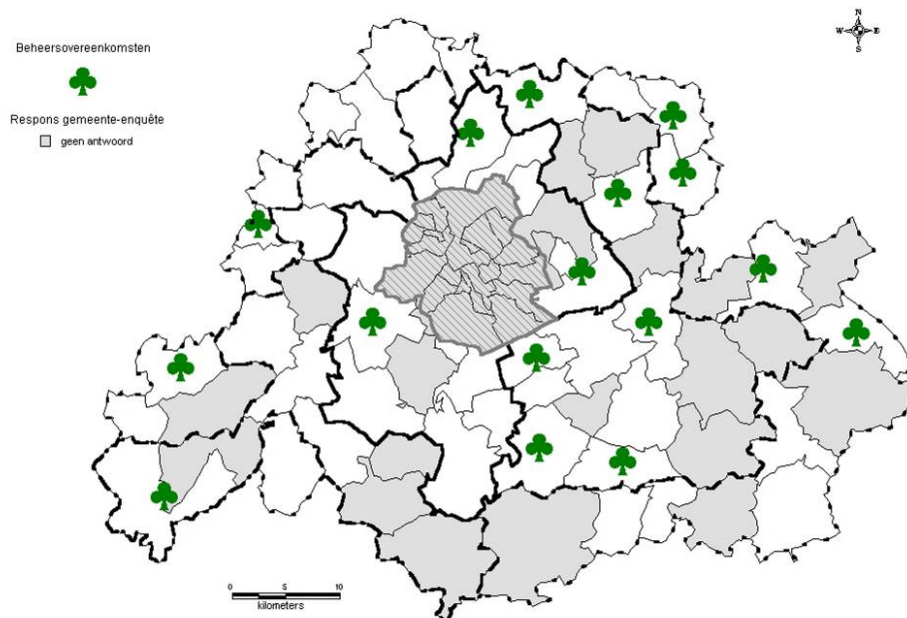
⁵ GNOP = Gemeentelijk Natuurontwikkelingsplan, PCDN = Plan Communal de Développement de la Nature

duurzaamheidsteam. Er kan geen onderscheid gemaakt worden tussen de agglomeratierand, de banlieue of de forensenwoonzone.

In het Gemeentelijk Ruimtelijk Structuurplan geeft de gemeente haar visie op de gewenste ruimtelijke ontwikkeling van het grondgebied, weliswaar binnen de krijtlijnen die Vlaanderen en de provincies hebben bepaald in respectievelijk het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen en de Provinciale Ruimtelijke Structuurplannen. 9 gemeenten uit het studiegebied (18,8%) hebben een goedgekeurd plan. Bij 34 gemeenten (70,8%) is het plan in opmaak en 5 van de 48 gemeenten (10,4%) zijn nog niet gestart met het uitschrijven van hun visie omtrent ruimtelijk beleid. 70,7% van de gemeenten die bezig zijn met het opstellen van een GRS of reeds een GRS hebben, vraagt advies aan landbouwers. Dit percentage ligt iets lager in de agglomeratiegemeenten maar is niet significant verschillend van de andere zones.

Bij de analyse van het gemeentelijke natuurbeleid bleken er 37 gemeenten (78,8%) een Gemeentelijk Natuur Ontwikkelingsplan te hebben. Bij 29 onder hen (82,9%) zetelden er landbouwers in de begeleidingscommissie voor het opstellen van het GNOP. Dit gebeurde in alle deelzones van het studiegebied.

Kaart II - 6 Gemeenten die beheersovereenkomsten afsluiten met landbouwers

Bron: Gemeente-enquête

Een gemeente kan bepaalde maatregelen ondernemen die bijdragen tot een meer natuur- en milieuvriendelijke landbouw. Zo kunnen zij informatie geven omtrent beheersovereenkomsten. Dit zijn contracten waarbij de landbouwer met de overheid afspraken maakt over het natuur- en milieubeheer op zijn landbouwbedrijf. Het doel daarvan is de kwaliteit van het milieu, de natuur of het landschap te behouden of te verbeteren. 16 van de 48 gemeenten (33%) waren op de hoogte dat er in hun

gemeenten beheersovereenkomsten werden afgesloten met de landbouwers. Op Kaart II - 6 valt het op dat deze gemeenten zich voornamelijk aan de oostkant van het Brusselse stadsgewest gelegen zijn.

Op basis van de antwoorden op de landbouwbeleidgerichte vragen uit de enquête (onder andere premies, subsidies, onderhoud landbouwwegen, landbouwleerpaden,...), werd een score samengesteld per gemeente. Zowel de steun aan traditionele als aan multifunctionele landbouwactiviteiten werden opgenomen in deze score. Er werd een onderscheid verkregen tussen gemeenten die een zeer beperkt, beperkt, uitgebreid of een zeer uitgebreid landbouwbeleid voeren. In onderstaande kaart (Kaart II - 7) wordt de score op 100, ingedeeld in vier klassen, voor de verschillende gemeenten weergegeven. Met behulp van een variantie-analyse kunnen we vaststellen of gemiddelden van een aantal groepen aan elkaar gelijk zijn of niet. De P-waarde is gelijk aan 0,024 en dus kleiner dan α (= 0,05). De gemiddelde landbouwbeleidsscore is dus significant verschillend voor de verschillende zones. Hoe groter de afstand tot het Brussel Hoofdstedelijk Gewest, hoe hoger de score, dus hoe meer steun de gemeente verleent aan de plaatselijke landbouw.

Kaart II - 7 Indeling gemeente naar score lokaal landbouwbeleid

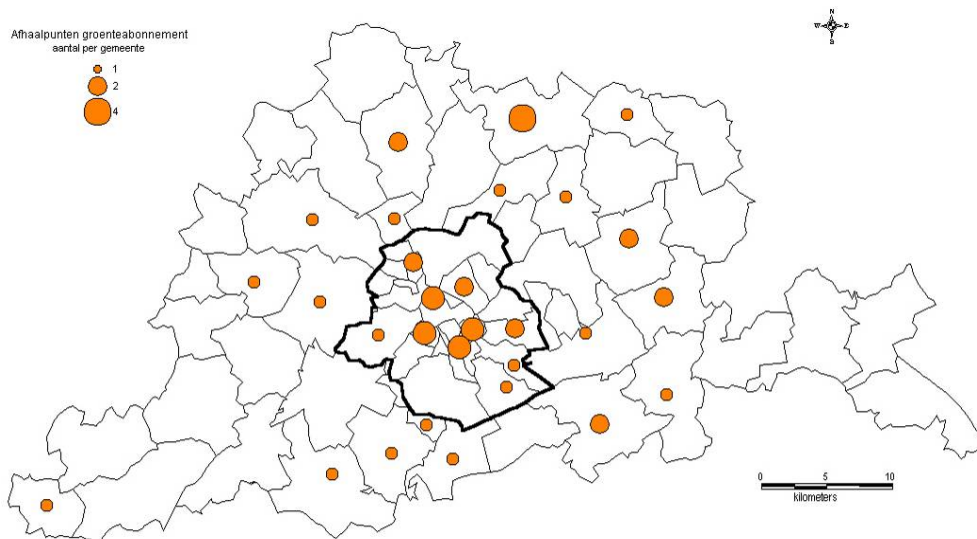
Het laatste thema van de enquête is eigenlijk geen gemeentelijke aangelegenheid maar gaat over het lokaal beleid en de verhouding tussen de productie en de consumptie. De gemeente kan vooral een ondersteunende rol opnemen indien lokale boeren bijvoorbeeld een lokaal afzetsysteem willen uitbouwen. Zo zijn er vier gemeenten die weten dat er één of meerdere afhaalpunten aanwezig zijn waar een abonnee van een groenteabonnement zijn pakket kan afhalen. 3 van de vier gemeenten zijn gelegen in de agglomeratie (Dilbeek, Sint-Genesius-Rode en Halle). 12 gemeenten hebben hier geen

weet van, waarbij er in drie gemeenten wel degelijk verdeelpunten zijn. Kaart II – 8 geeft het aantal afhaalpunten per gemeente weer in het Vlaamse gedeelte van het studiegebied. De grootste concentratie treffen we aan in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest.

Een andere variëte op de rechtstreekse verkoop van hoeveproducten zijn de Voedselteams. Deze ontstonden eind 1996, toen Wervel, Coopibo en Elcker-Ik Leuven de handen in elkaar sloegen om een systeem van rechtstreekse verkoop van producent en consument te bevorderen in het Hageland (Vercauteren, 1998). Er is dan ook een duidelijke ruimtelijke concentratie aanwezig in het ontstaansgebied. Onder de ondervraagde gemeenten zijn er 4 die weten dat er één of meerdere Voedselteams aanwezig zijn. Volgens de enquête zijn 10 gemeenten hiervan niet op de hoogte waaronder Herent, dat 5 Voedselteams telt.

Kaart I - 2 geeft het voorkomen weer van de boerenmarkten in België. Zo zien we dat er 9 boerenmarkten zijn in ons studiegebied gelegen in 6 gemeenten. Alle 5 gemeenten (Lennik werkte niet mee aan de enquête) weten ook dat er een boerenmarkt in hun gemeente aanwezig is. Enkel Gooik en Dilbeek ondersteunen dit initiatief onder andere door materiaal en een standplaats te voorzien en de boerenmarkt te promoten.

Kaart II - 8 Aantal afhaalpunten per gemeente voor de Vlaamse rand van het studiegebied en het Brussel Hoofdstedelijk Gewest

Cartografie: A. Boulaender, 2005

Bron: www.biodichtbijhuis.be

Bron: Velt (2005)

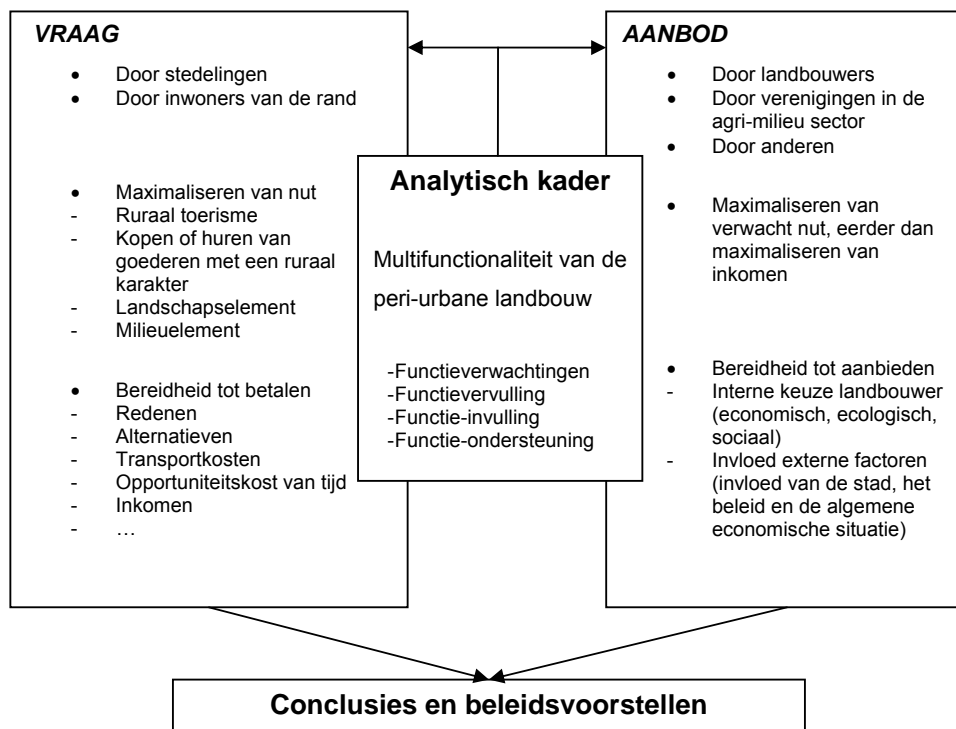
Overlevingsstrategieën voor een multifunctionele landbouw in verstedelijkte gebieden

DEEL III: Kansen en bedreigingen voor een multifunctionele landbouw in een verstedelijkte omgeving: een onderzoek

Conceptueel kader

De theoretische benadering van de invloed van verstedelijking op landbouw en overlevingsstrategieën kan worden omgebouwd tot het volgende conceptuele kader. De verstedelijking zorgt namelijk voor een gewijzigde vraag van de burgers en consumenten naar landbouwgoederen. In het studiegebied omvat dit zowel stedelingen als inwoners van de rand van Brussel. Zij proberen allemaal hun nut te maximaliseren en zijn bereid hiervoor een bepaalde prijs te betalen. Deze gewijzigde vraag zorgt voor een aanpassing van het aanbod: "de relatie tussen producenten en consumenten is vooral een vragersmarkt geworden" (VROM-raad, 2004). Naast de landbouwers kunnen ook agri-milieu verenigingen en de industrie een aantal van de gevraagde agrarische goederen en/of diensten aanbieden.

Figuur III - 1 Conceptueel kader

Beide uiteinden van de markt (vraag en aanbod) bepalen het multifunctionele karakter van de landbouw. Om dit analytisch te verwerken, worden vier stappen gevolgd:

- Ten eerste worden de functieverwachtingen bepaald. Dit zijn de maatschappelijke verwachtingen die veel verder reiken dan de klassieke agrarische productie en meerdere niet-vermarktbaar functies omvatten.
- Daarna wordt de functieinvulling beschreven: in hoeverre scheppen deze veranderde maatschappelijke verwachtingen nieuwe kansen of bedreigingen voor landbouwbedrijven in het suburbane gebied.
- In een derde fase wordt de functieinvulling bestudeerd: om de economische leefbaarheid veilig te stellen en om te gaan met de druk op de landbouwsector, ontwikkelen vele landbouwbedrijven nieuwe en vernieuwende activiteiten.
- Tenslotte wordt de functie-ondersteuning bepaald: de lokale en regionale overheid kan door middel van een aangepast beleid de voorziening van de gewenste functies vrijwaren.

Het doorlopen van dit analytische kader zorgt voor een beter begrip van de multifunctionaliteit van peri-urbane landbouw en maakt het mogelijk om conclusies en beleidsvoorstellen te onderbouwen.

1 Functieverwachting

Het verwachtingspatroon ten aanzien van landbouw is met de toenemende bevolking en bewoning in sterke mate gewijzigd. Zowel bewoners als bezoekers van de peri-urbane zone genieten steeds bewuster van de niet-vermarktbaar functies van de landbouw. Onder meer het profileren van de vrije tijd als consumptietijd heeft een belangrijke weerslag op de functie van de landbouwer. Dit leidt tot een aantal vragen over de functieverwachtingen vanuit de samenleving (zie deel 1) die vertaald werden in een hoofdhypothese en twee secundaire hypothesen.

H1 De maatschappelijke verwachtingen reiken veel verder dan de klassieke agrarische productie en omvat meerdere niet-vermarktbaar functies.
--

H 1.1. Deze functies zijn door de burger identificeerbaar en worden positief gewaardeerd.

H 1.2. De perceptie en waardering door de consument is sterk afhankelijk van persoonlijke achtergronden, en meer specifiek van de persoonlijke verbondenheid en het contact met de landbouwsector.

Het uitgangspunt van het sociaal-economisch onderzoek is dat in een verstedelijkte omgeving duidelijk andere verwachtingen bestaan ten aanzien van landbouw dan in meer rurale gebieden. De afstand tot de stad kan een rol spelen bij de perceptie en waardering van de landbouw door de burger en consument. Deze mogelijke concentrische verschillen zullen hier ook geanalyseerd worden. In de volgende paragrafen zal elke secundaire hypothese apart besproken en getest worden.

1.1 Identificatie en waardering multifunctionele landbouw

1.1.1 Landschapswaardering door de burger: concentrische analyse

1.1.1.a Wonen in een landbouwomgeving

In eerste instantie werd de appreciatie bevraagd van een landbouwomgeving als woonomgeving. Aan de respondenten, uitgezonderd diegene woonachtig in één van de 19 Brusselse gemeenten, werd gevraagd hoe belangrijk zij het vinden om in een landelijke omgeving te wonen. Iets meer 80% vindt het belangrijk tot zeer belangrijk te wonen in een landelijke omgeving maar vreest voor de opkomende verstedelijking. De percentages verschillen echter significant in elk deelgebied: 74% van de voorstadsbewoners (agglomeratie), 92% van de banlieuebewoners en 87% van de bewoners van de forensenwoonzone. Hieruit blijkt dat de 'stedeling' uit de banlieue de mening deelt van de bewoners uit de forensenwoonzone.

Tabel III - 1 geeft de invloed weer van de opgroeiplaats van de respondent op de attitude ten aanzien van landelijk wonen. Bijna 60% van alle landelijk opgegroeide respondenten vindt wonen in een

dergelijke omgeving zeer belangrijk. De attitude is dus afhankelijk van de huidige woonplaats van de respondent maar ook van de residentiële woonervaring.

Tabel III - 1 Verband tussen de locatie waar men opgroeide en belang dat men hecht aan wonen in een landelijke omgeving

Opgroeiplaats	Landelijk wonen (%)					Totaal onbelangrijk
	Zeer belangrijk	Belangrijk	Een beetje belangrijk	Niet echt belangrijk	Onbelangrijk	
platteland	57.6	28.9	6.9	6.0	0.7	0.0
stedelijke omgeving	38.7	36.1	15.1	7.7	2.1	0.3

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi Square	36.531a	5	.000

Bron: Burgerenquête

Is de respondent tevreden met zijn of haar woonomgeving? Naarmate de respondent verder woont van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de tevredenheid groter. Het percentage tevreden mensen varieert significant van 55% in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 78% in de agglomeratierand, 84% in de banlieue tot 86% in de forensenzone. De peri-urbane respondenten vertonen een zelfde attitude. De relatie tussen tevredenheid en afstand tot de stad treffen we ook aan bij de hele bevolking van het studiegebied. In de Sociaal Economische enquête (SEE) van 2001 wordt de kwaliteit van de directe woonomgeving op verschillende manieren bevraagd. Een eerste vraag uit de SEE betreft de perceptie ten aanzien van de aanwezigheid van groene ruimten in de directe woonomgeving. Hieruit blijkt voor de populatie van het studiegebied, dat 1 op 3 burgers de 'groenvoorziening' in hun directe omgeving zeer goed vindt. Grote verschillen tussen de deelgebieden kunnen we niet onderscheiden. Enkel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is het aandeel negatieve beoordelingen omtrent de groenvoorzieningen hoger. Een tweede vraag handelt over geluids- en lawaaihinder in de omgeving. Naarmate de afstand tot de stad groeit, neemt het aantal huishoudens toe die hun directe woonomgeving aangenaam vinden op het vlak van rust.

In onze vragenlijst werd gevraagd aan de bewoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest of zij (moest het mogelijk zijn) zouden willen verhuizen naar de rand rond Brussel (Figuur III - 2).

Figuur III - 2 Wil tot verhuizen naar rand rond Brussel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (N = 455)

Bron: Burgerenquête

68% van de respondenten antwoordde liever in de stad te blijven wonen. Nemen we deze verhuisintenties in rekening dan leiden we hier uit af dat een deel ondanks hun ontevredenheid met hun woonomgeving toch niet wil verhuizen naar de rand rond Brussel. Het betreft hier voornamelijk gepensioneerden, mensen die werken in de stad of mensen met vervoersproblemen. Een veelgenoemde klacht is het gebrek aan netheid van de stad. Dit komt overeen met het resultaat van de SEE van 2001. Zo bleek dat 1 op 5 huishoudens uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn of haar woonbuurt op vlak van netheid niet apprecieert.

Waarderen de burgers uit de rand rond Brussel de landbouw in hun omgeving? 86,2% vindt dat er landbouw moet blijven in de streek. Op de vraag of landbouwgronden in de omgeving van Brussel vervangen mogen worden door natuur- of bosgebied, antwoordt 46% negatief. Dit nuanceert het vorige percentage. De verschillen tussen de deelgebieden van het studiegebied zijn significant (Tabel III – 2). De bewoners van de banlieue zijn er het sterkst van overtuigd dat landbouwgronden moeten beschermd worden. Bijna 60% gaat niet akkoord met de vervanging van landbouwgronden door bos, park en natuurgebied en 22% heeft hierover geen mening. In de agglomeratierand is dit aandeel beduidend lager (45%).

Daarnaast stelden we de vraag of er een beleid moet zijn dat de landbouw en het platteland behoudt in de streek. Drie vierde (76,6%) van alle respondenten antwoordden affirmatief (Tabel III - 2). Wederom treffen we de grootste groep voorstanders aan in de agglomeratierand (85,0%). Deze respondenten voelen maar al te goed de verstedelijkingsdruk (zie kaart II - 4 deel 2). Binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ligt de affiniteit met de landbouw heel wat lager. Desondanks vindt 66% dat er een beleid mag bestaan om de landbouw en het platteland te steunen in de rand rond Brussel. 78% is zelfs van mening dat landbouw moet blijven in de rand rond Brussel. Dit percentage neemt toe naarmate de respondenten verder van de stad wonen.

Tabel III - 2 Appreciatie landbouw en landbouwgronden

	nood aan beleid landbouw en platteland in eigen streek (% akkoord)	landbouw moet blijven in eigen streek (% akkoord)	Beschermen landbouwgronden (% akkoord)	
			ja	geen mening
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	66.2	78.1	37.1	35.1
Agglomeratierand	85.0	88.4	45.2	25.8
Banlieue	81.4	92.9	57.5	21.5
Forensenwoonzone	74.2	93.5	53.9	31.2
Totaal	76.6	86.2	45.6	28.9
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.000	.000	.000	

Bron: Burgerenquête

Conclusie: 4 op 5 respondenten vinden dat landbouw in eigen streek moet blijven bestaan, maar het is voornamelijk in de verstedelijkte rand rond Brussel (agglomeratie en banlieue) dat men zich realiseert dat er hiervoor een aangepast beleid noodzakelijk is.

1.1.1.b Recreëren in een landbouwomgeving

Om meer inzicht te verwerven in de appreciatie van het landschap in de rand rond Brussel als recreatieomgeving, werd er aan de respondenten gevraagd of men wandelt of fietst in de rand van Brussel en in welke omgeving. Iets meer dan 70% van de respondenten wandelt regelmatig in eigen omgeving, 40% van hen fietst er af en toe. Hoe verder men van de stad woont, hoe meer en hoe frequenter men recreëert in zijn plattelandsomgeving. Meer dan de helft van alle respondenten wandelt ook buiten hun regio. De kust en de Ardennen zijn hier de twee topbestemmingen.

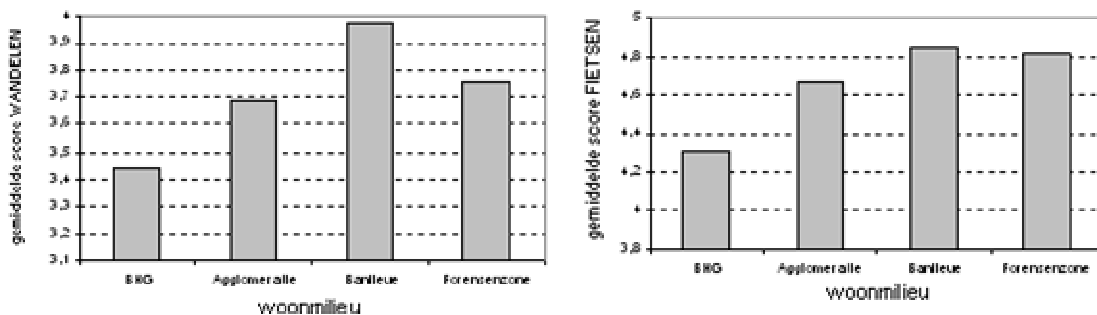
Daarnaast werd er bij de recreanten gepeild naar de appreciatie van publieke recreatieomgevingen. Er werd gevraagd een score te geven van 1 (waar men helemaal niet graag recreëert) tot en met 6 (waar men het liefst recreëert). Tabel III - 1 geeft een overzicht van de gemiddelde appreciatiescores naar recreatieomgeving voor wandelen en fietsen. Een landbouwgebied scoort hoger als fietsomgeving (4,7) dan als wandelomgeving (3,7). Toch recreëert men over de hele lijn 'graag' in een landbouwomgeving.

Tabel III - 3 Appreciatie recreatieomgeving (max. = 6, min. = 1)

wandelen in een...	Gemiddelde score per omgeving	fietsen in een...	Gemiddelde score per omgeving
bos	4,8	bos	4,5
natuurgebied	4,6	natuurgebied	4,9
park	3,8		
landbouwgebied	3,7	landbouwgebied	4,7
dorpskern, stad	2,8	dorpskern, stad	2,9
andere omgeving	2,5	andere omgeving	3,5

Bron: Burgerenquête

Figuur III - 3 Appreciatie wandelen en fietsen in een landbouwomgeving per deelgebied in functie van woonmilieu van respondent

Bron: Burgerenquête

De variantie-analyse wijst op appreciatieverschillen naargelang de deelgebieden (Figuur III - 2). De waardering voor het landbouwgebied neemt toe weg van het stadscentrum naar de banlieue waar ze het hoogst is. De score gegeven door de bewoners van de forensenwoonzone is lager in vergelijking met de score van de bewoners van de banlieue, in het bijzonder voor het wandelen.

1.1.2 Identificatie multifunctionaliteit door de burger: concentrische analyse

In welke mate zijn de respondenten uit het studiegebied bewust van het voorkomen van multifunctionele landbouwbedrijven? Belangrijk is het onderscheid tussen het kennen van landbouwbedrijven die aan actieve of passieve diversificatie doen en het effectief participeren aan bepaalde activiteiten.

We vroegen aan de burgers of ze al dan niet landbouwbedrijven kenden die aan diversificatie doen. Thuisverkoop is de meest gekende activiteit onder de respondenten (35,9%), gevolgd door een kinderboerderij (22,2%) en rondleidingen of plattelandsklassen voor groepen en scholen (19,1%). Tabel III - 4 toont de ruimtelijke differentiatie aan in het studiegebied. Indien we enkel het stadsgewest beschouwen (agglomeratie en banlieue), merken we dat hoe verder men van de stad woont, hoe meer men multifunctionele landbouwbedrijven kent. De cijfers voor de forensenwoonzone liggen voor drie van de vier activiteiten lager dan in de banlieue. Dit kan mogelijk verklaard worden door het minder voorkomen van diversificatieactiviteiten in deze zone.

In welke mate is er participatie aan sommige activiteiten (Tabel III - 4)? Eén op drie respondenten kocht al eens hoeveproducten rechtstreeks bij een landbouwer. Dit cijfer varieert tussen 10,8% voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot bijna 60% in de forensenwoonzone. Belangrijk is het verschil ($\chi^2 = .000$) in frequentie dat men koopt op een boerderij (Figuur III - 3). De weinige stadsbewoners die kopen op een boerderij, doen dit uitzonderlijk. Zo blijkt er een positieve relatie tussen de frequentie van het kopen op een boerderij en de afstand tot de stad Brussel. Een ander alternatief afzetkanaal voor landbouwproducten is de boerenmarkt. 1 op 5 respondenten uit de agglomeratie en de banlieue gaat wel eens naar een boerenmarkt in de omgeving. Het is ook in de nabijheid van de stedelijke agglomeratie dat de meeste boerenmarkten zich bevinden (zie paragraaf 5.2 deel 1). 18,2% van alle respondenten bezocht al een boerderij tijdens een opendeurdag. 1 op 3 peri-urbane bewoners kreeg al een rondleiding op een landbouwbedrijf tegenover 1 op 10 binnenstadsbewoners. De chikwadraattoets toont aan dat het verschil significant is. Wat de andere diversificatieactiviteiten betreft, bijvoorbeeld hoevetoerisme, is dit niet het geval. 1 op 5 respondenten bracht ooit hun vakantie door op een hoeve. In de forensenwoonzone is dit een iets kleinere groep. Het feit dat men minder nood heeft aan hoevetoerisme is te verklaren doordat zij al generaties lang 'plattelanders' zijn.

We kunnen besluiten dat de percentages in verband met de deelname aan diversificatie activiteiten over de hele lijn vrij hoog zijn en dus vrij positief voor de sector. Een mogelijke verklaring kan echter ook zijn dat de groep bewoners die meewerkten aan de enquête specifiek is (zie deel 2). Voor de bewoners van het stadsgewest Brussel concluderen we dat, hoe verder men van de stad woont, hoe meer men bewust is van de multifunctionaliteit van de landbouwsector en hoe meer men participeert, met de uitzondering van hoevetoerisme. De respondenten uit de forensenwoonzone vertonen een ander gedrag. Naast de verschillen tussen de bewoners van de forensenwoonzone en de stadsbewoners, merken we ook significante verschillen tussen de stedelijke burgers (BHG, agglomeratierand en banlieue) onderling. In de banlieue staat men 'bewuster' tegenover de lokale

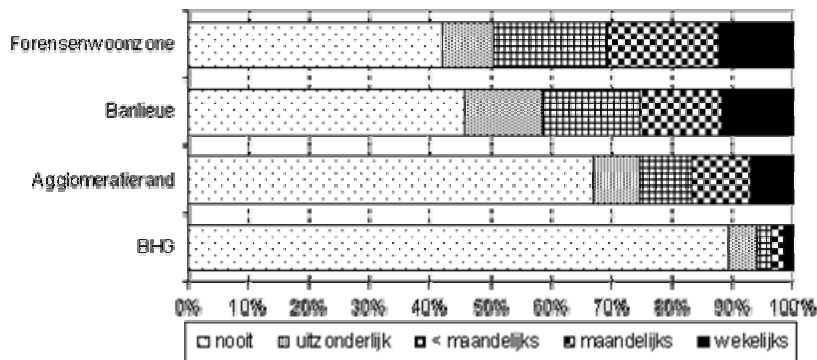
landbouwsector, zelfs bewuster dan in de forensenwoonzone. Het verschil tussen de binnenstadsbewoner en de voorstadsbewoner komt bij verdere analyses nog aan bod.

Tabel III - 4 Diversificatie activiteiten op landbouwbedrijven: percentage respondenten dat bepaalde activiteiten kent en dat ooit heeft deelgenomen aan een activiteit

Welke diversificatie activiteiten kent men	Directe verkoop (% ja)	Kinderboerderij (%)	Opendeurdagen (%)	Hoevertoerisme (%)
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	21.4	17.3	14.9	7.5
Agglomeratierand	31.3	21.3	13.5	12.0
Banlieue	59.3	30.5	30.3	24.0
Forensenwoonzone	58.1	27.6	32.7	21.2
Totaal	35.9	22.2	19.1	13.6
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.000	.001	.000	.000
Aan welke diversificatie activiteiten neemt men actief deel	Directe verkoop (%)	Boerenmarkt (%)	Opendeurdagen (%)	Hoevertoerisme (%)
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	10.8	8.4	10.5	20.3
Agglomeratierand	33.8	18.9	16.5	22.9
Banlieue	54.8	20.4	29.3	23.2
Forensenwoonzone	58.4	14.3	29.5	16.8
Totaal	32.4	15.0	18.2	21.3
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.000	.000	.000	.341

Bron: Burgerenquête

Figuur III - 4 Frequenties per deelgebied voor het kopen van producten op een boerderij

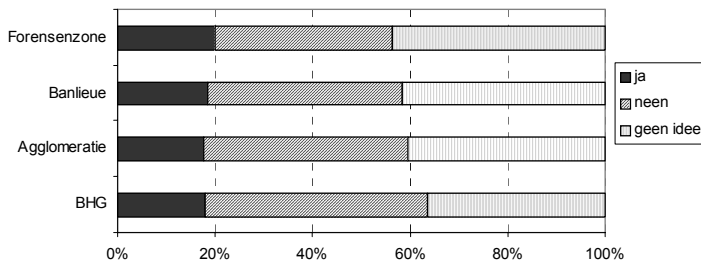

Bron: Burgerenquête

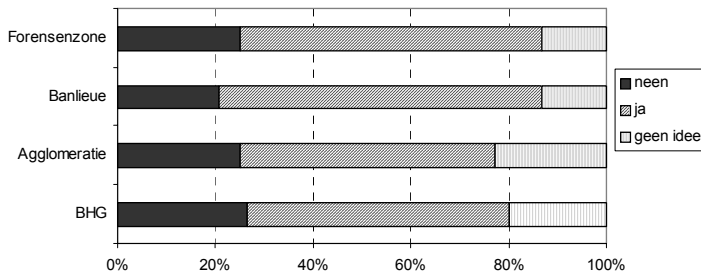
Naast de ruimtelijke kenmerken, kunnen ook de sociale en economische kenmerken als verklaring dienen voor het verschil in gedrag ten opzichte van diversificatieactiviteiten. Het één houdt uiteraard verband met het ander (zie paragraaf 2.3.3). Hoe hoger de opleiding, hoe minder men hoeveproducten koopt op een boerderij of op een boerenmarkt. Wel wil men er meer voor betalen. De houders van een diploma hoger onderwijs hebben blijkbaar een grotere nood aan recreatie (zowel wandelen, fietsen als hoevertoerisme). Veertigplussers kopen op een boerderij, doch zijn het de jongeren die meer willen betalen. Meer dan de helft jonger dan dertig, koopt bij een boer op een gewone markt. Koppels met kinderen zullen frequenter een boerenmarkt bezoeken.

Figuur III - 5 Bereidheid tot betalen voor niet-vermarktbaar outputs van de landbouw

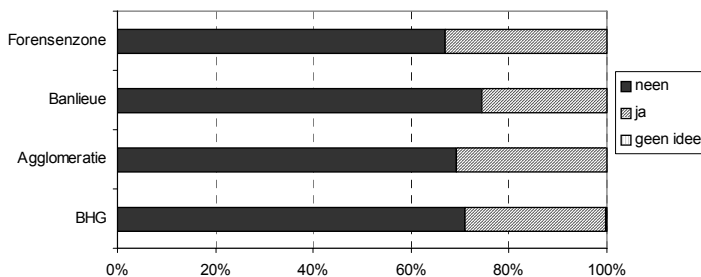
- rechtstreeks sponsoren van natuur- en landschapsprojecten.

- onrechtstreeks sponsoren van natuur- en landschapsprojecten

- bijdrage voor behoud van natuur en landschappen

Bron: Burgerenquête

Tot slot beschouwen we de bereidheid tot betalen voor een aantal niet-vermarktbaar outputs van de landbouw. Hiervoor bestaan er verschillende opties. Enerzijds het rechtstreeks sponsoren van natuur- en landschapsprojecten, waarbij de betaler kiest welk project hij steunt en hoeveel hij betaalt. Daarnaast kan men onrechtstreeks sponsoren door bijvoorbeeld meer te betalen voor een wandelkaart, waarvan een deel van de opbrengst gaat naar het onderhoud van de wandelpaden. Een laatste mogelijkheid is het jaarlijks betalen van een bijdrage voor natuur- en landschappenbehoud. In alle deelgebieden treffen we dezelfde gedragsintentie (Figuur III - 5).

Eén op vijf respondenten is bereid rechtstreeks landschapsprojecten te sponsoren. Eén op drie respondenten is bereid een jaarlijkse bijdrage te betalen van gemiddeld 8,81 euro. De anderen zijn van mening dat ze al voldoende belastingen betalen waarin hun bijdrage voor natuurbehoud reeds is begrepen. De interesse voor het onrechtstreeks sponsoren is bij alle groepen het grootst. Het percentage verschilt daarentegen ruimtelijk ($\chi^2 = .005$). De grootste groep voorstanders woont in de peri-urbane zone.

1.2 Typologie van de burgers

1.2.1 De opinie van de burgers over landbouw

Niet elke burger heeft een zelfde visie omtrent de rol van de landbouw. Om een idee te krijgen van de opinie van de respondenten ten aanzien van de landbouw en zijn functies werden in de vragenlijst een aantal stellingen opgenomen. Er werd nagegaan in welke mate men akkoord of niet akkoord ging met die uitspraken. De respondent kreeg de mogelijkheid om een tussenpositie in te nemen ('neutraal') en de kans om 'geen mening' aan te kruisen. Een negatieve score betekent dat men niet akkoord is met de stelling, een positieve score dat men wel akkoord is en bij neutrale meningen schommelt de score rond de waarde 0. Uit het onderzoek werden de volgende 10 stellingen geselecteerd (Tabel III - 5). De stellingen bevragen zowel aspecten van een traditionele als van een multifunctionele landbouw. Uiteenlopende vragen geven dikwijls aanleiding tot zeer gelijkaardige antwoorden. De factoranalysetechniek leidt tot het reduceren van het gegevensbestand tot zinvolle basisdimensies en draagt dus bij tot een dieper inzicht in de mening van de respondenten ten aanzien van de rol van de landbouw (De Pelsmacker en Van Kenhove, 1999). Systematisch wordt er nagegaan hoeveel dimensies er in werkelijkheid bestaan, welke stellingen sterk met elkaar (en met een bepaalde dimensie) correleren, en welke stellingen weinig of niet met elkaar correleren, en dus slaan op andere dimensies.

Tabel III - 5 De 10 stellingen uit de vragenlijst

-
1. De boer wordt ondergewaardeerd in onze maatschappij.
 2. Hoeveverkoop is een goede manier om het contact met de landbouwer te onderhouden.
 3. Ik verkies producten waarvan ik de oorsprong ken.
 4. Ik vind dat de landbouwers in de rand rond Brussel het leefmilieu beschermen.
 5. Landbouw verhoogt de levenskwaliteit van de plaatselijke bewoners.
 6. Een landbouwer moet ook zorg dragen voor het typische landschap van een streek.
 7. Landbouw draagt bij tot de kwaliteit van een landschap en moet hiervoor vergoed worden.
 8. Platteland staat gelijk met landbouw.
 9. De overheid moet er voor zorgen dat de landbouwgronden kunnen blijven gebruikt worden door landbouwers.
 10. De overheid mag geld geven aan landbouwers in de rand rond Brussel om te blijven voortboeren.
-

Bron: Burgerenquête

Een klassieke factoranalyse kan alleen worden uitgevoerd op basis van interval- of ratiovariabelen. De reden hiervoor is dat de gegevensreductie gebaseerd is op het berekenen van gewogen gemiddelden van de scores van de geobserveerde variabelen. Antwoorden, verzameld aan de hand van Likertschalen (die de mate van instemming met een bepaalde uitspraak registreren), worden bijvoorbeeld typisch geregistreerd op basis van een beperkt aantal (5, 7 of 9) antwoordcategorieën. Strikt genomen zijn de metingen van de antwoorden op deze variabelen geen intervalvariabelen, maar eerder ordinale variabelen. Onderzoek heeft uitgewezen dat het gebruik van dergelijke schalen in een factoranalyse niet noodzakelijk tot onbetrouwbare resultaten leidt (De Pelsmacker et.al., 1999). De uitgevoerde factoranalyse is in feite een principale componentenanalyse (PCA). In SPSS wordt PCA als een factoranalytische techniek gebruikt. Vanuit het standpunt van de interpreteerbaarheid zou de ideale factorstructuur er namelijk in bestaan dat elke factor sterk correleert met een aantal

oorspronkelijke variabelen, en nauwelijks of niet correleert met alle andere. Dit wordt nagestreefd door middel van de rotatie van de factoren. De rotatietechniek die hier werd toegepast is de meest gebruikte orthogonale rotatieprocedure, namelijk de Varimaxrotatie. De uit de rotatie resulterende nieuwe factoren weerspiegelen dus onafhankelijk dimensies.

Tabel III - 6 Gesorteerde factorladingen van de geroteerde factormatrix.

Factor	F1	F2	F3	F4
boer wordt ondergewaardeerd in onze maatschappij	0,7756			
landbouwers in uw streek mogen vergoed worden om te blijven voortboeren	0,7545			
omdat de landbouw bijdraagt tot de kwaliteit van een landschap moet ze hiervoor vergoed worden	0,6840			
landbouwgronden moeten kunnen blijven gebruikt worden door landbouwers	0,6371			
landbouwers in mijn omgeving beschermen het leefmilieu		0,8703		
levenskwaliteit van de bewoners verhoogt door landbouw		0,7876		
producten verkiezen waarvan de oorsprong gekend is			0,8234	
contact met de landbouwer dmv hoeveverkoop			0,7198	
platteland staat gelijk met landbouw				0,7913
landbouwer moet ook zorg dragen voor het typische landschap van een streek				0,5063
Cumulatief verklaard percentage van de variantie	41,723	53,529	61,972	69,466

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 5 iterations

Bron: Burgerenquête

De factoranalyse, uitgevoerd op de antwoorden van de 1313 individuen, leidde tot de definitie van 4 factoren. Samen verklaren deze factoren ongeveer 70% van de variantie. In bovenstaande tabel (Tabel III - 6) worden de ladingen per originele variabele weergegeven. De interpretatie van de factoren gebeurt op basis van de ladingenmatrix. Factorladingen zijn een maat voor de werkelijke belangrijkheid van een gegeven variabele voor een factor. Deze waarden worden gebruikt om de stellingen te plaatsen bij een factor. We stellen de statistische significantie van een factorlading vast op 0.4 (welke een % van de variantie zal verklaren) (Stevens, 1992; Field, 2000). Uit de tabel blijkt dat de eerste 4 variabelen exclusiever laden op factor 1, de volgende 2 op factor 2, de volgende 2 op factor 3 en tot slot, de laatste 2 variabelen op factor 4.

In wat volgt overlopen we kort de interpretatie van de vier bekomen opiniedimensies.

Factor 1: Maatschappelijke steun voor de landbouw(er)

De eerste dimensie bundelt vier stellingen die betrekking hebben op steun aan de landbouw vanuit de maatschappij. De bedoelde steun houdt zowel vergoedingen als respect voor de landbouw in.

Factor 2: Landbouw zorgt voor een kwaliteitsvolle (woon)omgeving.

Dankzij deze opiniedimensie komen we meer te weten over het standpunt van de respondenten ten opzichte van het thema landbouw en leefomgeving. De tweede factor neemt twee stellingen samen die wijzen op de invloed van landbouw op de kwaliteit van een omgeving.

Factor 3: Landbouw in eigen streek zorgt voor voedselkwaliteit.

Factor 3 bundelt twee stellingen die betrekking hebben op de korte ketenverkoop. Zowel het kennen van de oorsprong van de producten als hoeveverkoop wijzen op het belang van de aanwezigheid van landbouw in eigen streek.

Factor 4: Landbouw heeft ook een belangrijke landschappelijke rol.

De verwachtingen van de landbouw zijn de laatste jaren sterk gewijzigd. Landbouw is meer dan alleen voedsel produceren, de landschappelijke rol komt overduidelijk naar voor. Deze vorm van verbrede landbouw wordt door twee stellingen samengevat in deze vierde dimensie.

Belangrijk is de differentiatie in de antwoorden na te gaan voor bepaalde socio-economische kenmerken van de respondenten. Na analyse van de antwoordscores per stelling per opleidingsniveau, blijkt dat de hoger opgeleide respondenten minder akkoord gaan met de 10 uitspraken. Qua leeftijd merken we een negatieve relatie op met de antwoordscores van de twee stellingen die gebundeld worden in factor 3. Het zijn de jongere respondenten die de kwaliteit en de oorsprong van het voedsel een belangrijk vinden. Voor de drie andere factoren geldt een positieve relatie met de leeftijd: hoe ouder, hoe positiever de mening ten aanzien van landbouw op het vlak van steun van uit de maatschappij, de invloed op de leefomgeving en de landschappelijke rol. Deze relaties uiten zich ook in de verscheidene huishoudtypes. Het merendeel van de respondenten die ouder zijn dan 60 jaar leven met een partner samen zonder kinderen (zijn reeds uit huis). Deze groep gaat over akkoord met de meeste stellingen. Koppels met kinderen die nog thuis wonen staan kritischer tegenover de uitspraken over landbouw. Zij zijn een stuk jonger (30 tot 60 jaar).

In de volgende paragraaf zullen we met behulp van een clusteranalyse op basis van de vier opiniedimensies op zoek gaan naar groepen die een gelijkaardige opvatting vertonen en of er een ruimtelijke differentiatie bestaat in het studiegebied.

1.2.2 Drie verschillende opiniegroepen

Met behulp van een clusteranalyse streven we er naar groepen af te bakenen met een gelijkaardige zienswijze. Het doel van een clusteranalyse is individuen in groepen te sorteren, zodanig dat een hoge mate van gelijkheid bestaat tussen de individuen in dezelfde groep en een lage mate van overeenkomst tussen de individuen behorend tot verschillende groepen. Clusteranalyse is een exploratieve classificatiemethode. De toepassingen in marktonderzoek zijn vooral marktsegmentering en marktafbakening. Ook in ons onderzoek zal deze statistische methode gebruikt worden om individuen te groeperen met een gelijk opiniepatroon ten aanzien van landbouw in de rand rond Brussel. Het uitvoeren van een clusteranalyse vergt een aantal stappen die hieronder kort zullen toegelicht worden.

De variabelen die we gebruiken in de clusteranalyse zijn de uit de factoranalyse gegenereerde opiniedimensies omdat zij volledig onafhankelijk van elkaar zijn. Op individueel niveau worden er gemiddelde scores berekend voor de verschillende dimensies door de score van de samenstellende

stellingen op te tellen en te delen door het aantal stellingen per dimensie. Zo bekomen we vier nieuwe variabelen. Ten tweede kiezen we een cluster algoritme om de clusters statistisch te bepalen. Dit is van zeer groot belang. Wij kozen voor een *partitiemethode*, namelijk *K-means* omwille van de grootte van de steekproef (N = 1313). Deze methode gaat ervan uit dat de verdeling van de individuen in een aantal clusters a-priori is bepaald. *K-means* plaatst elk individu naar de cluster waartoe de afstand tot het centrum het kleinst is.

Uit de clustering via de K-means procedure in SPSS blijkt dat de oplossing met drie clusters het beste te interpreteren is, zowel voor het hele studiegebied als voor de deelgebieden. Aan de hand van een ANOVA-toets wordt er bewezen dat de clustergemiddelden over de drie clusters significant verschillen (Tabel III - 7).

Tabel III - 7 Gemiddelde scores per cluster voor het hele studiegebied en ANOVA-toets

	cluster 1	cluster 2	cluster 3	F	Sig.
maatschappelijke steun voor landbouw(er)	-0,09	0,89	1,66	1084,86	0,000
landbouw zorgt voor een kwaliteitsvolle omgeving	-0,14	0,46	1,54	788,54	0,000
landbouw in eigen streek zorgt voor voedselkwaliteit	0,66	1,10	1,67	260,14	0,000
landbouw heeft ook een landschappelijke rol	0,17	0,83	1,54	530,30	0,000

Bron: Burgerenquête

We onderscheiden dus 3 groepen met elk een ander standpunt ten aanzien van landbouw (Figuur III - 6). Elke observatie behoort tot een bepaalde cluster. In de volgende paragrafen beschrijven we per cluster de opinie.

Cluster 1: de traditionalisten

Deze groep is niet akkoord met een steunverlening aan landbouwers. Zijn ze ook niet van mening dat landbouw ook een landschappelijke functie heeft en zorgt voor een kwaliteitsvolle omgeving. Wel zijn ze akkoord met de voedselproducerende functie van landbouw en vindt men het belangrijk hoeveelproducten te kunnen kopen in eigen streek. De groep geeft de laagste score aan alle dimensies in vergelijking met de andere groepen. In totaal behoort één op vier (28,3%) respondenten tot deze cluster.

Cluster 2: de gematigden

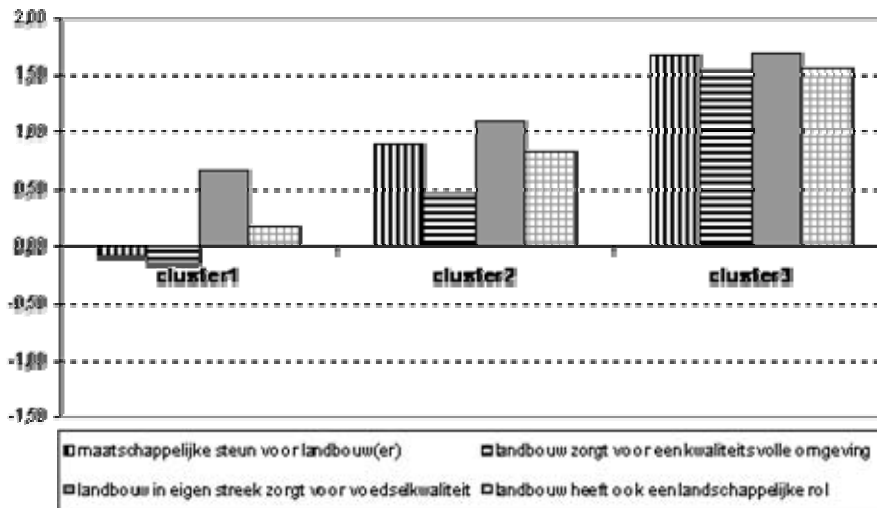
Deze cluster bevat respondenten die met alle stellingen akkoord gaan zonder dat hun mening uitgesproken is. Hun scores liggen hoger dan de eerste cluster doch lager dan de derde cluster. Burgers met dergelijke opinie noemen we de 'gematigden'. Landbouwers mogen gesteund worden en men erkent de multifunctionaliteit van landbouw. Dit kunnen we opmaken doordat men akkoord gaat met de laatste twee dimensies: 'landbouw in eigen streek zorgt voor voedselkwaliteit' en 'landbouw heeft ook een landschappelijke rol'. De helft van de respondenten (51,3%) behoort tot deze cluster.

Cluster 3: de enthousiastelingen

De burgers die tot deze groep behoren hebben een uitgesproken mening wat betreft de rol van de landbouw en de invloed ervan op de omgeving en het landschap. Ze zijn helemaal akkoord met alle

stellingen. Uit Figuur III – 5 leiden we af dat deze groep uiterst positief staat ten opzichte van het ondersteunen van landbouw vanuit de maatschappij. Landbouw zorgt voor een kwaliteitsvolle omgeving en voeding en heeft daarenboven een landschappelijke rol. Eén op vijf (20,5%) respondenten behoort tot deze cluster.

Figuur III - 6 Clusterprofiel voor alle respondenten van het studiegebied

Bron: Burgerenquête

1.2.3 Sociaal economische kenmerken van de opiniegroepen

In een tweede hypothese stellen we voorop dat de mening van de consument afhankelijk is van de persoonlijke achtergronden. Een aanzet werd reeds gegeven in paragraaf 1.1.2. De mogelijke socio-economische verschillen tussen de drie opiniegroepen, die we onderscheidde in vorige paragraaf, werden getest met behulp van een chikwadraattoets. Uit Tabel III - 8 kunnen we afleiden dat zowel leeftijd, huishoudtype, opleidingsniveau, beroep en het feit of men op het platteland is opgegroeid significant verschillen naargelang de opiniegroep waartoe men behoort.

Wanneer we de verdeling in leeftijdsklassen bekijken, is er een significant verschil tussen de drie groepen. De enthousiastelingen zijn gemiddeld ouder (57 jaar) dan de twee andere groepen. Eén op vier van de enthousiastelingen behoort immers tot de groep 60 tot 69 jaar. 45% van de traditionalisten is tussen 30 en 49 jaar oud terwijl één op vier bewoners die behoren tot de gematigden tussen 50 en 59 jaar oud is.

Tabel III - 8 Significantietesten tussen de opiniegroepen en de socio-economische variabelen

Variabele	N	Value	Df	Asymp.Sig.(2-zijdig)
nationaliteit	1310	1.177	2	.555
taal	1313	2.101	2	.350
geslacht	1305	2.442	2	.295
verenigingsleven	1302	4.496	2	.106
kinderen ja of neen	1308	5.853	2	.054
leeftijdsklassen	1294	40.430	16	.001

type huishouden	1305	19.735	8	.011
opleidingsniveau	1294	60.524	12	.000
beroep respondent	1304	47.062	22	.001
opgegroeid op platteland	1308	9.133	2	.010
kennen landbouwers	1294	11.765	2	.003

Bron: Burgerenquête

Tabel III - 9 Type huishouden per attitudegroep

huishoudenstype	traditionalisten (%)	gematigden (%)	enthousiastelingen (%)	totaal
alleenstaand zonder kinderen	12,05	9,39	7,43	9,73
alleenstaand met kinderen	8,77	13,56	14,13	12,34
koppel zonder kinderen	41,10	39,64	49,07	41,99
koppel met kinderen	36,71	35,62	26,77	34,10
ander huishoudtype	1,37	1,79	2,60	1,84
	100	100	100	100

Bron: Burgerenquête

Tabel III - 10 Opleidingsniveau per attitudeprofiel

Opleidingsniveau	traditionalisten (%)	gematigden (%)	enthousiastelingen (%)	totaal
lager onderwijs	4,97	5,26	5,64	5,26
lager middelbaar onderwijs	8,56	11,41	11,28	10,59
lager beroeps- of techn. onderwijs	7,18	4,80	11,65	6,88
hoger middelbaar onderwijs	11,60	16,52	18,42	15,53
hoger beroeps- of techn. onderwijs	6,91	8,26	15,04	9,27
hoger niet-universitair	24,31	28,08	21,80	25,73
universitair	36,46	25,68	16,17	26,74
	100	100	100	100

Bron: Burgerenquête

Tabel III - 9 toont de diverse huishoudtypes per opiniecluster. Bij de bespreking vergelijken we het voorkomen per cluster met het totale cijfer. Bij de 'gematigden' zijn praktisch alle huishoudtypes gemiddeld vertegenwoordigd. Bij de 'traditionalisten' komen er iets meer alleenstaanden zonder kinderen voor hoewel alle types vertegenwoordigd zijn. Het meest voorkomend huishoudtype onder de 'enthousiastelingen' is een koppel zonder kinderen.

Uit Tabel III - 10 lezen we af dat de 'traditionalisten' het hoogst opgeleid profiel hebben. 24% van hen heeft een hoger niet-universitair diploma en 37% een universitair diploma. Wat het beroep betreft hebben we te maken met bedienden, mensen met een vrij beroep of een kaderfunctie. Ook de 'gematigden' zijn hoog opgeleid. Het percentage universitair ligt echter wel lager dan bij de 'traditionalisten'. De enthousiastelingen vormen een groep van zowel laag als hoog opgeleide individuen. Een grote groep (44,4%) is echter gepensioneerd.

Tot slot merken we op dat de helft (52,6%) van de enthousiastelingen opgegroeid is op het platteland en dat 70% van hen op één of andere manier landbouwers kent. Opvallend is dat bijna 60% van de 'gematigden' en de 'traditionelen' opgroeiden in een stedelijke omgeving en toch landbouwers kennen.

1.2.4 Relatie tussen opinie en gedragsintentie

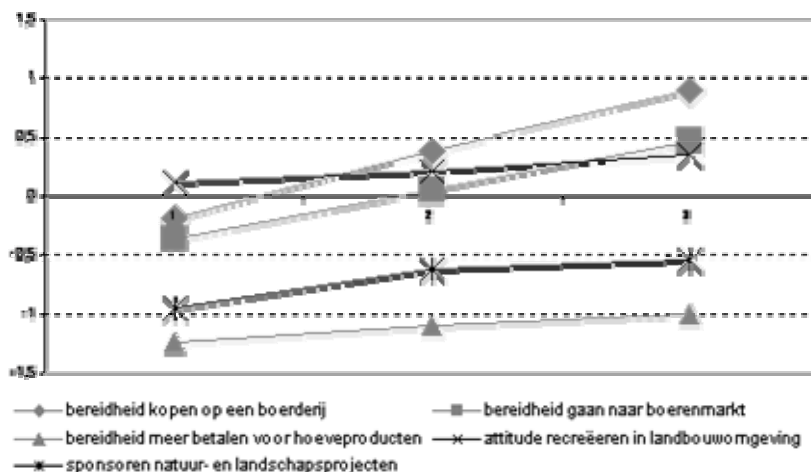
De volgende hypothese die we toetsen zegt dat mensen met een verschillend standpunt over landbouw een andere gedragsintentie tonen. De gedragsintentie van de burger wordt besproken aan de hand van drie zaken: de bereidheid om hoeveproducten aan te kopen via alternatieve marktkanalen, de bereidheid tot betalen voor een aantal niet-vermarktbaar outputs van landbouw en tot slot de bereidheid tot recreatie in een landbouwomgeving. Tabel III - 11 geeft de resultaten weer van de statistische analyse. Met uitzondering van het bedrag dat men wil betalen voor natuur- en landschapsbehoud, verschillen de gedragsintenties van groep tot groep.

Tabel III - 11 Significantietesten tussen de opiniegroepen en hun respectievelijke gedragsintenties

	F	Sig.
ik ben bereid naar de boerenmarkt te gaan	36,3398	0,0000
ik ben bereid rechtstreeks te kopen op een boerderij	47,3529	0,0000
ik ben bereid meer te betalen voor rechtstreeks aangekochte hoeveproducten	3,2367	0,0396
% dat men bereid is meer te betalen	3,6128	0,0273
ik wil natuur- en landschapsprojecten sponsoren	8,8392	0,0002
Bijdrage behoud natuur en landschappen: bedrag in euros per jaar	2,1574	0,1161
attitude recreatie in een landbouwomgeving	9,1792	0,0001

Bron: Burgerenquête

Figuur III - 7 Grafiek van de gemiddelde waarden per groep voor de significante gedragsintenties

1 = cluster 1 of de traditionalisten, 2 = cluster 2 of de gematigden, 3 = cluster 3 of de enthousiastelingen

Bron: Burgerenquête

De bereidheid van de gematigden is hoger dan de bereidheid van de traditionalisten doch lager dan die van de enthousiastelingen (Figuur III - 7). Deze verhouding geldt voor alle significante stellingen.

Dit betekent dat de enthousiastelingen niet alleen positief denken over multifunctionele landbouw maar ook bereid zijn om de landbouw effectief te steunen.

1.2.5 Relatie tussen opinie en gedrag

In de enquête werden vragen opgenomen die het gedrag onthullen omtrent voedselconsumptie en – aankoop, recreatie, hoevetoerisme en hun persoonlijke verbondenheid met de landbouwsector. De hypothese die we toetsen stelt dat mensen met een verschillend standpunt ten aanzien van landbouw een ander gedrag vertonen. In wat volgt bespreken we per opinieprofiel uitsluitend de gedragingen waarmee de groep zich onderscheidt van de andere profielen.

Figuur III - 8 geeft enkel de stellingen weer die significant verschillen voor de drie groepen. Toch zijn er een aantal gedragingen die gelijkaardig zijn. Zo zijn er evenveel (of even weinig) mensen in elke groep die aan hoevetoerisme doen (één op vijf in elke groep). Het blijkt ook dat recreatief wandelen en fietsen in eigen streek onafhankelijk is van het standpunt dat men inneemt ten aanzien van landbouw. Het standpunt bepaalt echter wel de recreatieomgeving die men verkiest. In wat volgt overlopen we de gedragsverschillen per opiniegroep.

De traditionalisten

De helft van de 'traditionalisten' (54,4%) toont geen interesse in Belgische hoeveproducten. Hoeveproducten kan men via verschillende kanalen (bvb. boerenmarkt, thuisverkoop, Voedselteam,...) rechtstreeks aankopen van de boer. 30,7% van de traditionalisten maakt gebruik van één aankoopkanaal. 78,3% koopt nooit rechtstreeks producten bij een boerderij. Met dit cijfer onderscheiden ze zich van de andere profielen. Men recreëert regelmatig in eigen omgeving maar men koopt niet gauw iets op een boerderij tijdens deze activiteit.

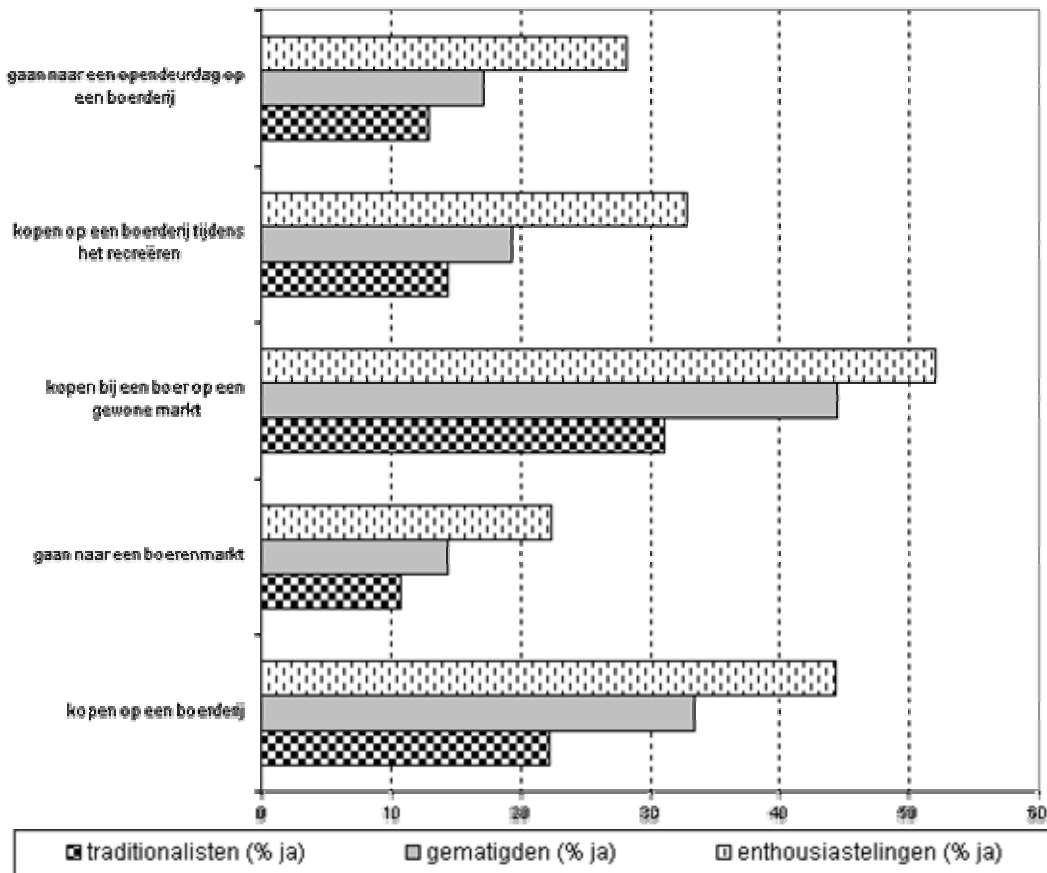
De gematigden

34,2% van de groep koopt via één kanaal hoeveproducten rechtstreeks aan en 21,2% wendt twee kanalen aan. Dit koopgedrag benadert het gedrag van de enthousiasteling. Tijdens het recreëren koopt één op vijf respondenten iets op een boerderij (bvb. ijs, fruit,...). De gedragingen van deze groep stemmen overeen met het gemiddelde. Men is actiever dan de traditionalisten maar zijn minder ondernemend dan de enthousiastelingen.

De enthousiastelingen

Zoals reeds vermeld gedraagt de enthousiasteling zich zoals de gematigde wat betreft het kopen van hoeveproducten. 36,8% van de enthousiastelingen koopt via één kanaal rechtstreeks producten aan bij de landbouwer en 21,9% via twee kanalen. Verhoudingsgewijs komt hier de grootste groep mensen voor die langs drie verschillende wegen hoeveproducten aankoopt (11,9%). Deze respondenten hebben een goede kennis omtrent bedrijven in de rand rond Brussel die aan verbreding doen (thuisverkoop, rondleidingen,...). Enkel zorgboerderijen zijn minder goed gekend. Eén op drie recreanten koopt tijdens de recreatieactiviteit op een boerderij. Ook opmerkelijk is dat één op drie respondenten reeds naar een opendeurdag op een landbouwbedrijf is geweest.

Figuur III - 8 Overzicht gedrag per opiniegroep

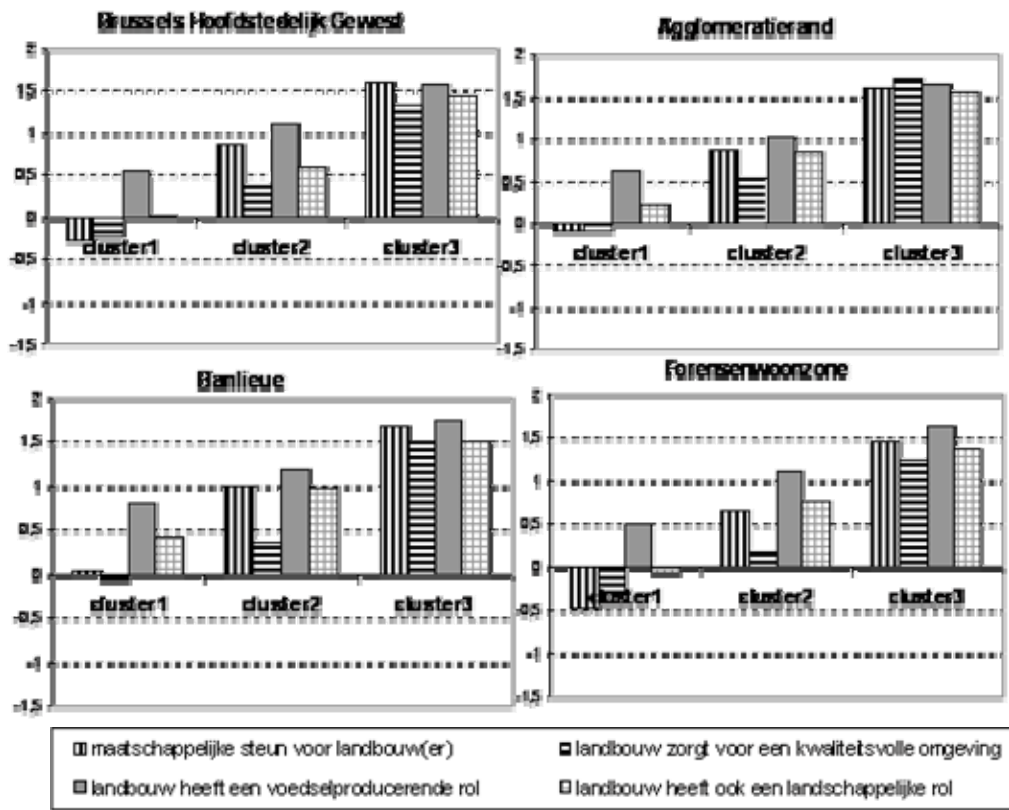
Bron: Burgerenquête

We kunnen hier concluderen dat er effectief een verschil bestaat in gedrag voor de verschillende denkprofielen. Daarbij aansluitend stellen we de derde hypothese voor dat de afstand tot de stad een rol speelt bij de perceptie en waardering van de landbouw door de burger en consument. Deze analyse wordt besproken in de volgende paragraaf.

1.3 *Opinie en afstand tot de stad: een concentrische analyse*

Voor elk deelgebied van het studiegebied worden er drie clusters gegenereerd. Uit Figuur III - 9 lezen we af dat de drie standpunten ten aanzien van landbouw in elk deelgebied voorkomen, toch merken we bij het onderling vergelijken van de profielen een aantal verschillen op.

Figuur III - 9 Clusterprofielen voor de respondenten van elk deelgebied.

Bron: Burgerenquête

In de eerste plaats ontdekken we een ruimtelijk verschil in het profiel van de traditionalisten. Verhoudingsgewijs scoren de traditionele binnenstadsbewoners en de traditionele forensen het laagst voor de vier opiniedimensies. De bewoners van de forensenwoonzone denken echter het meest traditioneel (negatieve waarden van de factoren 'maatschappelijke steun voor landbouw' en 'landbouw zorgt voor een kwaliteitsvolle omgeving'). De traditionalist uit de banlieue erkent de multifunctionele functie van landbouw meer dan de andere traditionalisten.

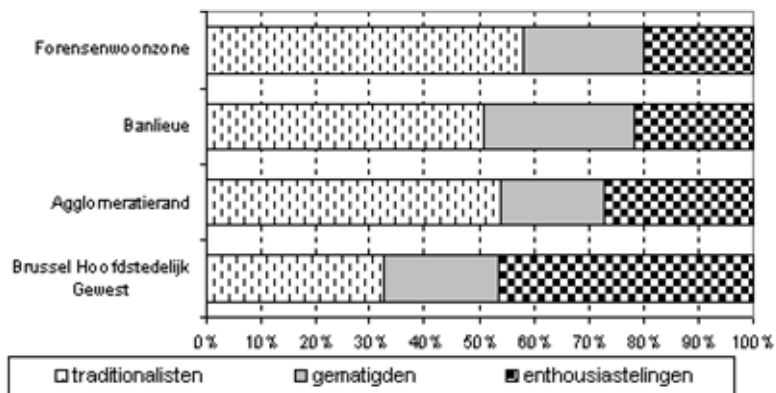
Bij het profiel van de gematigden zien we dat hoe verder hij van de stad woont, hoe minder hij het eens is met de stelling dat landbouw zorgt voor een kwaliteitsvolle leefomgeving en hoe minder hij akkoord gaat met een maatschappelijke steun aan landbouw. De gematigden uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geven de laagste score aan de stelling over de landschappelijke rol van landbouw. Dit merken we ook bij het profiel van de traditionalisten in het Brussels Gewest. Een verklaring kan gevonden worden in het ontbreken van landbouwgronden in hun nabije omgeving.

Tot slot merken we kleine ruimtelijke differentiaties op bij het profiel van de enthousiastelingen. Het profiel is het meest uitgesproken bij de groep uit de agglomeratierand van Brussel. Wederom stellen we vast dat de enthousiaste bewoners van de forensenwoonzone minder gewonnen zijn voor de opvatting dat landbouw een landschappelijke functie heeft en zorgt voor een kwaliteitsvolle omgeving.

Figuur III - 10 Verdeling opiniegroepen voor de vier deelgebieden geeft een overzicht van het voorkomen van de verschillende types bewoners voor elk deelgebied. Ongeveer 60% van de

respondenten uit de forensenwoonzone zijn traditionalisten. Ook in de banlieue en agglomeratierand is de opinie overwegend traditioneel. Dit standpunt is echter het minst vertegenwoordigd in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (32,7). Daar denkt bijna de helft (46,4%) enthousiast over multifunctionele landbouw. In de andere zones ligt dit percentage een heel stuk lager. Verhoudingsgewijs wonen er meer gematigden in de banlieue (27,4%) dan elders. In de andere deelgebieden is één op vijf respondenten gematigd.

Figuur III - 10 Verdeling opiniegroepen voor de vier deelgebieden

Bron: Burgerenquête

1.4 *Funcieverwachting: conclusie*

Gemiddeld 1 op 3 respondenten kent een boerderij in de rand rond Brussel die aan huis verkoopt. Gemiddeld 1 op 5 respondenten kent een boerderij die rondleidingen, plattelandsklassen of opendeurdagen organiseert. Onder de respondenten leeft het idee dat landbouwers ondergewaardeerd worden. Toch kennen heel wat respondenten geen landbouwers persoonlijk en is men niet op de hoogte van het wel en wee op de boerderij. Begrippen zoals boerenmarkt, voedselteams, groenteabbonnementen en hoevetoerisme zijn vaak niet gekend. De onderzoeksresultaten bewijzen dat er concentrische verschillen bestaan. Naast een aantal vanzelfsprekende verbanden, komen er ook een aantal opmerkelijke aan bod.

Hoe dichter men woont bij het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, hoe minder men in contact komt met landbouwers en hoe minder men bewust is van de mogelijke diversificatieactiviteiten. De inwoners van de banlieue wonen dan wel in een verstedelijkende omgeving, hun attitude sluit aan bij die van de bewoners van de forensenwoonzone. Dit kan verklaard worden doordat de inwoners van een banlieuegemeente werken en naar school gaan in de stad, terwijl ze uiteindelijk in een omgeving wonen waar er nog steeds open ruimte en actieve landbouwers zijn. Toch zijn er nog een aantal verschillen tussen beide groepen. De bewoners van de forensenwoonzone zijn autochtonen en wonen al jaren in hun dorp. De banlieuebewoners daarentegen zijn heel vaak stadsbewoners die naar het platteland migreerden. Dit brengt met zich mee dat ze niet dezelfde mening delen ten aanzien van landbouw in hun omgeving.

Ook aan de hand van het voorkomen van de opinieprofielen per deelgebied, merken we dat in de forensenwoonzone voornamelijk traditionalisten wonen, in de banlieue naast traditionalisten ook de grootste groep gematigden, in de agglomeratie de drie denkpatronen in verhouding en tot slot grotendeels enthousiastelingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Zoals aangenomen zijn deze opiniegroepen afhankelijk van persoonlijke achtergronden. De traditionalisten zijn gemiddeld jonger, hoogopgeleid, alleenstaand en zonder kinderen en een kleine meerderheid is opgegroeid in een stedelijke omgeving. Enerzijds vindt deze groep dat de landbouw een voedselproducerende rol heeft maar anderzijds heeft men weinig 'rechtstreeks' contact met de landbouwer voor deze functie. De gematigden zijn hoog opgeleid, voornamelijk opgegroeid in een stedelijke omgeving, kent een gematigde bereidheid qua aankopen van hoeveproducten en 'willingness to pay'. De enthousiasteling is gemiddeld de oudste, veelal gepensioneerd, heeft een partner maar de kinderen zijn doorgaans uit huis, is opgegroeid op het platteland, kent landbouwers, heeft kennis van multifunctionele landbouwbedrijven en koopt ook rechtstreeks hoeveproducten aan.

Persoonlijke achtergronden zoals huishoudenstype en opleiding kunnen een verklaring geven voor hun denkwijzen. Een andere verklarende factor die zeker een rol speelt in hun gedrag is de woonplaats van de burger en daarbij horend de afstand tot de stad. Het verschil in opinie bij de bewoners naargelang de afstand tot de stad Brussel, zou een mogelijke rol kunnen spelen bij het al dan niet slagen van een bepaalde diversificatie activiteit op een landbouwbedrijf. Behalve een dergelijke ruimtelijk-concentrische differentiatie kan ook een ruimtelijk-sectoriële verscheidenheid verwacht worden. Rond het Brussels Hoofdstedelijk Gewest liggen namelijk verschillende subregio's geschaard met elk een eigen verleden en een daaraan gerelateerde sociaal-historische context. Het mogelijke verband tussen attitude, gedrag en het aanbod van multifunctionele bedrijven in de omgeving van de burger wordt op het einde van deel 3 onderzocht.

2 Functievervulling

De meeste van de door de maatschappij gevraagde functies worden al door de landbouw vervuld sinds haar ontstaan. Door de evoluties op markten en in sub-urbane gebieden, waar een groot deel van de Belgische landbouw zich tenslotte in bevindt, worden deze functies meer en meer benadrukt en gewaardeerd. Precies voor deze gebieden is het interessant om na te gaan in hoeverre de aanwezige landbouw nu reeds significant bijdraagt tot de leefbaarheid van deze verstedelijkte zone. Om uitspraken te kunnen doen over de mate van **functievervulling** is het noodzakelijk om ondermeer de volgende hypothesen te onderzoeken.

H2 De veranderende maatschappelijke verwachtingen scheppen nieuwe kansen, maar ook nieuwe bedreigingen voor de landbouwbedrijven in het suburbane gebied.

- H 2.1 De suburbane landbouw wordt geconfronteerd met een aantal beperkingen en kansen als gevolg van de **nabijheid van de stad**.
- H 2.2 De **maatschappelijke vraag** naar andere functies biedt aan een aantal landbouwers die zich bewust zijn van deze functies en inspelen op de bestaande evoluties, kansen voor een nieuwe ontwikkeling van hun bedrijf.
- H 2.3 Het aangrijpen en valoriseren van de geboden kansen hangt zowel samen met **sociale** als met **economische kenmerken** van de landbouwer en zijn gezin.
- H 2.4 Door het creëren van deze nieuwe kansen ontstaan **conflicten** tussen landbouw en alternatieve aanbieders van deze functies in de suburbane zone.

Vooraleer deze hypothesen worden uitgewerkt, wordt eerst aandacht besteed aan een definiëring van de inhoud van de functies die een landbouwer in peri-urbaan gebied al dan niet vervult.

2.1 Inhoud van de functies

In het studiegebied komen een aantal verschillende manieren voor waarop de landbouwers omgaan met de multifunctionaliteit van hun beroep en die worden hieronder weergegeven. In de linker kolom staat diversificatie, in de rechter staan de andere manieren die ook bijdragen tot multifunctionaliteit, maar die niet als hoofddoel hebben het inkomen te verhogen.

Links bovenaan wordt duidelijk dat 1 op 5 van de partners buitenshuis werkt. Het uitvoeren van professionele activiteiten buiten het landbouwbedrijf is wel een aanvulling van het inkomen, maar de link met de landbouw is verdwenen. Er wordt arbeid overgedragen naar andere sectoren van de economie. Vandaar dat deze functies niet verder worden onderzocht.

Een tweede vorm is het alternatieve vermarkten: de landbouwer gebruikt de traditionele productie op een manier die extra toegevoegde waarde creëert. De tabel toont direct aan dat dit (afzet) een populaire vorm van diversificatie is: één vijfde van de landbouwers doet aan rechtstreekse verkoop op de hoeve en 15% verkoopt streekproducten.

Tabel III - 12 Soorten multifunctionaliteit

	DIVERSIFICATIE			ANDERE FUNCTIES		
	nee	ja	ja/totaal	nee	ja	ja/totaal
PROFESSIONELE ACTIVITEITEN						
Partner werkt buitenshuis	785	232	22,81%			
Bedrijfsleider werkt buitenshuis	857	159	15,65%			
Andere eigen onderneming	963	52	5,12%			
Loonwerk	968	47	4,63%			
AFZET						
Rechtstreekse verkoop hoeve	785	215	21,50%			
Verkoop streekproducten	762	127	14,29%			
Verkoop op markten	945	55	5,50%			
Verkoop aan kleinhandel/horeca	950	50	5,00%			
Huis- aan huisverkoop	978	22	2,20%			
Hoevewinkel	981	19	1,90%			
VERWERKING						
Zuivelverwerking	975	25	2,50%			
Verwerking andere producten	993	7	0,70%			
Hoeveslagerij	996	4	0,40%			
VERHUUR						
Verhuur van gronden	907	96	9,57%			
Verhuur van gebouwen	974	27	2,70%			
TOERISME						
Paardenhouderij en manèges	953	48	4,80%			
Rondleidingen voor groepen	960	41	4,10%			
Kweek van huisdieren	983	18	1,80%			
Hoevetoerisme en verblijven	993	8	0,80%			
Andere recreatieve activiteiten	996	4	0,40%			
Horecazaak	997	4	0,40%			
Kinderboerderij	998	3	0,30%			
Zorgboerderij	998	3	0,30%			
Verhuur van fietsen	1001	0	0,00%			
ANDERE						
Nieuwe teelten	822	254	23,60%			
Teelt energiegewassen	939	62	6,19%			
Biologische landbouw	982	19	1,90%			
MAATREGELEN						
Maatregelen bodemstructuur		39	593	93,83%		
Maatregelen erosie		75	469	86,21%		
Maatregelen waterhuishouding		88	385	81,40%		
Maatregelen waterkwaliteit		91	395	81,28%		
ONDERHOUD						
Onderhoud perceelsranden		582	524	47,38%		
Onderhoud heggen		685	421	38,07%		
Onderhoud bomen en houtkanten		752	354	32,01%		
Onderhoud schuilplaatsen		829	277	25,05%		
Onderhoud drinkplaatsen		846	260	23,51%		
Onderhoud paden		1011	95	8,59%		
LANDSCHAP						
Oppervlakte onbebouwd		126	138	52,27%		
Aanwezigheid bomen en houtkant		498	390	43,92%		
Aanwezigheid heggen		517	381	42,43%		
Bosbouw		986	15	1,50%		
MILIEU						
beschermde gebieden		620	365	37,10%		
Milieuprogramma / beheersover.		689	220	24,20%		

Bron: Landbouwenquête

Daarnaast kan ook de verwerking en verpakking van traditionele goederen zorgen voor een toename van de toegevoegde waarde. Deze vorm komt minder frequent voor, slechts 3% en daarvan neemt zuivelverwerking het grootste deel in (meer dan 80%).

Het volgende deel van de linkerkolom bevat andere farm-based activiteiten. Hieronder bevindt zich o.a. de verhuur van gronden en gebouwen (9,5% en 2,7%). Dit wordt verder aangeduid met passieve diversificatie omdat de landbouwer hier geen extra arbeid of kapitaal hoeft in te investeren. Daarnaast ook het leveren van diensten waarvan paardenhouderij (met bijna 5% van alle landbouwers) en rondleiding van groepen (4%) de meest belangrijke vormen zijn.

Ten slotte kan een landbouwer ook alternatieve goederen produceren: nieuwe teelten (24%), nieuwe soorten vee of nieuwe productiewijzen (zoals biologische landbouw, slechts toegepast door 2% van de landbouwers). Nieuwe teelten omvatten een grote heterogene groep teelten: sommige teelten zijn effectief nieuw voor de landbouw in het algemeen of op Belgisch niveau, andere teelten zijn slechts nieuw vergeleken met de teeltgeschiedenis van een landbouwbedrijf.

De rechterkolom bevat, ten eerste, maatregelen om de kwaliteit van de omgeving op peil te houden. Dit wordt door heel veel landbouwers toegepast: voor bodem door 94% en voor water door meer dan 80% van de landbouwers.

Ook het onderhoud van perceelsranden (47%), heggen (38%), bomen en houtkanten (32%) etc. zorgt ervoor dat de kwaliteit van de omgeving wordt gewaarborgd. Daarnaast kan de landbouwer het landschap verbeteren door het houden van heggen (42%), bomen en houtkanten (44%) etc, of door een oppervlakte onbebouwd te laten (52%) of door een bos aan te planten (slechts 1,5%).

In tegenstelling tot de voorgaande maatregelen, onderhoud en landschap, zijn er ook functies die wel vergoed worden, maar die niet in de eerste plaats gekozen worden om het inkomen aan te vullen. Hier gaat het voornamelijk over het meewerken aan milieuprogramma's (24%) om de kwaliteit van de leefomgeving op peil te houden. In het studiegebied zijn er zeven te onderscheiden soorten milieumaatregelen: water, kleine landschapselementen, keerakkers, groenbedekking, algemene maatregelen, maatregelen op productieniveau en natuurverbeteraars.

De belangrijkste functies werden gegroepeerd en dit zorgde voor de volgende werkbare indeling:

- actieve diversificatie (afzet, toerisme en verwerking);
- passieve diversificatie (verhuur van gronden en gebouwen);
- niet-vergoede landschapmaatregelen (hagen, heggen, houtkanten en bomen) en
- milieumaatregelen.

2.2 De beperkingen en kansen als gevolg van de nabijheid van de stad

Het studiegebied is zeer geschikt om de invloed van de stad op de landbouw na te gaan. De bevroegde regio's situeren zich allemaal binnen een straal van ongeveer 50 km rond de stad. Daarenboven kan het gebied ingedeeld worden in zones volgens de nabijheid van de stad (agglomeratie, banlieue en forensenwoonzone). Het Brussel Hoofdstedelijk Gewest wordt hier niet in opgenomen omdat het aantal landbouwers er veel te klein is.

2.2.1 De leefbaarheid van landbouw nabij de stad

Het al dan niet hebben van een opvolger is bepalend voor de toekomst van het bedrijf (zie Tabel III - 13). 17% van de geënquêteerde landbouwers van 50 jaar of ouder zegt een opvolger te bezitten. In de agglomeratie valt het hoge percentage (65%) op zonder opvolger: het aandeel oudere bedrijfsleiders is in deze zone ook hoger, dus meer mensen weten al met zekerheid dat ze over geen opvolger zullen beschikken. In de agglomeratie wonen ook de meeste landbouwers die zolang mogelijk willen blijven doorgaan met hun landbouwactiviteiten. De meeste landbouwers willen stoppen op de pensioenleeftijd. Op de vraag of bedrijfsleiders ooit al stopzetting hebben overwogen, antwoorden 6% dat ze dit al vaak hebben overwogen, 22% dat dit al eens gebeurd is, 17% dat ze er liever niet aan willen denken. De meerderheid heeft stopzetting nog nooit overwogen (54%). Het verschil tussen de zones is beperkt. Enkel het aandeel landbouwers die het reeds ernstig hebben overwogen, neemt toe naarmate de zone dichterbij de stad gelegen is.

Tabel III - 13 De toekomst van het bedrijf over de zones

		agglomeratie	banlieue	forensenwoonzone
Opvolger	ja (%)	12,0	13,8	12,3
	weet (nog) niet (%)	34,6	41,1	47,5
	nee (%)	53,4	45,1	40,2
Leeftijd tot waar gepland voortgezet	voor de pensioenleeftijd	17,6	19,4	19,2
	op pensioenleeftijd	41,2	43,8	43,4
	zolang mogelijk	41,2	36,8	37,4
Stopzetting overwogen	nooit	51,5	52,9	55,9
	vermeden aan te denken	14,9	18,9	16,0
	al gebeurd	25,4	22,1	22,1
	ernstig overwogen	8,2	6,2	5,9

Bron: Landbouwenquête

Een voorwaarde voor leefbaarheid is natuurlijk het kunnen blijven beschikken over voldoende landbouwgrond. De perceptie van de landbouwer komt tot uiting in vragen over de pachtzekerheid, mogelijke onteigeningen en in welke mate men voor een andere locatie zou kiezen om zijn bedrijf te vestigen. De resultaten worden weergegeven in Tabel III - 14.

Tabel III - 14 Verwachte problemen met pachtzekerheid

		agglomeratie	banlieue	forensenwoonzone
problemen met pachtzekerheid? (%)	nee	20,7	14,5	12,6
	waarschijnlijk niet	31,9	29,0	32,6
	misschien wel	26,7	28,2	29,5
	waarschijnlijk wel	12,9	17,3	15,1
	ja	7,8	10,9	10,3

Bron: Landbouwenquête

Iets meer dan de helft van de bevroegde landbouwers verwacht problemen met de pachtzekerheid. Voor 25% van hen is dit zeer waarschijnlijk of zelfs zeker. In de agglomeratie is het aandeel dat zeker geen problemen verwacht met de pachtzekerheid hoger dan in de andere zones. Dit kan zijn omdat landbouwers dicht bij de stad kleinere bedrijfsoppervlaktes hebben en ook een kleiner deel van hun grond in pacht hebben. Gemiddeld heeft een landbouwer in de agglomeratie 43% van zijn grond in eigendom, in de forensenwoonzone is dit 38%. 43% van de landbouwers verwacht dat een deel van zijn grond verkocht of onteigend zal worden, dit aandeel is lichtjes hoger in de agglomeratie en banlieue. 56% van de landbouwers is tevreden met de huidige locatie van zijn bedrijf, 42% zou opteren voor een locatie verder van de stad. Slechts vier landbouwers willen hun bedrijf dicht bij de stad herlokalisieren.

Ook de financiële situatie kan een indicatie zijn voor de leefbaarheid van de landbouwbedrijven (Tabel III - 15). De meeste bedrijven hebben één of meerdere leningen. In de agglomeratie is het aandeel bedrijven zonder lening het hoogst, hier heeft bijna de helft van de landbouwers geen lopende leningen. Het tijdstip van de laatste investering is meestal langer geleden in de agglomeratie dan in de andere zones. De perceptie van de landbouwers over de leefbaarheid van hun bedrijf verschilt dan weer weinig tussen de zones.

Tabel III - 15 Financiële toestand van het bedrijf

		agglomeratie	banlieue	forensenwoonzone
lopende leningen	geen (%)	48,5	46,3	40,9
	één (%)	19,4	16,1	19,7
	meer dan één (%)	32,1	37,6	39,4
laatste investering	minder dan 2 jaar	23,8	26,3	33,3
	2-5 jaar	21,5	24,6	21,5
	5-10 jaar	18,5	16,6	15,6
	meer dan 10 jaar	36,2	32,5	29,5
leefbaar	ja (%)	45,4	53,9	49,5

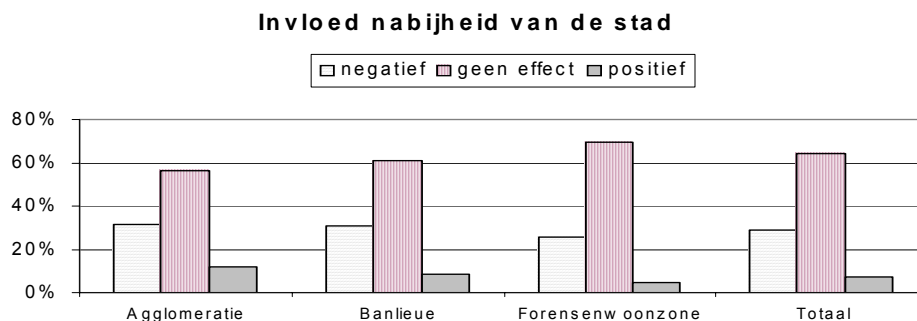
Bron: Landbouwenquête

Een landbouwer in de agglomeratie is redelijk zeker van het kunnen pachten van grond in de toekomst, heeft minder vaak een opvolger en wil ook vaker tot op latere leeftijd doorwerken. Hij heeft minder leningen lopende en het is ook langer geleden dat hij nog een investering doorvoerde. Deze landbouwer schat de leefbaarheid van zijn bedrijf slechts laag in. De leefbaarheid van het bedrijf wordt echter niet alleen bepaald door de afstand tot de stad, maar ook door bedrijfs- en landbouwerskenmerken. Bijvoorbeeld, de landbouwers zonder opvolger zijn iets ouder dan diegene met opvolger, de landbouwers met pachtzekerheid problemen gebruiken een kleiner landbouwareaal en de landbouwers zonder leningen hebben een bedrijf met gemiddeld een laag sge en een kleine oppervlakte. Deze kenmerken van het bedrijf zullen zeker belangrijk zijn in het verklaren van de leefbaarheid van de bedrijven, maar de vergelijking van de percentages van de verschillende onderdelen van leefbaarheid geven duidelijk aan dat er verschillen bestaan tussen landbouwers volgens hun ligging t.o.v. de stad.

2.2.2 Sterktes-zwaktes-mogelijkheden-beperkingen

Daarnaast is er een belangrijk verschil tussen de effectieve impact van de nabijheid van de stad en de perceptie van die impact door de landbouwers. De meest directe manier om te achterhalen hoe de landbouwers in de rand rond Brussel de invloed van de stad aanvoelen, is hen vragen of ze vinden dat de nabijheid van de stad een impact heeft op hun bedrijf (zie Figuur III - 11).

Figuur III - 11 Invloed van de nabijheid van de stad volgens zone

Bron: Landbouwenquête

Uit Figuur III - 11 blijkt dat de meeste landbouwers geen effect ondervinden van de stad (in totaal 64% van alle landbouwers) en dat daarnaast 29% een negatief effect ondervinden (29%). Slechts 7% van de landbouwers ondervinden een positief effect.

De meest aangehaalde problemen die de nabijheid van de stad creëren zijn verkeer, mentaliteit buurtbewoners, milieudruk en een algemene desinteresse in (soms tegenwerking van) de landbouw.

De nabijheid van de stad brengt dus zowel positieve als negatieve gevolgen met zich mee. Gebruikmakend van de theorie rond economische positionering van sectoren in een ruimer gebied en na het verzamelen van literatuurgegevens betreffende peri-urbane landbouw, werd de volgende SWOT⁶ opgebouwd (Tabel III - 16).

Tabel III - 16 Algemene bedreigingen en zwaktes van de landbouw in peri-urbane gebieden

<i>ZWAKTES</i>	<i>STERKTES</i>
Afzetmarkt	Afzetmarkten
- Beperkte nieuwe activiteiten	- Veilingen
- Minder kans op hoevetoerisme	- Huis aan huis verkoop
- Verkeer	- Restaurants
Grond	- Verkoop aan straatkant
- Hogere grondprijzen	- Verwerking
- Grondgebruik	- Paardenhouderij
Kapitaal	Arbeid
- Beperkte intensivering	- Deeltijdse arbeid (naast werk in de stad)
- Moeilijker verkrijgen van vergunningen	Milieu en omgeving
- Meer belemmeringen	- Behoud landschap
Sociaal	- Behoud groen
- Druk niet-landbouwers	- Behoud rurale woonzone
- Druk milieugroeperingen	Sociale
- Mentaliteit	- Steun voor behoud ...
- Problemen met toeristen	- Stadsbewoners in contact met landbouw
- Geur en lawaaihinder	- Sociaal contact
<i>BEDREIGINGEN</i>	<i>KANSEN</i>
Grond	Afzetmarkten
- Uitbreiding natuurgebied	- Alternatieve consumentenmarkten
- Uitbreiding woongebied	- Toerisme
- Uitbreiding industriegebied	Arbeid
- Uitbreiding vrije tijdszone	- Buitenshuis werken
- Probleem met beschikbare landbouwgrond	- Beschikbaarheid van arbeid
Kapitaal	Kapitaal
- Probleem met administratie	- De hoger gewaardeerde grond (door schaarste) vormt een goede borg voor leningen en investeringen
- Beleidsproblemen (gemeentelijk, regionaal en federaal)	Sociale
	- Politieke steun

Bron: Heimlich en Barnard (1997b) en Vernimmen (2003)

⁶ SWOT staat voor strengths (inventaris van de aspecten waar we nu goed in zijn), weaknesses (inventaris van de aspecten waar we nu minder goed in zijn), opportunities (de omgevingsfactoren die we in de toekomst kunnen benutten om er voordeel uit te halen) en de threats (de omgevingsfactoren die ons in de toekomst zullen remmen in onze aanpak of vooruitgang). Voor meer informatie over het SWOT-raamwerk zie Andrews, K.R. (1971/1980/1987)

De sterktes en de zwaktes geven de interne factoren van de landbouw in verstedelijk gebied weer waarop de landbouwers kunnen inwerken. De kansen en bedreigingen geven de externe factoren weer die deze landbouwbedrijven in de toekomst zullen ondergaan en die de ontwikkeling van die landbouw mee zullen bepalen. Sommige aspecten kunnen zowel een sterkte vormen als een bedreiging, afhankelijk van de situatie en van de reacties van de landbouwers (zoals de tegenstelling tussen behoud groen en rurale woonzone als sterkte en de uitbreiding natuurgebied en woongebied als bedreiging).

Om na te gaan of deze zwaktes, sterktes, kansen en bedreigingen uit de SWOT op basis van de literatuur ook worden teruggevonden in het studiegebied, wordt een SWOT opgesteld voor de rand rond Brussel en dit wordt beschreven in de Tabel III - 17. Een landbouwer kon een score geven van -1 tot 1 op een aantal mogelijke voor- of nadelen van de nabijheid van de stad. Wanneer de gemiddelde score negatief is dan wordt dit aspect als een nadeel (en dus een zwakte indien het een korte termijn variabele is en een bedreiging indien het op lange termijn is) beschouwd. Een gemiddelde score van meer dan nul, wijst op een sterkte of kans. Wanneer de gemiddelde scores van landbouwers dicht bij de stad (banlieue en agglomeratie) worden vergeleken met de scores van landbouwers verder van de stad (forensenwoonzone), kan een gedetailleerde impact van de stad worden bepaald.

Over het algemeen hebben landbouwers in het dichtste gebied een meer uitgesproken mening over de sterktes en zwaktes. Enkel voor nieuwe activiteiten en of het imago van de landbouw een probleem vormt, zijn deze landbouwers gematigder dan de anderen, maar het verschil tussen beide groepen is beperkt. De meeste onderdelen worden op gelijkaardige manier als sterktes en zwaktes beschreven (de verschillen zijn zelden significant). Echter, groeimogelijkheden worden voor de dichtste zones bij Brussel als een grotere zwakte ervaren dan in de forensenwoonzone. Daarentegen vinden de landbouwers dicht bij de stad de kans op afnemers groter in vergelijking met bedrijven verder weg van de stad.

Het verschil in bedreigingen-kansen is het meest uitgesproken, en significant verschillend tussen de twee groepen, bij omgang met toeristen, kansen op vergunningen en omgang met niet-landbouwers. Voor geen enkele van de andere onderdelen is het verschil tussen de twee groepen significant. Opvallend is dat prijzen van landbouwgrond, problemen in verband met reglementen en uitbreiding van industriegebied relatief vaker worden aangehaald door landbouwers verder weg van de stad. Dit kan verklaard worden doordat zij op het verstedelijkingsfront liggen, waar het debat over nieuwe niet-agrarische bestemmingen nieuw is en als bedreigend wordt ervaren (b.v. "moet onze gemeenten nu toch een KMO-zone hebben of niet?", "moeten we nu toch geen sociale woonkavels op de markt brengen om de prijzen te temperen?").

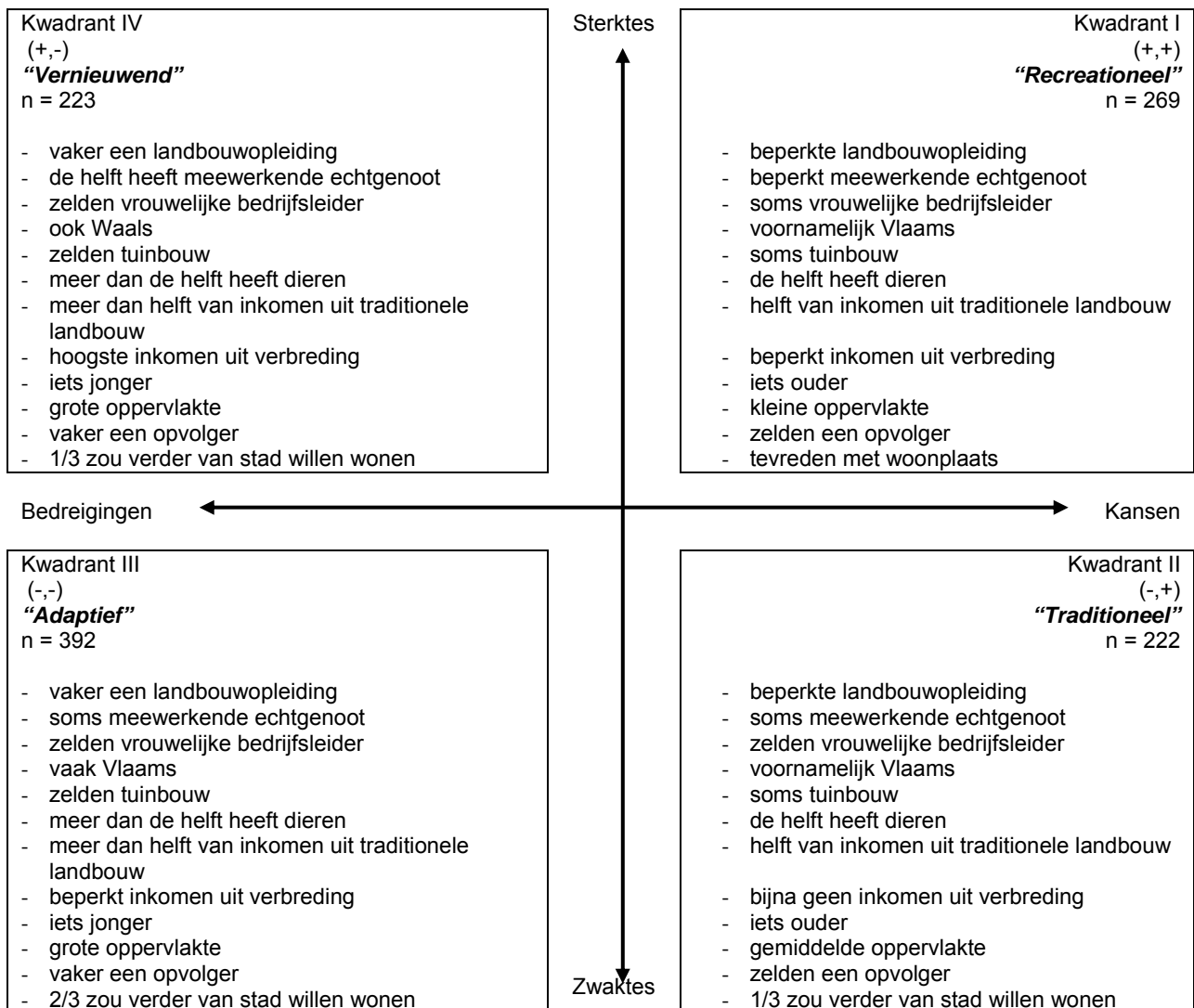
Tabel III - 17 Sterktes, zwaktes en bedreigingen voor de landbouw in de rand van Brussel

SWOT		Banlieue plus agglomeratie		forensenwoningzone		Verschil tussen de twee gebieden	
Sterktes en zwaktes		Gem.	Zwakte of sterkte	Gem.	Zwakte of sterkte	Dichter bij de stad is dit aspect:	Sig.
	groeimogelijkheden	-0.676	zwakte	-0.551	zwakte	-0.125	zwakker
kans op afnemers	0.181	sterkte	0.082	sterkte	0.098	sterker	Ja
kans op directe verkoop	0.313	sterkte	0.249	sterkte	0.064	sterker	Nee
inkomen	-0.167		-0.210		0.042		Nee
sociaal contact	0.126	sterkte	0.087	sterkte	0.039	sterker	Nee
kans op streekproducten	0.101	sterkte	0.068	sterkte	0.033	sterker	Nee
grondprijzen	0.589	Zwakte of sterkte	0.566	Zwakte of sterkte	0.023	zwakker of sterker	Nee
nieuwe activiteiten	-0.249	zwakte	-0.256	zwakte	0.007	minder zwak	Nee
kans op hoevetoerisme	-0.060	zwakte	-0.055	zwakte	-0.005	zwakker	Nee
imago landbouw	0.447	geen zwakte	0.483	geen zwakte	-0.036	minder sterk	Nee
deeltijdsen en hobbyisten	0.214	geen zwakte	0.222	geen zwakte	-0.008	minder sterk	Nee
opvolging	0.296	geen zwakte	0.297	geen zwakte	-0.001	minder sterk	Nee
Bedreiging en Kansen		Gem.	Kans of bedreiging	Gem.	Kans of bedreiging	Dichter bij de stad is de bedreiging:	Sig.
omgang met toeristen	-0.291	bedreiging	-0.142	bedreiging	-0.149	groter	Ja
kans op vergunningen	-0.507	bedreiging	-0.369	bedreiging	-0.138	groter	Ja
omgang niet-landbouwers	-0.623	bedreiging	-0.537	bedreiging	-0.085	groter	Ja
mogelijke intensivering	-0.242	bedreiging	-0.178	bedreiging	-0.064	groter	Nee
omgang milieugroepen	-0.582	bedreiging	-0.527	bedreiging	-0.056	groter	Nee
belemmeringen	-0.372	bedreiging	-0.346	bedreiging	-0.026	groter	Nee
uitbreiding natuurgebied	0.512	bedreiging	0.473	geen bedreiging	0.040	groter	Nee
prijzen	0.650	bedreiging	0.683	bedreiging	-0.033	kleiner	Nee
vrijtijdsground	0.354	geen bedreiging	0.323	geen bedreiging	0.030	groter	Nee
uitbreiding woongebied	0.519	bedreiging	0.493	geen bedreiging	0.026	groter	Nee
administratie	0.699	bedreiging	0.681	bedreiging	0.018	groter	Nee
prijzen landbouwgrond	0.609	bedreiging	0.620	bedreiging	-0.011	kleiner	Nee
reglementen	0.664	bedreiging	0.675	bedreiging	-0.010	kleiner	Nee
beschikbare landbouwgrond	0.550	bedreiging	0.545	bedreiging	0.004	groter	Nee
uitbreiding industriegebied	0.367	geen bedreiging	0.370	geen bedreiging	-0.003	kleiner	Nee
onzekere vergunningen	0.570	bedreiging	0.572	bedreiging	-0.002	kleiner	Nee

2.2.3 Typering van de landbouwers o.b.v. SWOT-analyse

De SWOT is een samenvatting van alle kansen en bedreigingen die vernoemd werden door verschillende landbouwers. Echter, er zijn zeker landbouwers die niet akkoord gaan met de 'gemiddelde' SWOT. Daarom wordt een typologie van landbouwers ontwikkeld, gebaseerd op het verschil tussen zwaktes en sterktes (de korte termijn problematiek) en het verschil tussen kansen en bedreigingen (lange termijn problematiek).

Figuur III - 12 Typering landbouwers en weergave van een aantal landbouwkenmerken

Bron: Landbouwenquête

Net zoals Heimlich (Heimlich en Barnard, 1992) deed, kunnen de landbouwers a.d.h.v. de SWOT worden ingedeeld in verschillende groepen (zie Figuur III – 12). De *recreationele landbouwers* beschikken over een klein areaal, ze halen redelijk veel inkomen uit niet-landbouwactiviteiten en hun

inkomen uit verbreding is beperkt. Zij herkennen meer sterktes dan zwaktes en meer mogelijkheden dan bedreigingen en zijn daarom de meest optimistische landbouwers. Zij zijn ook eerder tevreden over hun woonplaats. De *traditionele landbouwers* zijn niet gespecialiseerd, baten op voltijdse basis hun bedrijf uit, werken zelden buitenshuis en bezitten een gemiddelde oppervlakte landbouwgrond. Zij bevinden zich in kwadrant II en ondervinden meer kansen dan bedreigingen, maar ook meer zwaktes dan sterktes. Eén derde van hen zou liever verder weg van de stad wonen. Heimlich's derde groep, de adaptieve bedrijven worden hier uitgesplitst in adaptief en vernieuwend. Deze twee groepen landbouwers hebben veel kenmerken gemeen, zoals een groter landbouwareaal hebben, jonger zijn, een leefbaarder bedrijf hebben, vaker akkerbouwer zijn, maar de vernieuwers zijn meer gespecialiseerd en halen een groter inkomen uit verbreding. De *adaptieve landbouwers* bevinden zich in het meest negatieve kwadrant (III) en zien minder sterktes dan zwaktes en minder kansen dan bedreigingen. De gemiddelde landbouwer bepaald aan de hand van de SWOT-analyse bevindt zich in dit kwadrant: ze proberen zich aan te passen aan de moeilijke omstandigheden die door de nabijheid van de stad worden gecreëerd. De meeste onder hen (2/3) zouden liever verder weg van de stad wonen. De *vernieuwende landbouwers* bevinden zich in het vierde kwadrant en zijn zich bewust van de bedreigingen die de stad in de toekomst kan veroorzaken, maar vinden ook dat de nabijheid van deze stad een aantal sterktes biedt waarop zij kunnen inspelen. Slechts 1/3 van hen zou liever verder van de stad wonen.

2.3 Maatschappelijke vraag

De maatschappelijke vraag naar verschillende functies kan uit een aantal variabelen afgeleid worden. In onderstaande paragraaf bespreken we enerzijds de mogelijkheid om hoeveproducten rechtstreeks te kopen en anderzijds de landschappelijke rol van de landbouwsector.

De landbouwer kan proberen om zijn of haar producten op een alternatieve manier te vermarkten. Een eerste manier is het rechtstreeks verkopen op de hoeve. 1 op 3 burgers koopt wel eens rechtstreeks bij een boerderij. Uit onderstaande tabel lezen we de redenen af waarom men rechtstreeks bij de boer koopt (Tabel III - 18). De hoofdreden is de kwaliteit van de producten. Andere redenen zijn de versheid van producten (30,4%), de prijs (25,4%), de veronderstelling dat men gezonde producten koopt (15,8%), de rechtstreekse steun aan de landbouwer en het contact (13,2%). 20% van de respondenten is bereid op een boerderij te kopen moest er een boerderij in de buurt zijn die aan rechtstreekse verkoop doet.

15% van de respondenten koopt wel eens op een boerenmarkt. De twee meest aangehaalde redenen (Tabel III - 18) zijn de kwaliteit en de versheid van de producten. Opvallend is ook het percentage burgers (16,8%) die de boerenmarkt bezoeken omwille van de gezelligheid en de ambiance. Ook hier koopt 16,8% bewust rechtstreeks bij een landbouwer om de sector te steunen. Moesten er meer boerenmarkten zijn, dan zou 1 op 3 bewoners bereid zijn daar hun producten aan te kopen.

Tabel III - 18 Redenen waarom een consument kiest voor alternatieve aankoopkanalen.

motivaties	rechtstreeks verkoop op de hoeve (%)	Boerenmarkt (%)
betere kwaliteit producten	44,58	30,61
versheid producten	30,43	31,63
goedkoper	25,24	12,25
gezonde, natuurlijke producten	15,80	8,16
steun en contact landbouwer	13,21	16,84
afkomst gekend, vertrouwen	10,38	8,67
nabijheid boerderij / markt	8,26	6,63
mogelijkheid tot aankoop grote hoeveelheden	2,36	0,00
gezellig, plezierig, als uitstap	1,18	16,84
keuzemogelijkheid	0,00	7,14

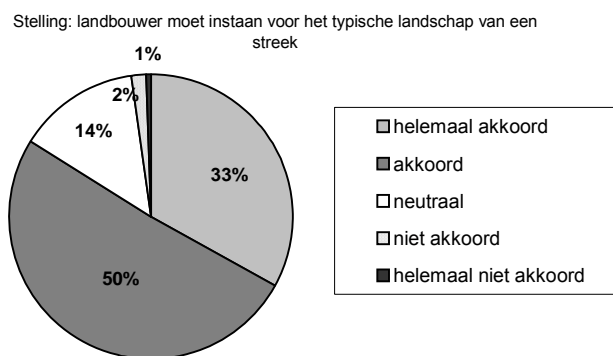
Bron: Burgerenquête

Uit het voorgaande blijkt dat er een duidelijke en potentiële interesse is voor het rechtstreeks aankopen van producten bij de boer. Meest genoemde beweegredenen voor het rechtstreeks aankopen zijn de versheid en kwaliteit van de producten. Hieruit blijkt dat die vraag duidelijk leeft onder de burgers in hun rol als consumenten.

Een landbouwer kan ook een aantal functies opnemen die het landschap en de kwaliteit van het leefmilieu bevorderen. Aan de inwoners van de banlieue en de forensenwoonzone van Brussel werd gevraagd of ze voordelen ondervonden van de landbouw in hun woongemeente. De helft van hen antwoordde hierop positief. Naast de mogelijkheid tot directe aankoop (35,8%), kwam het bewaren van open ruimte en het zorgen voor een aangename woonomgeving aan bod (27,9%).

Bijna 1 op 5 noemde het prachtig landschap, mooi uitzicht, diversiteit, en een rustige omgeving als voordeel. Het landschappelijk voordeel komt hier duidelijk naar voor. Figuur III - 13 geeft de attitude weer van de burger met betrekking tot de stelling dat een landbouwer moet instaan voor het typische landschap van een streek. 83% van de burgers zijn met deze stelling akkoord tot helemaal akkoord.

Figuur III - 13 Mening van de burger omtrent landschappelijke functie van de landbouwsector

Bron: Burgerenquête

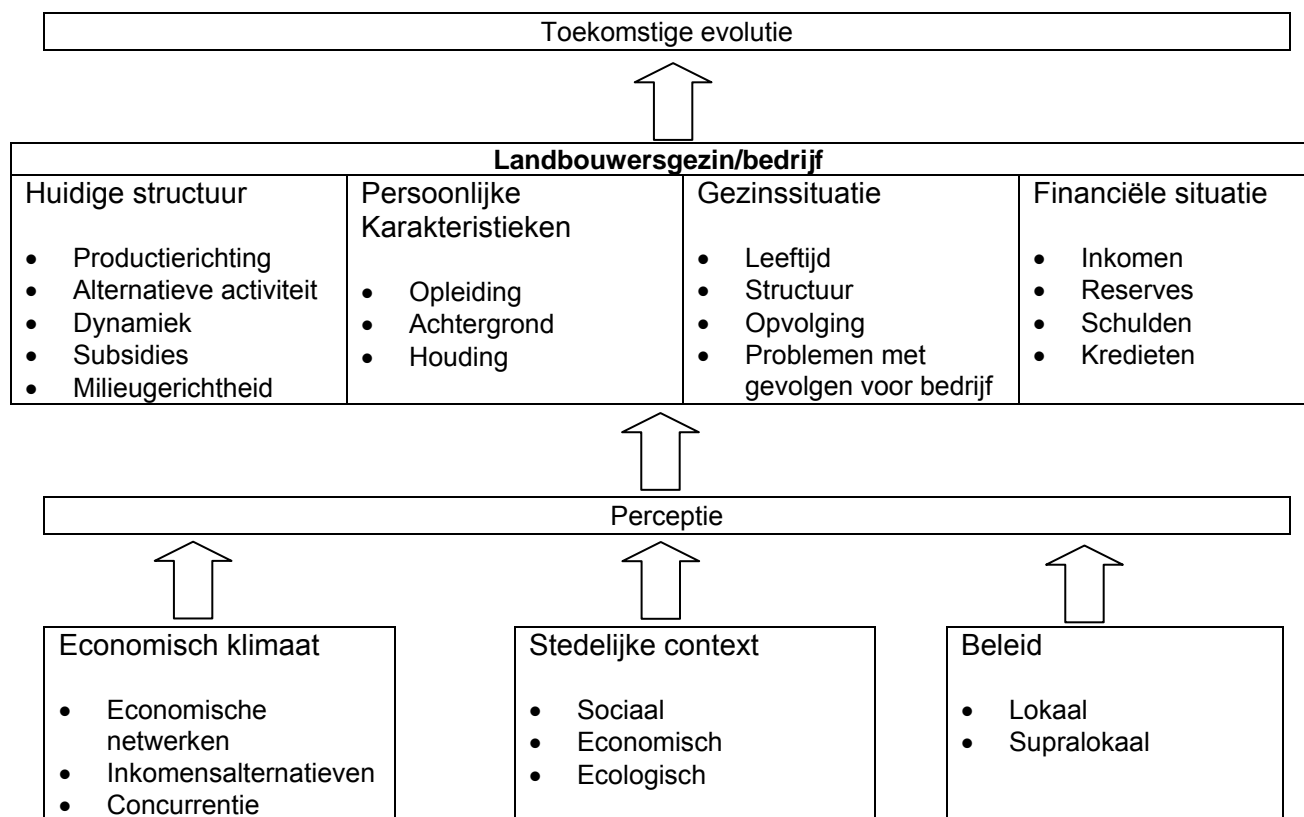
Hieruit kunnen we besluiten dat landbouw in een verstedelijkte omgeving meer is dan voedsel produceren alleen. Zowel de burger als de consument verwacht een verbrede rol van de landbouw. De duidelijke maatschappelijke vraag, aanwezig in de verstedelijkte omgeving, naar een meer duurzame en multifunctionele landbouw, biedt ook kansen voor de peri-urbane landbouw.

2.4 Kenmerken van multifunctionele landbouwers

Doordat de landbouw in een verstedelijkte omgeving een aantal andere taken heeft, kan worden verondersteld dat dan ook de landbouwers specifieke kenmerken zullen hebben. De theoretische benadering in deel 1 heeft uitgewezen dat een aantal sociale en economische kenmerken aan de basis liggen van de verschillende kenmerken en keuzes van landbouwers.

De kenmerken kunnen in vier groepen worden onderverdeeld (zie Figuur III - 14).

Figuur III - 14 Conceptueel kader op niveau van de individuele landbouwer

Bron: Eigen analyse

Ten eerste kan de huidige *structuur van een landbouwbedrijf*, beschreven aan de hand van productiemethoden, alternatieve activiteiten, dynamische aspecten (investeringen, aanpassingen), de afhankelijkheid van subsidies en de betrokkenheid bij milieu activiteiten, de keuze beïnvloeden om multifunctioneel te zijn. Ten tweede zijn ook de *persoonlijke kenmerken* van de landbouwer van

belang: scholing, opleiding, achtergrond, houding ten opzichte van de natuur, milieu en landbouw. De derde factor, de *gezinssituatie*, wordt bepaald door de leeftijd van de landbouwer, gezinssamenstelling, opvolgingssituatie en opvolgingsproblemen en bepaalt de mogelijkheden van een bedrijf. Ten slotte is ook de *financiële situatie* medebepalend voor de keuze van de landbouwer en dit wordt beschreven door middel van inkomensbronnen, reserves, schulden en kredieten.

In de volgende tabel (III – 19) worden een aantal van deze kenmerken beschreven voor landbouwers die aan actieve diversificatie doen, milieumaatregelen en beheersovereenkomsten hebben, beide vormen of geen van voorgaande. Alle variabelen in de tabel hebben significant verschillende waarden voor de vier soorten landbouwers.

Tabel III - 19 Kenmerken van multifunctionele landbouwers

		Geen multifunctionaliteit (n=238)	Enkel actieve diversificatie (n=120)	Enkel milieumaatregelen (n=358)	Actieve diversificatie en milieumaatregelen (n=212)
Huidige bedrijfsstructuur					
Oppervlakte	gem.	23	23	45	35
Bedrijfstype	% akkerbouw	30	29	38	26
	% tuinbouw	13	19	6	13
	% graasdieren	31	29	24	29
	% varkens	1	1	2	0
	% gemengd	24	20	27	27
	% andere	2	4	2	5
SGE	% in klasse 1	40	42	28	28
	% in klasse 2	30	27	19	22
	% in klasse 3	19	18	27	28
	% in klasse 4	11	14	26	23
Volgtijdse uitbating	% ja	67	59	72	73
Dieren	% ja	61	69	66	72
Persoonlijke karakteristieken:					
Behaalde diploma's	cum % hoger onderwijs	9	20	20	22
	cum % hoger secundair onderwijs	51	66	64	73
	cum % lager secundair onderwijs	88	96	92	97
	cum % lager onderwijs	100	100	100	100
Vrouwelijke bedrijfsleider	% ja	18	13	17	8
Lid van een natuurvereniging	% ja	4	3	6	9
Bezoeken van opendeurdagen	% ja	56	56	72	75
Gezinssituatie:					
Leeftijd	gem.	55	51	51	49
Opvolging	% nee	58	43	37	34
	% weet niet	31	44	49	53
	% ja	11	13	14	13
Financiële situatie					
Leningen	% nee	56	44	38	34
	% één lening	19	22	19	17
	% meer dan één lening	25	34	44	50

Bron: Landbouwenquête

De huidige bedrijfsstructuur wordt gekenmerkt door de oppervlakte. De bedrijven met enkel milieumaatregelen hebben de grootste oppervlakte en hebben ook een hoger SGE (economische maatstaf voor de grootte van het bedrijf). De landbouwers zonder multifunctionaliteit hebben relatief

vaker graasdieren of een gemengd bedrijf, diegene met enkel actieve diversificatie zijn vaak tuinbouwers en diegene met enkel milieumaatregelen zijn vaak akkerbouwers. De bedrijven met milieumaatregelen worden vaker op voltijdse basis uitgebraat en die met beide vormen hebben vaker dieren.

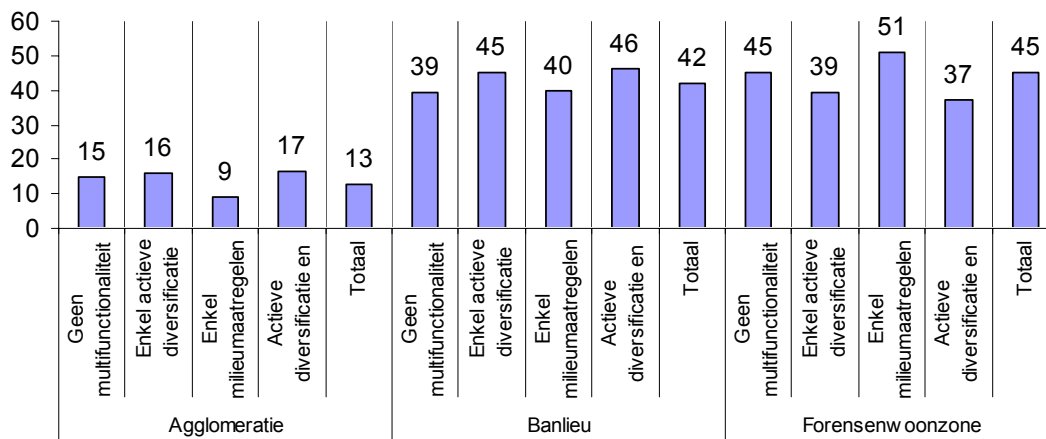
Bij de persoonlijke karakteristieken van de landbouwer valt het op dat de landbouwers met één of beide vormen een hoger diploma hebben behaald. Bij de landbouwers zonder multifunctionele activiteiten zijn er meer vrouwelijke bedrijfsleiders als ook bij diegene met enkel milieumaatregelen. De landbouwers die aan milieumaatregelen doen zijn vaker lid van natuurverenigingen en bezoeken vaker opendeurdagen.

Door de gezinssituatie te bekijken valt op dat de leeftijd belangrijk is: de landbouwers die aan actieve diversificatie als aan milieumaatregelen of aan beide vormen doen zijn jonger dan de landbouwer zonder multifunctionele activiteiten. Qua opvolging hebben de landbouwers zonder multifunctionaliteit minder vaak opvolging dan de andere.

De gegevens over de financiële situatie worden ook nog behandeld in het volgende deel omtrent functie-invulling. De tabel toont reeds aan dat landbouwers die aan een vorm van multifunctionele activiteit doen vaker leningen hebben.

Zoals Figuur III – 14 ook aangeeft, wordt verondersteld dat de stedelijke context een impact heeft op het al dan niet uitvoeren van multifunctionele activiteiten. Een bedrijf met enkel actieve diversificatie komt iets vaker voor in de agglomeratie en de banlieue dan in de forensenwoonzone, een bedrijf dat enkel milieumaatregelen heeft ligt meestal verder van de stad, een bedrijf met beide vormen komt vaak voor in de agglomeratie en de banlieue.

Tabel III - 20 Multifunctionaliteit in de verschillende regio's

Bron: Landbouwenquête

2.5 Conflicten tussen landbouw en alternatieve aanbieders

Om de waardering van deze functies door de samenleving grondig te begrijpen, is het noodzakelijk om na te gaan of er alternatieve aanbieders zijn die de door de consument en de samenleving gewaardeerde functies kunnen vervullen. Drie verschillende functies werden afgezonderd en onderzocht: het aanbieden van hoevertoerisme, actieve diversificatie en het onderhouden van natuur, levenskwaliteit, voedselkwaliteit, landelijke tradities etc.

In dit onderzoek zijn er weinig gegevens beschikbaar over de effectieve concurrentie tussen *hoevetoerisme* en andere vormen van toerisme. De landbouwers zelf hebben concurrentie nooit aangehaald als zijnde een probleem. In de studiegroep zijn er slechts 8 landbouwers die aan hoevertoerisme doen. Rekening houdend met een responsgraad van 23%, zorgt dit voor 35 landbouwers in de volledige regio die hoevertoerisme aanbieden. In vergelijking met officiële gegevens betreffende hoevertoerisme (zie Tabel III - 21) is dit nog een ruime inschatting: slechts 10 Vlaamse landbouwers in het gebied bieden hoevertoerisme aan volgens het Steunpunt Toerisme en Recreatie terwijl er ongeveer 30 zouden moeten zijn volgens de enquête (7 Vlaamse bedrijven met een responsgraad van 23%). Door de algemene beperkte capaciteit en het beperkt aantal aanbieders van hoevertoerisme, kan worden besloten dat de concurrentie met alternatieve aanbieders eerder beperkt is.

Tabel III - 21 Logiesaanbod in Vlaanderen

Logiesaanbieders	Toerisme in het Vlaamse deel van het studiegebied	Hoevertoerisme in het Vlaamse deel van het studiegebied	Hoevertoerisme in Vlaanderen
	Aantal	Aantal	Aantal
Hotel	59	3	39
Campings	23	-	2
Verhuring	4	3	143
Kamers voor particulieren	29	3	29
Logies voor doelgroepen	27	1	12

Bron: Steunpunt Toerisme en Recreatie (2002; 2005); en VZW Plattelandstoerisme (2005)

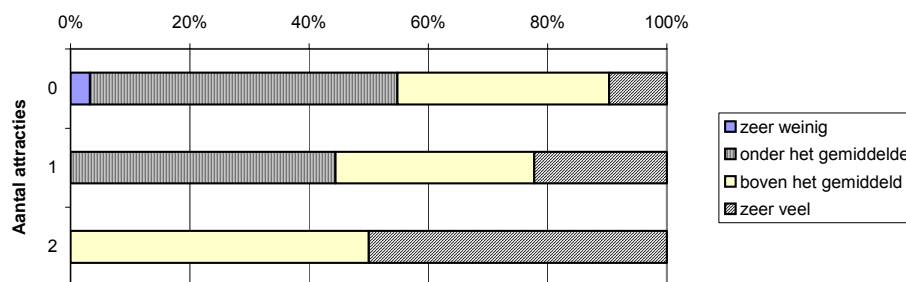
Het blijft echter belangrijk om de evolutie na te gaan. In Nederland is namelijk gebleken dat boerderijcampings wel een concurrent aan het worden zijn voor reguliere campings (Marktplan Adviesgroep, 2005). Er werd een verzadiging van de markt voor campings vastgesteld en het beleid is belemmerend voor de uitbreiding van campingplaatsen. Toch stijgt het aanbod van boerderijcampings (in aantal campings en ook in aantal standplaatsen per camping). Dit zorgt ervoor dat het aandeel van de reguliere campings steeds verder daalt. Deze trend is nog niet merkbaar in België omwille van de specifieke Belgische wetgeving (Debersaques, 1996) voor campings: ook boerderijcampings moeten hieraan voldoen. Indien een boerderij ook kampeeders wil ontvangen, dan moet hij grote investeringen doen, waardoor de winstgevendheid vaak beperkt blijft en landbouwers niet voor een

camping kiezen. Toch kan een gelijkaardige concurrentie strijd ontstaan tussen hoevertoerisme en andere vormen van toerisme.

Om de concurrentie tussen landbouwers die toeristische activiteiten (*actieve diversificatie*) aanbieden en de andere aanbieders na te gaan, kan de studie van het steunpunt Toerisme en Recreatie gebruikt worden. Zij hebben een maatstaf samengesteld die de dynamiek van een gemeente betreffende recreatie weergeeft door na te gaan hoeveel attracties er in een gemeente aanwezig zijn. Een attractie werd pas opgenomen wanneer deze permanent is, openbaar toegankelijk is, een herkenbare fysieke locatie heeft, een afzonderlijke organisatiestructuur heeft, gericht is op toerisme en recreatie en minstens 5000 bezoekers per jaar ontvangt (Steunpunt Toerisme en Recreatie, 2005). Op die manier zijn er in het studiegebied 9 gemeenten met één attractie en 2 gemeenten met twee attracties.

In Figuur III - 15 wordt aangegeven welk percentage van de gemeenten een beperkt aantal landbouwers heeft die aan actieve diversificatie doet (onder het gemiddelde en dus links) en welk percentage eerder veel landbouwers heeft die aan actieve diversificatie doet (boven het gemiddelde en dus rechts). Het blijkt dat de gemeenten met 2 attracties duidelijk beter scoren: er zijn daar opvallend veel landbouwers (meer dan gemiddeld in het studiegebied of nog meer dan 1/3 van de landbouwers in die gemeente) die aan actieve diversificatie doen. In de groep van gemeenten met 1 (geen) attractie, is er 40% (53%) van de gemeenten waar er minder dan 33% van de landbouwers aan actieve diversificatie doet. Er wordt dus aangegeven dat in gemeenten die een attractie voor toerisme en recreatie hebben, er meer landbouwers aan actieve diversificatie doen. Echter, deze resultaten zijn niet volledig en grondiger onderzoek is nodig, maar valt buiten het bereik van dit eindrapport. Wel is het duidelijk dat er geen negatieve concurrentie bestaat tussen landbouw en alternatieve aanbieders van recreatiemogelijkheden, maar veeleer een versterkende kracht.

Figuur III - 15 Actieve diversificatie in een dynamische gemeente

Bron: Steunpunt Toerisme en Recreatie (2005) en landbouwenquête

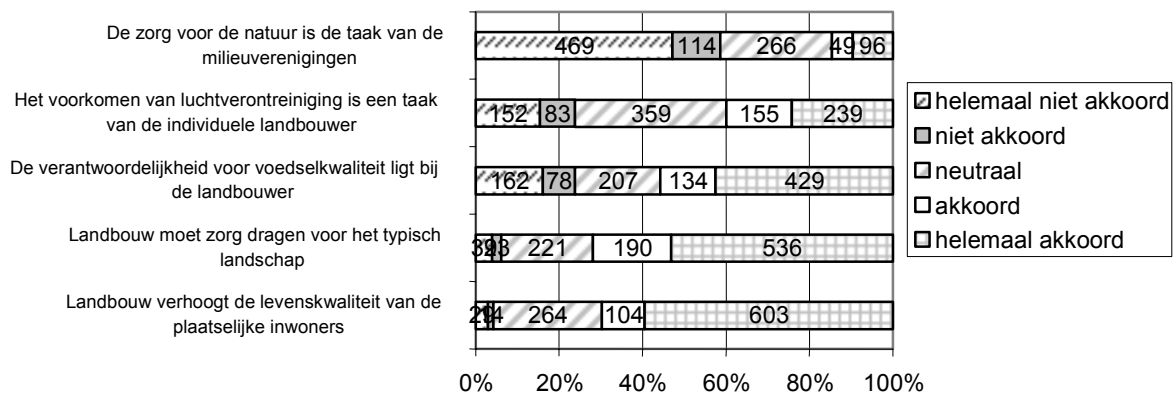
Tenslotte wordt *natuur en leefmilieu* bestudeerd, waarbij de landbouw zeker niet de enige aanbieder is. Een burger van een grootstad kan ook van de natuur genieten door in een bos of in een park te gaan wandelen. Dit werd uitvoerig besproken in het deel Functieverwachting (zie eerder).

Toch vervult de landbouw in een aantal deelgebieden een belangrijke rol. Onder meer de volgende stellingen worden daarvoor onderzocht:

- De zorg voor de natuur is vooral de taak van de milieuverenigingen.
- Het voorkomen van luchtverontreiniging door de landbouw is een belangrijke taak van de individuele landbouwer.
- De verantwoordelijkheid voor de voedselkwaliteit ligt in de eerste plaats bij de landbouwers.
- Een landbouwer moet ook zorg dragen voor het typische landschap van een streek.
- Land- en tuinbouw verhogen de levenskwaliteit van de plaatselijke inwoners.

De landbouwers geven aan dat landbouw een belangrijke taak heeft in het verhogen van de levenskwaliteit, in het onderhouden van het typische landschap en in het garanderen van voedselkwaliteit. De meningen zijn iets meer verdeeld over de taak van landbouw in het voorkomen van luchtverontreiniging. Een aantal landbouwers vindt duidelijk dat dit niet de taak is van de landbouw, maar van andere sectoren. Vooral betreffende de zorg voor natuur zijn de meeste landbouwers overtuigd dat dit niet de taak is van milieuverenigingen. Het alternatieve aanbieden van natuurzorg door milieuverenigingen wordt door landbouwers gezien als niet optimaal.

Figuur III - 16 Mening van landbouwers over de taak van landbouw in natuur en leefmilieu

Bron: Landbouwenquête

De knelpunten tussen landbouw en alternatieve aanbieders van toerisme en van natuur en leefmilieu aspecten wordt slechts gedeeltelijk bevestigd door de gegevens. De beperktheid van de data (meer bepaald het tekort aan gegevens over de verschillende alternatieve aanbieders) sluit uit om meer algemene uitspraken te doen.

2.6 Functievervulling: conclusie

De landbouwers in peri-urbaan gebied zijn zich redelijk goed bewust van alle functies die zij vervullen. Ze zijn zeker niet de enige actor in de streek die de door de consument en samenleving gewaardeerde functies kan vervullen, maar zijn toch een belangrijke speler als het gaat over milieu, natuur, leefmilieu, voedselveiligheid en voedselkwaliteit. De meest belangrijke initiatieven voor landbouw- en andere diversificatie in de streek zijn de directe verkoop van groenten of fruit, de zuivelverwerking, dagrecreatie en het verkopen aan winkels en boerenmarkten. Daarnaast zijn ook heel veel landbouwers bezig met landschap- en natuurzorg, al dan niet gefinancierd door de overheid.

Er zijn heel wat factoren die de landbouwer beïnvloeden om deze functies aan te bieden. Eén deel van de factoren zijn individuele gezins- en bedrijfskenmerken. Deze factoren zijn eerder individualistisch waarbij elke landbouwer streeft naar een maximalisatie van zijn nut. Echter, een aantal goederen en/of diensten zijn verbonden met externe effecten (zowel positief als negatief) die niet enkel door de landbouw worden gedragen. Dit zorgt er vaak voor dat deze effecten niet worden opgenomen bij het individuele beslissingsmodel van de landbouwer waardoor ze minder dan 'sociaal' optimaal worden aangeboden.

De andere factoren zijn veeleer extern: het economische klimaat, de impact van het beleid (zie verder) en de impact van de urbanisatie. De nabijheid van de stad heeft wel degelijk een belangrijke impact op de landbouwers, het creëert allerlei kansen en beperkingen voor de huidige landbouwers. Het onderzoek heeft aangetoond dat deze impact voor de gemiddelde landbouwer negatief is (de landbouwer ziet meer zwaktes dan sterktes en meer bedreigingen dan kansen). Hoe dichterbij de stad de landbouwer woont, hoe uitgesprokener zijn mening is betreffende urbanisatie.

Deze negatieve impact van de nabijheid van een grootstad, die weerspiegeld wordt in een veranderde vraag, in toegenomen competitie voor grond en andere inputs, in toegenomen druk van milieugroeperingen etc., stimuleert de landbouwer om op zoek te gaan naar andere landbouwstrategieën. Deze functie-invulling vormt een boeiend en zeer divers onderzoeksdomein en wordt in het volgende deel uitgewerkt.

3 Functie-invulling

Het landbouwareaal in België daalde tussen de jaren zestig en de jaren negentig met 10 000 ha per jaar. De afname was groter in Vlaanderen dan in Wallonië. In Vlaanderen was de afname het grootste in het centrale en oostelijke deel. De afvloeit uit de landbouwsector kan maar tegengegaan worden door een betere bedrijfszekerheid. Een aanpassing langsheen verschillende ontwikkelingspaden en strategieën aan de verstedelijkte situatie is een must om te overleven. De bevolkingsdruk oefent een duidelijk voelbare druk uit waardoor landbouwers nieuwe mogelijkheden moeten exploreren. Dit leidt tot een aantal vragen over de functie-invulling die vertaald werden in een derde hoofdhypothese en enkele secundaire hypothesen.

H3 Ten gevolge van de druk op de landbouwsector in het algemeen en de toenemende bedreigingen vanuit de stad, worden vele landbouwbedrijven genoodzaakt tot het ontwikkelen van nieuwe en vernieuwende activiteiten, om zo de economische leefbaarheid veilig te stellen.

- H 3.1. In een sub-urbane omgeving komen landbouw- en structurele diversificatie frequent voor en creëren een belangrijk gedeelte van het huishoudelijk inkomen.
- H 3.2. De aangetroffen innovatieve activiteiten dragen significant bij tot de duurzame economische, ecologische en sociale ontwikkeling van de landbouwsector in het sub-urbaan gebied.
- H 3.3. Ook de actieve beperking van negatieve externaliteiten kan een aanzet geven tot innovatieve initiatieven.
- H 3.4. Het lokale en streekgebonden draagvlak voor deze activiteiten speelt een doorslaggevende rol bij het succes ervan.

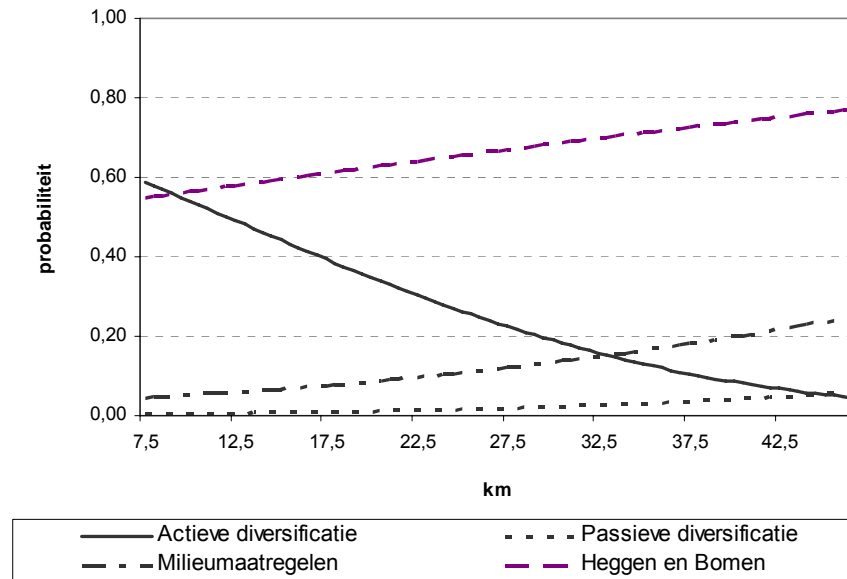
3.1 Landbouw- en structurele diversificatie in suburbane gebieden

3.1.1 Invloed van de afstand tot de stad

Het bestaan van multifunctionaliteit in het studiegebied werd eerder (zie Deel III Functievervulling) al beschreven. In dit deel wordt nagegaan of de keuze van de landbouwer om aan multifunctionele activiteiten te doen afhankelijk is van de locatie van zijn bedrijf en dan voornamelijk van de afstand tot de stad.

Aan de hand van een binaire logistieke analyse werd het mogelijk om de volgende grafiek op te bouwen waarin de kans dat een landbouwer aan een bepaalde vorm van diversificatie doet wordt afgebeeld ten opzichte van de afstand tot de stad. De grafiek toont duidelijk dat de kans op actieve diversificatie toeneemt wanneer de afstand tot de stad verkleint. De kans op passieve diversificatie, milieumaatregelen en heggen en bomen neemt (licht) toe wanneer de afstand tot het centrum van Brussel toeneemt.

Figuur III - 17 De kans dat een landbouwer aan multifunctionele activiteiten meewerkt in relatie tot de afstand tot de stad

Bron: Landbouwenquête

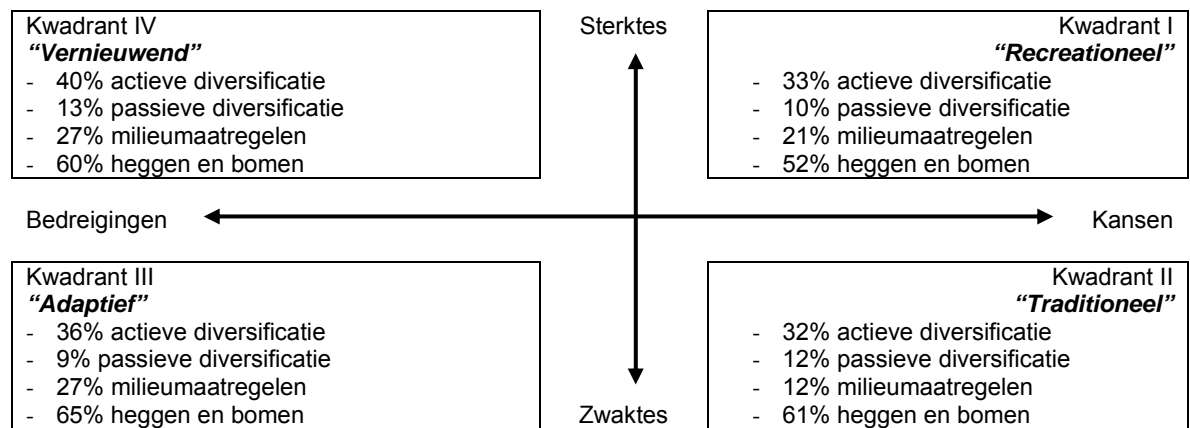
De beslissing van een landbouwer is dus afhankelijk van de locatie en verder of dichterbij de stad zal hij een andere strategie kiezen. Dit is vooral het geval voor actieve diversificatie waarbij landbouwers gebruik maken van het bestaan van meer consumenten dichterbij de stad. Actieve diversificatie geeft landbouwers dichterbij de stad de kans tot overleven door in te spelen op de toenemende belangstelling voor kwaliteitsvolle voeding (zie resultaten burgerenquête). Hierdoor kunnen problemen van de locatie in de buurt van de stad worden weggewerkt zoals beperkte uitbreidingsmogelijkheden of hoge grondprijzen, slechte verkavelingstoestand, toenemende reglementering inzake verkeers-, lawaai of milieuhinder. Directe verkoop kan immers voldoende toegevoegde waarde opleveren om op de vaak kleinere bedrijven toch te overleven.

Het aanpassen van de landbouwstrategie en daarbij gebruik maken van de multifunctionele kenmerken van de landbouw gebeurt als gevolg van de bestaande sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen die de stad creëert. Aan de hand van een zelfde SWOT raamwerk als eerder bepaald kan worden achterhaald of dergelijke strategieën ook effectief inspelen op deze impact van de stad (zie Figuur III – 18).

Actieve diversificatie komt het vaakst voor aan de linkerzijde van de lange termijn as, of m.a.w. aan de kant van de bedreigingen. Landbouwers die verwachten dat er in de toekomst moeilijkheden zullen ontstaan als gevolg van de nabijheid van de stad, doen aan actieve diversificatie. Het percentage landbouwers dat aan deze vorm van multifunctionaliteit doet is wel iets hoger bij de vernieuwers dan bij de adaptieve landbouwers. Passieve diversificatie, de verhuur van gronden en gebouwen, wordt

voornamelijk uitgevoerd door de traditionele en de vernieuwende landbouwers. Milieumaatregelen of beheersovereenkomsten worden dan weer vaker toegepast door de landbouwers met een groter landbouwareaal: de vernieuwende en de adaptieve landbouwers. Het hebben van hagen, heggen en bomenrijen komt slechts beperkt voor bij de recreatieve landbouwers.

Figuur III - 18 Multifunctionaliteit in het SWOT-raamwerk

Bron: Landbouwenquête en eigen analyse

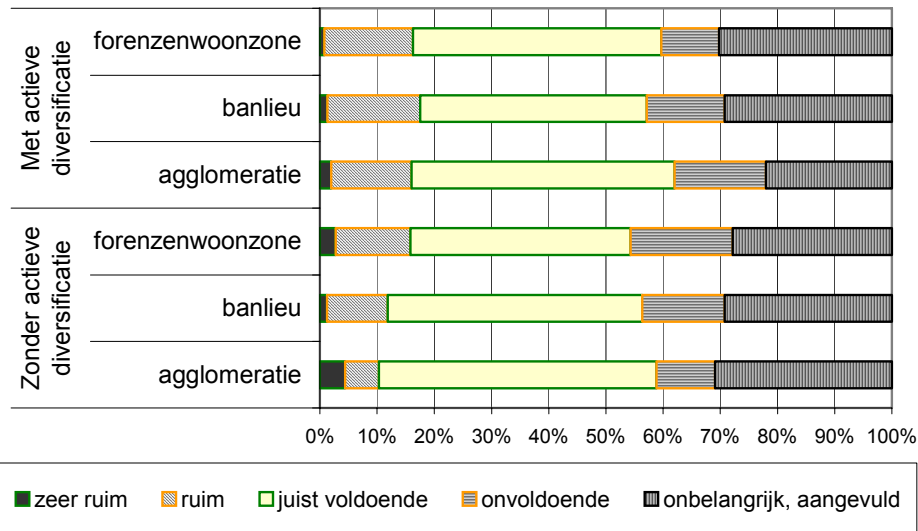
De vier vormen van multifunctionele activiteiten komen het vaakst voor bij de vernieuwende landbouwers. Dit zijn de landbouwers die sterktes ervaren als gevolg van de nabijheid van de stad maar die zich ook bewust zijn van mogelijke bedreigingen in de toekomst en die daarop inspelen door het multifunctionele karakter van de landbouw ten volle te benutten. De andere groep adaptieven, waar ook de gemiddelde landbouwer zich in bevindt, doet ook vaak aan multifunctionaliteit, maar maakt minder vaak gebruik van passieve diversificatie (verhuur van gronden en gebouwen) en het percentage actieve diversificatie is ook iets lager. Zij vinden dat de nabijheid van de stad voornamelijk nadelen met zich meebrengt, zowel nu als in de toekomst.

3.1.2 Inkomen uit actieve diversificatie

Eén van de redenen waarom een landbouwer aan multifunctionaliteit doet is het verwerven van inkomen. Van alle verschillende vormen van multifunctionele activiteiten, is actieve diversificatie de vorm die het vaakst gekozen wordt om extra toegevoegde waarde te creëren. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen de appreciatie van het inkomen door landbouwers en het effectieve inkomen. In Figuur III – 19 wordt weergegeven hoe landbouwers hun inkomen dat ze halen uit de landbouwactiviteiten appreciëren. Ongeveer 28% van de landbouwers vindt dat het inkomen dat hij uit landbouwactiviteiten haalt onbelangrijk is of dat dit inkomen wordt aangevuld. Ongeveer 42% van de landbouwers schat hun inkomen in als juist voldoende. Het aandeel dat zijn inkomen als ruim of zeer ruim bestempelt, bedraagt ongeveer 14%. Er zijn lichte concentrische verschillen waarbij de

landbouwers verder van de stad minder tevreden zijn over hun inkomen. Landbouwers die aan actieve diversificatie doen vinden iets vaker dat hun inkomen uit landbouw ruim of zeer ruim is.

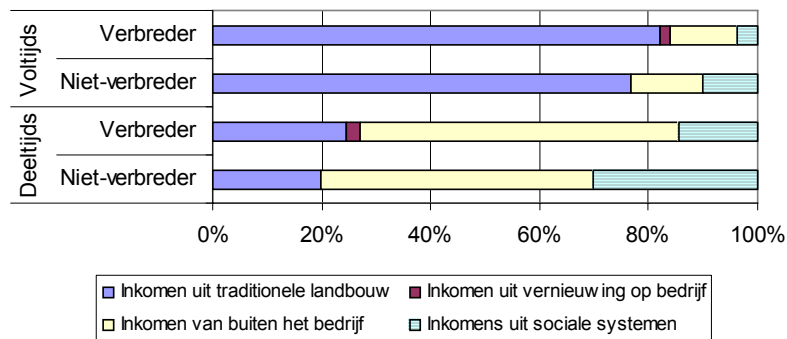
Figuur III - 19 Appreciatie van het landbouwinkomen

Bron: Landbouwenquête

De grotere tevredenheid over het landbouwinkomen door actieve diversificanten kan voortkomen uit het extra behaald inkomen. Echter, over het werkelijke inkomen dat een landbouwer haalt uit verbreding zijn geen directe gegevens beschikbaar maar er werd wel gevraagd naar de samenstelling van het gezinsinkomen, het aandeel van het inkomen dat het gezin haalt uit traditionele of vernieuwde landbouwactiviteiten, uit werk buiten het bedrijf of uit sociale systemen (zie Figuur III - 20).

Figuur III - 20 Samenstelling van het gezinsinkomen

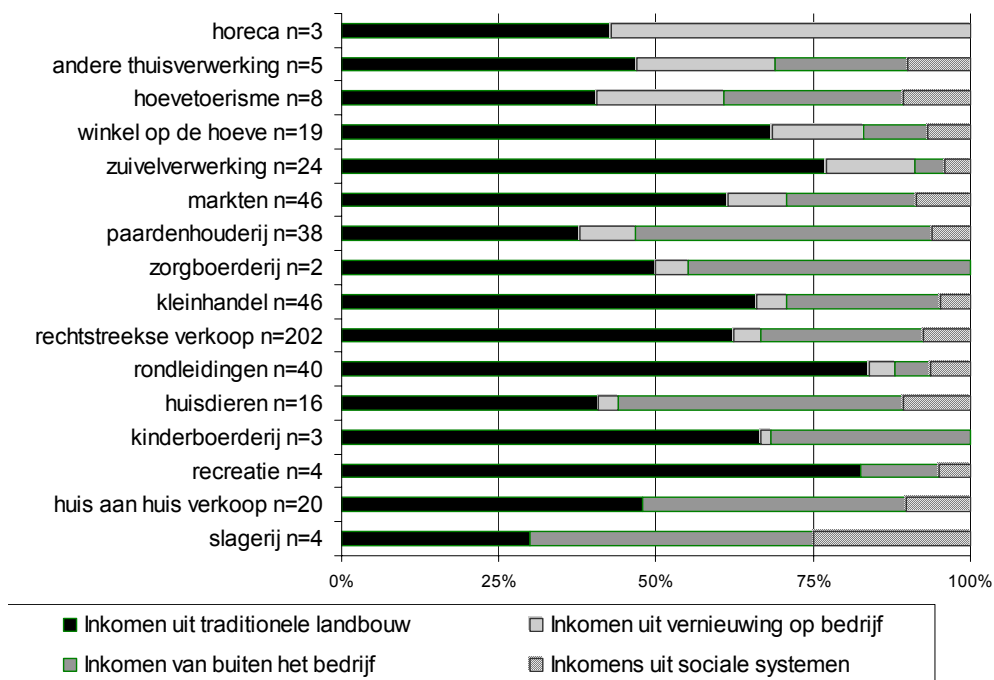
Bron: Landbouwenquête

Volgens de enquête haalt een voltijdse verbreyder 3% van zijn inkomen uit verbrede activiteiten en een deeltijdse verbreyder 2%. Het totale inkomen dat een voltijdse landbouwer die aan verbreding doet, haalt uit landbouwproductie (zowel traditioneel als verbreed) is echter 84% ten opzichte van 76% voor een niet-verbreyder. Voor een deeltijdse landbouwer stijgt dit inkomen met 40% van 20% naar 28% van

het totale inkomen. Dit wijst erop dat de stelling dat verbreding de overlevingskansen verhoogt wel degelijk opgaat en inderdaad leidt tot een hogere toegevoegde waarde van de landbouw.

Het behaalde inkomen uit verbreding is sterk afhankelijk van de vorm van verbreding. Zo halen de drie landbouwers die een horeca zaak hebben meer dan 50% van hun inkomen uit verbreding. Ook landbouwers met zuivelverwerking, een winkel op de hoeve, thuisverwerking en hoevertoerisme halen tussen de 14% en 22% van hun inkomen uit verbrede landbouwactiviteiten. Daartegenover staat dat de 202 landbouwers die aan rechtstreekse verkoop doen slechts 4% van hun inkomen uit deze activiteiten. De volgende figuur geeft ook duidelijk aan dat bepaalde vormen van verbreding volgens de landbouwers geen inkomen uit verbreding meebrengen. Dit betekent dat deze vormen ofwel niks of heel weinig opbrengen ofwel dat de landbouwer dit inkomen niet langer als gerelateerd aan de landbouw ziet.

Figuur III - 21 Inkomen uit verbreding

Bron: Landbouwenquête

De types verbreding die vaker voorkomen in de rand rond Brussel, namelijk verkoop van groenten en fruit, dagrecreatie en verkoop op markten en lokale winkels, creëren slechts een beperkt deel van het inkomen. In West-Vlaanderen waar andere vormen van diversificatie vaker voorkomen (zoals verwerking en verkoop van vlees, hoevertoerisme en horeca) is het percentage inkomen dat een landbouwer uit verbreding haalt een stuk hoger (indien hij een voltijds landbouwer is loopt dit op tot 15%) (Calus et al., 2005). Daaruit blijkt dat de gekozen vormen van verbreding in het Brusselse eerder

geïnspireerd zijn door overleving dan door ontwikkeling en dus eerder traditionele dan innovatieve vormen van verbreding aannemen.

3.2 Duurzame ontwikkeling van de landbouw

Multifunctionele landbouw draagt echter meer bij tot de samenleving dan alleen via toegevoegde waarde. Met andere woorden, de landbouwer doet aan multifunctionaliteit omwille van verschillende redenen en niet enkel economische redenen. Duurzame ontwikkeling omvat immers zowel economische, ecologische als sociale aspecten.

3.2.1 Economische ontwikkeling

De economische ontwikkeling werd gemeten aan de hand van een indicator gebaseerd op subjectieve gegevens betreffende inkomen en leefbaarheid (omwille van de beperkte financiële gegevens). Deze gegevens omvatten:

- appreciatie van het inkomen;
- vergelijking van inkomen met andere landbouwers en
- leefbaarheid van het landbouwbedrijf.

Zoals eerder aangegeven, wordt het gezinsinkomen van landbouwers vaak door andere soorten inkomen aangevuld. Dit is vooral het geval voor jonge mensen (tot 35 jaar, buitenshuis werken) en voor de ouderen (vanaf 65 jaar, pensioenen). De Waalse landbouwers zijn minder tevreden over hun inkomen dan hun Vlaamse collega's. Op de vraag naar de waardering van het eigen inkomen in vergelijking met dat van landbouwers verder van de stad, antwoordden twee derden van de landbouwers dat ze hun inkomen even hoog (of even laag) in schatten als dat van andere landbouwers. 7% van de landbouwers zegt dat hun inkomen hoger is dan dat van landbouwbedrijven verder weg van de stad, 26% zegt dat hun inkomen lager is vergeleken met landbouwbedrijven verder weg van de stad. Het blijkt dat tuinbouwers meer tevreden zijn met hun inkomen, daarenboven vinden ze hun landbouwbedrijf leefbaarder dan een vergelijkbaar landbouwbedrijf verder weg van de stad. De gegevens tonen verder een zeer sterke daling van leefbaarheid wanneer de leeftijd stijgt. 70% van de bedrijfsleiders jonger dan 35 jaar vindt hun landbouwbedrijf leefbaar, voor diegene ouder dan 65 daalt dit percentage tot ongeveer 25%.

Wanneer de soorten multifunctionaliteit (Tabel III - 22) worden vergeleken, blijkt dat 22% van de landbouwers met milieuprogramma's hun inkomen hoog of zeer hoog inschatten, voor diegene met actieve diversificatie is dit 26%, voor landbouwers met hagen en bomen daalt het percentage tot 15% en voor diegene die gebouwen of grond verhuurt is dit slechts 12%. Wanneer de vergelijking met collega's verder van de stad wordt gemaakt, dan zijn het slechts de landbouwbedrijven met actieve en/of passieve diversificatie die hun inkomen hoger inschatten (11% vis-à-vis 7%). Inzake leefbaarheid vinden vooral de landbouwbedrijven met milieuprogramma's hun bedrijf leefbaar (72%), gevolgd door

actieve diversificanten (60%), daarna diegene met hagen en bomen (57%) en uiteindelijk die met passieve diversificatie (47%).

Tabel III - 22 Bijdrage van multifunctionaliteit tot het economische aspect van duurzaamheid

Appreciatie van het inkomen	actieve diversificatie	passieve diversificatie	milieumaatregelen	heggen en bomen	Totaal
zeer ruim	1,2	1,0	3,5	2,1	1,7
ruim	15,6	10,9	18,8	13,3	12,4
juist voldoende	42,0	40,6	49,0	43,0	42,1
onvoldoende	12,6	15,8	15,3	13,1	14,5
onbelangrijk, aangevuld	28,5	31,7	13,4	28,5	29,3
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	333	101	202	526	871
Leefbaarheid bedrijf					
Niet leefbaar	40,0	53,0	28,0	43,2	48,6
Wel leefbaar	60,0	47,0	72,0	56,8	51,4
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	330	100	189	507	845
Vergelijking inkomen					
neutraal	66,0	65,2	69,4	67,0	67,1
lager	22,9	22,8	23,5	25,7	26,1
hoger	11,1	12,0	7,1	7,3	6,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	315,0	92,0	183,0	482,0	782,0

Bron: Landbouwenquête

3.2.2 Ecologische ontwikkeling

Deze tweede indicator geeft een beeld van de ecologische beweegreden achter multifunctionaliteit. Dit onderwerp werd in een vijftal vragen onderzocht in de enquête:

- werken in de natuur is belangrijk voor mij;
- een landbouwer moet ook zorg dragen voor het typische landschap van een streek;
- het voorkomen van luchtverontreiniging door de landbouw is een belangrijke taak van de individuele landbouwer;
- de zorg voor de natuur is niet hoofdzakelijk een taak van de milieuverenigingen;
- ik ben lid van een natuurvereniging.

Ook deze vragen werden samengebracht om een ecologische index (1-4) te vormen (Tabel III - 23). Een lage score wijst op het beperkte belang van ecologische redenen in het keuzeprocess van de landbouwer om multifunctioneel te worden.

De data tonen aan dat landbouwers met een hogere score significant verder van de stad liggen, een grotere oppervlakte hebben, minder vaak tuinbouwers zijn en minder vaak Vlaams zijn. Er werd geen verschil vastgesteld voor leeftijd, geslacht of opleidingsniveau van de bedrijfsleider⁷.

⁷ De verschillen werden onderzocht aan de hand van de chi-kwadraat statistieken van One-Way-Anova analyses en aan de hand van crosstabs daar waar beide variabelen categorisch waren.

Tabel III - 23 Bijdrage van multifunctionaliteit tot het ecologische aspect van duurzaamheid

Ecologische index		actieve	passieve	milieumaat	heggen en	totaal
		diversificatie	diversificatie	regelen	bomen	
Laag	1	18,2%	12,4%	14,6%	15,8%	18,4%
	2	25,4%	16,2%	23,8%	22,1%	24,6%
	3	29,1%	41,0%	29,1%	30,7%	30,1%
Hoog	4	27,4%	30,5%	32,5%	31,4%	26,8%
n		351	105	206	551	975

Bron: Landbouwenquête

Voor actieve diversifiëerders kan geen significant verschil tussen hun houding en die van andere landbouwers worden onderscheiden. Passieve diversifiëerders vinden dat de landbouw een taak heeft in het voorkomen van luchtverontreiniging en in het behouden van het typische landschap. Zij behalen dan ook vaker een hogere score dan de gemiddelde landbouwer (zie voorgaande tabel). Landbouwers die meewerken aan milieumaatregelen vinden ook dat landbouwers een taak hebben in het behouden van het typische landschap. Zij behalen iets vaker de hoogste score. Landbouwers die heggen en bomen hebben, vinden dat het typische landschap bewaren een taak is voor landbouwers, zijn iets vaker lid van een natuurvereniging, en vinden dat de natuur geen taak is voor milieuverenigingen. Met andere woorden, deze landbouwers vinden dat zichzelf een grote rol spelen in het behoud en de bescherming van de natuur. Ook in deze groep zijn er meer landbouwers die een hoge ecologische score behalen.

3.2.3 Sociale ontwikkeling

In deze indicator werden de volgende vragen verwerkt:

- sociaal contact;
- contact met niet-landbouwers en
- relatie met buurtbewoners.

De sociale index omvat elk van deze aspecten en wordt weerspiegeld in een score van 1 tot 4, waarbij 1 staat voor een landbouwer die weinig belang hecht aan sociale waarden.

Wanneer men landbouwers met een verschillende score vergelijkt dan blijkt dat diegene met een hoge score (3 of 4) verder van de stad wonen, jonger zijn, voornamelijk mannen zijn, vaker een landbouwopleiding hebben gevolgd, een hogere algemene opleiding hebben genoten en dat ze een groter bedrijf hebben⁸.

⁸ De verschillen werden onderzocht aan de hand van de chi-kwadraat statistieken van One-Way-Anova analyses en aan de hand van crosstabs daar waar beide variabelen categorisch waren.

Tabel III - 24 Bijdrage van multifunctionaliteit tot het sociale aspect van duurzaamheid

Vergelijking sociaal contact	actieve diversificatie	passieve diversificatie	milieumaatregelen	heggen en bomen	Totaal
lager	10,7	20,3	10,6	15,6	14,8
neutraal	54,7	53,2	57,0	56,8	60,2
hoger	34,7	26,6	32,4	27,5	25,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	300,0	79,0	179,0	461,0	741,0
Contact met niet-landbouwers					
helemaal niet akkoord	3,3	2,0	3,5	4,0	4,5
niet akkoord	2,7	0,0	2,5	1,9	1,7
neutraal	20,8	22,0	21,9	20,5	22,0
akkoord	17,9	15,0	17,4	19,1	17,1
helemaal akkoord	55,4	61,0	54,7	54,5	54,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	336	100	201	528	869
Houding: goede relatie buurtbewoners					
helemaal niet akkoord	4,2	3,9	3,0	3,8	3,7
niet akkoord	3,0	1,9	4,0	4,3	3,7
neutraal	17,2	22,3	17,7	18,8	19,6
akkoord	23,4	20,4	16,7	21,2	18,2
helemaal akkoord	52,2	51,5	58,6	51,9	54,9
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	337	103	198	532	873

Bron: Landbouwenquête

Het blijkt dat alle landbouwers die aan minstens één vorm van multifunctionele activiteiten doen, hun sociaal contact hoger inschatten (Tabel III - 24). Dit komt zeer sterk tot uitdrukking voor landbouwers met actieve diversificatie of milieumaatregelen. Vooral landbouwers die gronden en gebouwen verhuren vinden dat het belangrijk is dat niet-landbouwers, indien ze dit willen, in contact kunnen komen met de landbouw. Landbouwers die aan actieve diversificatie doen vinden dat de relatie tussen henzelf, als landbouwers, en de bewoners in de directe omgeving zeer goed is. Multifunctionaliteit draagt dus duidelijk bij tot een betere sociale integratie. Dit is voor vele landbouwers ook een belangrijke reden om aan verbreding te doen.

Het stimuleren van het opnemen van multifunctionele activiteiten zal, volgens deze analyse, de duurzaamheid van het gehele systeem ten goede komen op voorwaarde dat een aantal activiteiten worden gesubsidieerd. Zo zal bijvoorbeeld de combinatie van actieve diversificatie en milieumaatregelen zorgen voor een verbetering van elke vorm van duurzaamheid (economisch, ecologisch en sociaal).

Alhoewel de invloed op duurzaamheid in deze analyse zeer afhankelijk is van de gekozen maatstaf, kan dit onderzoek samen met alle andere analyses en literatuuronderzoek, toch aangeven dat duurzaamheid gestimuleerd wordt door multifunctionele strategieën.

3.3 Relaties tussen landbouwers en burgers

Sociale duurzaamheid heeft te maken met de relaties tussen de landbouwers onderling en met die tussen landbouwers en burgers. In de nabije omgeving van de landbouwer wonen in peri-urbane gebieden veel meer niet-landbouwers dan in rurale gebieden. Een aantal van deze niet-landbouwers hebben een verkeerd beeld van de landbouw: ze verhuizen weg van de stad omdat ze in een rustig landschap willen wonen en liefst een landschap dat onderhouden wordt. Velen onder hen vergeten echter dat dit onderhoud van landschappen ook betekent dat een landbouwer moet 'werken' en dat dit voor een zekere overlast zal zorgen (geur- en lawaaihinder, verkeer van landbouwvoertuigen etc.).

Deze conflicten met buurtbewoners worden vaak aangehaald in de beide enquêtes: zowel de landbouwer als de burger ervaart dit. Bijna 60% van de ondervraagde landbouwers melden nadelen te ondervinden als gevolg van het verstedelijken van hun woon- en werkgebied. Van de aangehaalde problemen worden hieronder de belangrijkste weergegeven:

- toegenomen verkeer (14%);
- onzekerheid rond grondgebruik en weinig mogelijkheden tot uitbreiding (13%);
- mentaliteitsprobleem (12%);
- geur- en lawaaihinder (6%);
- hoge grondprijzen (4%);
- probleem met milieudruk en groenen (4%) en
- andere (7%).

Volgens 23,2% van de landbouwers brengen de verstedelijking en de groeiende bevolkingsdruk ook voordelen mee, zoals:

- meer afzetmogelijkheden (47%);
- betere bereikbaarheid (6%);
- beschikbaarheid personeel (1%) en
- andere (4%).

Wanneer we deze voor- en nadelen vergelijken met de voor- en nadelen opgesomd door de burgers kunnen we aangeven waar er zich al problemen voordoen. Slechts 385 respondenten gaven aan of ze voor- of nadelen ondervinden van de landbouw en 17,3% meldde nadelen te ondervinden.

De vijf belangrijkste nadelen van landbouw in hun gemeente door de burger aangehaald zijn:

- vuile, modderige wegen (33,7%);
- geurhinder (28.7%);
- lawaaihinder (voornamelijk 's nachts, periodiek) (17.8%);
- het gebruik van chemische sproeistoffen, pesticiden door landbouwers (14,9%) en
- landbouwers hebben geen respect voor natuur, landschap en dieren (9.9%).

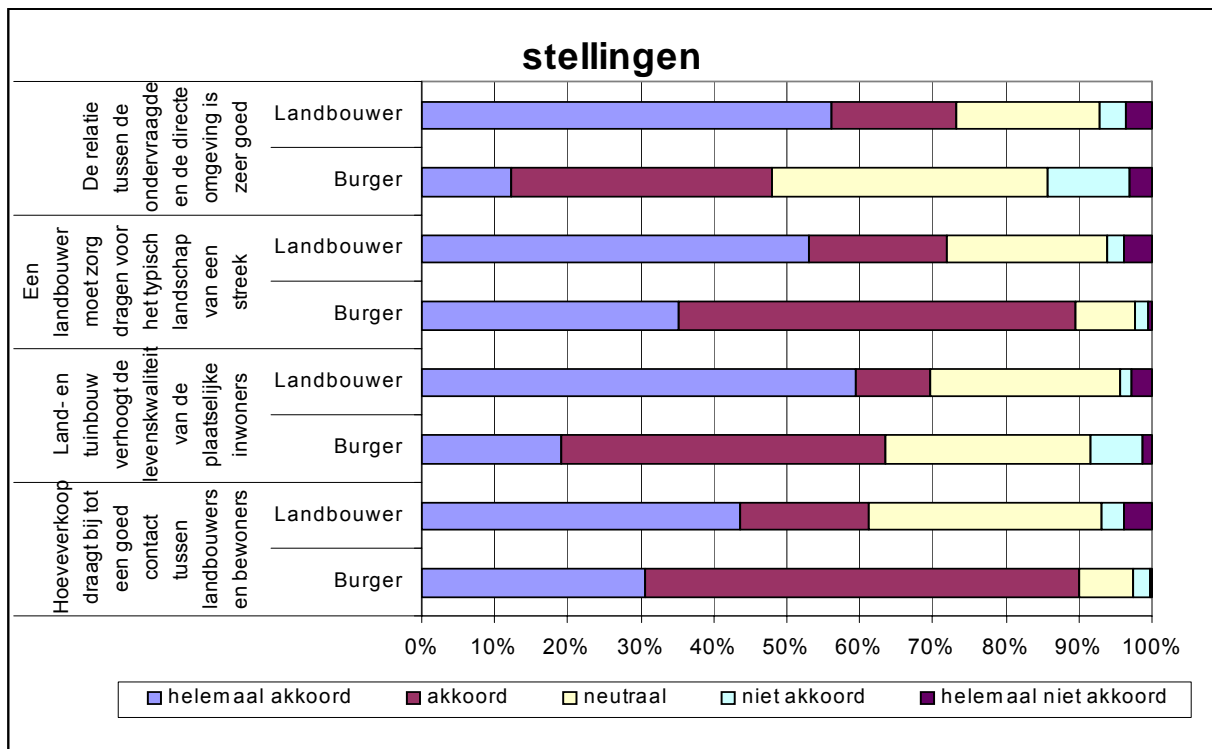
Iets meer dan de helft van de inwoners van de banlieue en de forensenzone (51,1%) zei echter voordelen te hebben aan de landbouw. De vijf meest genoemde voordelen zijn:

- mogelijkheid tot directe aankoop van verse en goede hoeveproducten (35,8%);
- open ruimte, landelijke karakter en aangename woonomgeving (27,9%);
- prachtige landschap, mooi uitzicht en diversiteit (19,6%);
- kalme en rustige omgeving (19%) en
- groene omgeving, respect en behoud van de natuur (12,8%).

Het landschappelijke voordeel van landbouw komt overduidelijk naar voor. Na de aankoop van hoeveproducten, hebben de vier volgende voordelen betrekking op het landschap dat de landbouwsector met zich meebrengt. Maar bij het bewerken van het land(schap) ontstaan dan juist de meeste ergernissen. Zowel het lawaai, de geur als de modder op de wegen zijn de belangrijkste nadelen verbonden aan de aanwezigheid van landbouw in de gemeente.

Ten tweede werd nagegaan of beide groepen (landbouwers en burgers) een gelijkaardige evaluatie gaven aan een aantal stellingen die polsen naar de taak van de landbouwers en het contact tussen landbouwers en burgers. De volgende figuur (Figuur III - 22) toont aan waar de verschillen zich bevinden.

Figuur III - 22 Mening van landbouwers en burgers inzake samenleven

Bron: Landbouw- en burgerenquête

De eerste stelling gaat na of "de relatie tussen de ondervraagde (landbouwer of burger) en de directe omgeving (de bewoners of de landbouwers) zeer goed is". De figuur toont duidelijk dat de landbouwers vaker akkoord gaan met deze stelling en dus vinden dat de relatie met de bewoners goed is terwijl dit volgens de bewoners niet het geval is.

De tweede stelling "een landbouwer moet zorg dragen voor het typische landschap van een streek" wordt in beide groepen door meer dan 70% als akkoord beantwoord. Toch is er een verschil waarbij 90% van de burgers akkoord gaat en slechts 70% van de landbouwers.

De derde stelling gaat opnieuw na of beide partijen een zelfde meerwaarde toeschrijven aan de landbouw: "land- en tuinbouw verhoogt de levenskwaliteit van de plaatselijke inwoners". De landbouwers zijn vaker helemaal akkoord dan de bewoners, maar wanneer akkoord en helemaal akkoord worden samen genomen, dan worden ongeveer twee dezelfde percentages bereikt.

De laatste stelling gaat na of hoeveeverkoop bijdraagt tot een goed contact tussen landbouwers en bewoners. Hier zijn het voornamelijk de consumenten die vinden dat dit het geval is (90% akkoord).

Toch moet worden opgemerkt dat de verschillen die hiervoor werden beschreven niet groot genoeg zijn om conclusies uit te trekken. In de meeste stellingen is het percentage dat niet akkoord is, redelijk gelijk voor de twee groepen. Het verschil zit hem voornamelijk in het neutraal antwoorden. Er mag dus geconcludeerd worden dat inzake samenleven tussen landbouwer en burger, de meningen redelijk convergent zijn. Ondanks de positieve appreciatie zal de landbouwer in stedelijke gebieden meer rekening moeten houden met overlast (zoals lawaai- en geurhinder, vuile of modderige wegen, chemische sporeistoffen, pesticiden etc.) die hij veroorzaakt.

3.4 Lokaal en streekgebonden draagvlak

Om te onderzoeken of er een lokaal of streekgebonden draagvlak bestaat voor de nieuwe en vernieuwende activiteiten van heel wat landbouwbedrijven in de regio, wordt in de volgende paragraaf onderzocht of er effectief subregionale differentiaties bestaan in de rand rond Brussel qua gedrag en attitude ten aanzien van de landbouw.

3.4.1 Algemeen geografisch kader

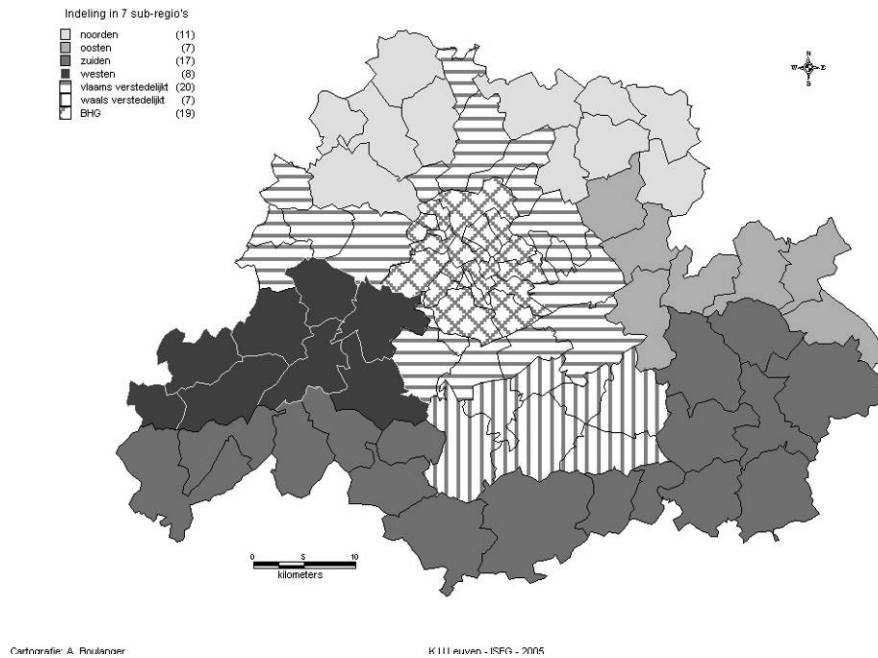
Het doel is nadruk te leggen op specifieke socio-economische en geografische kenmerken van de subregio, die verankerd zijn in de gemeenten van de rand rond Brussel. Het is namelijk zo dat binnen het Brussels stadsgewest, specifieke ruimtelijke socio-economische patronen waargenomen kunnen worden, waarvan wij ons de vraag kunnen stellen of ze invloed hebben op de gedragingen van de burger. Algemene socio-economische trends (zoals veranderende consumptie patronen bvb. meer vraag naar biologische voeding) komen op een verschillende manier tot uitdrukking op lokaal niveau. Zo kunnen we veronderstellen dat de consumenten ook andere verwachtingen ontwikkelen naar de overblijvende landbouwers en naar het landschap zelf in bepaalde subregio.

Op basis van een aantal criteria werd het studiegebied rond Brussel in zeven subregio's ingedeeld. Een eerste criterium is het percentage verstedelijkte oppervlakte per gemeente. Alle gemeenten waar meer dan 20% van de oppervlakte bebouwd is, worden afzonderlijk beschouwd. Deze verstedelijkte zone bestaat uit drie deelgebieden: het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de verstedelijkte gemeenten in Vlaanderen en in Wallonië. Het verstedelijkt gebied van Vlaanderen omvat gemeenten die grenzen aan het Brussels Hoofdstedelijk Gewest alsook gemeenten in de nabijheid van de E-40 (Dilbeek, Ternat, Affligem). De gemeenten met een lagere verstedelingsgraad (<20%) worden opgedeeld met behulp van andere criteria. Hierbij werd rekening gehouden met het aandeel van de oppervlakte ingenomen door relictzones per gemeente, dat een maat zou kunnen zijn voor de landschappelijke kwaliteit van een subregio. De relictzones werden afgebakend in het kader van de opmaak van de landschapssatlas. Deze atlas is een inventaris van alle landschapskenmerken met een erfgoedwaarde die op mesoniveau relevant zijn. Zowel puntvormige, lijnvormige als vlakvormige relicten van bovenlokaal belang werden gekarteerd. Samenhangende gehelen met een belangrijke erfgoedwaarde en een vrij hoge gaafheid werden aangeduid als relictzone. Het zijn gebieden van wisselende oppervlakte waarin landschappelijke structuren van bewoning, wegen, kavels of perceelsbeplanting van de traditionele landschappen op een herkenbare manier bewaard zijn gebleven (Schoenmakers ea, 2001). De gemeenten van het studiegebied worden ingedeeld naargelang de relictzones meer of minder dan 40% van de oppervlakte van de gemeente inneemt. Een derde criterium betreft de 50m hoogtelijn. Deze werd gekozen omdat de 50m lijn samenvalt met de afbakening van het heuvellandschap in het studiegebied. Resultaat is een verdeling van de gemeenten naargelang ze gemiddeld al dan niet 50m boven de zeespiegel liggen en ofwel een vrij vlak landschap vertonen ofwel een eerder heuvelachtig – wellicht aantrekkelijker – landschap.

Door een combinatie van deze drie criteria kunnen we vier subregio beschrijven: ten noorden van Brussel, ten zuiden van Brussel (Waals-Brabant, Brabantse Leemstreek) ten westen van Brussel (Pajottenland) en een subregio ten oosten van Brussel (Groentestreek, Hageland). De gemeenten ten noorden van Brussel kenmerken zich door een kleinere oppervlakte relictzone per gemeente en/of laag gelegen. Ten zuiden van Brussel is het landschap heuvelachtiger dan in Vlaanderen en wordt de regio gekenmerkt door grote structurele open ruimtes met eerder geconcentreerde bebouwing. De subregio ten oosten en ten westen van Brussel zijn hoger gelegen (>50m) of meer dan 40% van de oppervlakte van de gemeente bestaat uit relictzones.

De hypothese is dat de verschillende plattelandskenmerken gedefinieerd op basis van deze drie criteria aanleiding kunnen geven tot differentiatie in de beoordeling van de burgers. Maar hiernaast kunnen historisch gegroeide regionale eigenheden invloed hebben op de percepties van landbouw en platteland en hierdoor al of niet kansen bieden aan de landbouw. Daarom worden de subregio's ten oosten en ten westen van Brussel, die tot dezelfde 'landschappelijke' klasse behoren, afzonderlijk onderscheiden.

Kaart III - 1 Indeling studiegebied in subregio's

De rol die de afstand tot de stad speelt bij de perceptie en waardering van de landbouw door de burger en consument, werd uitvoerig besproken bij de eerste hypothese omtrent functieverwachting. Naast de concentrische verschillen worden hier subregionale verschillen onderzocht. In de rand rond Brussel vinden we landschappelijke differentiaties en verschillen qua sociaal-historische context wanneer we alleen al maar het westen en het oosten van Brussel vergelijken. In het westelijke gedeelte hebben landbouwers en consumenten bijvoorbeeld reeds in het begin van de jaren 1980 de handen in elkaar geslagen om aan de nadelige gevolgen van enkele ontluikende voedselcrises (zoals het hormonenschandaal op het einde van de jaren 1970) te ontkomen. Dit gaf onder meer aanleiding tot de oprichting van boerenmarkten in dit gedeelte van het studiegebied. Een dergelijke ontwikkeling ontbrak in de andere gebieden rond het Brusselse. Deze hypothese van subregionale eigenheden wordt in de volgende paragrafen geanalyseerd. Eerst wordt de attitude nagegaan wat betreft de landschappelijke rol van landbouw. Ten tweede gaan we dieper in op de (h)erkenning van de multifunctionaliteit van landbouw in de verschillende regio's.

3.4.2 Landschapswaardering door de burger: subregionale analyse

De appreciatie van de woonomgeving door de respondenten halen we uit het belang dat zij hechten aan wonen in een landelijke omgeving. Een chikwadraattoets ($\chi^2 = .006$) en een variantieanalyse wijzen op een duidelijk subregionaal verschil. De bewoners van de verstedelijkte gebieden vinden een landelijke woonomgeving weinig belangrijk. In de minder verstedelijkte subregio's vindt iets meer dan de helft van de burgers dit wel belangrijk. Opvallend is het hoge percentage in de oostelijke subregio. 60% van de bewoners vindt het zeer belangrijk te wonen in een landelijke omgeving. De

verstedelijkingsdruk tussen Brussel en Leuven is dan ook vrij hoog, vandaar dat deze groep de waarde wellicht zo hoog schatten.

Tabel III - 25 geeft een overzicht per subregio voor de waardering van de landbouwsector en de landbouwgronden. Hoewel de relaties significant zijn ($\chi^2 = .000$), merken we hierbij op dat de verschillen voornamelijk terug te vinden zijn tussen de verstedelijkte en minder verstedelijkte gebieden. In het westen en het zuiden van Brussel treffen we de grootste groep burgers aan die akkoord gaan met het blijven van de landbouw en het beschermen van landbouwgronden in eigen streek. De mening in de oostelijke en noordelijke subregio's sluit aan bij die van burgers uit de verstedelijkte gebieden. De relatie met de landbouw is hier geringer aanwezig. Zoals reeds vermeld achten zij het wel belangrijk te wonen in een landelijke omgeving in tegenstelling tot bewoners van de drie verstedelijkte zones.

Tabel III - 25 Appreciatie landbouw en landbouwgronden

	nood aan beleid landbouw en platteland in eigen streek (% akkoord)	landbouw moet blijven in eigen streek (% akkoord)	Beschermen landbouwgronden (% akkoord)	
			ja	geen mening
Noorden	75.9	90.6	53.8	30.8
Oosten	76.6	91.7	45.8	35.4
Zuiden	79.3	95.1	54.2	25.3
Westen	89.0	94.6	56.2	26.0
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.416	.805	.833	
Vlaams verstedelijkt	84.6	90.6	48.4	24.1
Waals verstedelijkt	79.1	83.6	47.2	21.3
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	66.2	78.1	37.1	35.1
Totaal	76.6	86.2	45.6	28.9
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.000	.000	.000	

Bron: Burgerenquête

Daarnaast stelden we de vraag of er een beleid moet zijn dat de landbouw het platteland behoudt in de streek. We stellen vast dat de westelijke en de Vlaams verstedelijkte subregio's hoger scoren dan de anderen. Het cijfer van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest is verhoudingsgewijs het laagst.

Deze vaststelling verfijnt de vorige conclusie (zie deel III paragraaf 1.1.1): 4 op 5 respondenten vinden dat landbouw in eigen streek moet blijven bestaan, maar het is voornamelijk in het westen en in het Vlaams verstedelijkt gebied dat men zich realiseert dat een aangepast beleid noodzakelijk is.

3.4.3 Identificatie multifunctionaliteit door de burger: subregionale analyse

In welke mate zijn de respondenten uit een bepaalde subregio meer of minder bewust van het bestaan van multifunctionele activiteiten op landbouwbedrijven? In Tabel III - 26 vinden we, voor de vier opgenoemde activiteiten, significante verschillen tussen de verschillende subregio's zowel wat betreft het kennen als het participeren.

Tabel III - 26 Diversificatie activiteiten op landbouwbedrijven

Kennen van diversificatie activiteiten	Directe verkoop (%)	Kinderboerderij (%)	Opendeur-dagen (%)	Hoeve-toerisme (%)
Noorden	52.2	32.4	18.9	20.7
Oosten	37.0	11.1	26.7	15.6
Zuiden	80.5	21.0	40.2	17.3
Westen	53.4	30.1	23.3	27.0
Vlaams verstedelijkt	32.1	25.4	16.0	15.3
Waals verstedelijkt	45.4	20.0	24.5	10.9
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	21.2	17.3	14.9	7.5
Totaal	35.9	22.2	19.0	21.2
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.000	.002	.000	.000
Deelnemen aan diversificatie activiteiten	Directe verkoop (%)	Boerenmarkt (%)	Opendeur-dagen (%)	Hoeve-toerisme (%)
Noorden	56.3	5.9	31.9	23.7
Oosten	57.4	2.1	20.0	19.1
Zuiden	61.9	26.2	28.6	17.9
Westen	54.7	38.4	33.8	13.3
Vlaams verstedelijkt	37.1	21.2	17.0	24.5
Waals verstedelijkt	29.5	9.8	20.0	19.8
Brussel Hoofdstedelijk Gewest	10.8	8.4	10.5	20.3
Totaal	32.4	15.0	18.2	21.3
Pearson Chi Square (Asymp. Sig. (2-sided))	.000	.000	.000	.326

Bron: Burgerenquête

Op de vraag of men landbouwbedrijven kent die aan diversificatie doen scoren de respondenten uit het zuiden van Brussel hoger dan de anderen. De kennis van de noordelijke respondenten leunt aan bij de uitgebreide kennis van de westelijke respondenten. Kennis over hoevetoeerisme schiet er in het Pajottenland (westen) bovenuit. 27% van de bewoners kent hoevetoeerisme. In de praktijk echter, kiezen deze bewoners het minst (13,3%) voor een hoevevakantie. Het verschil is evenwel niet significant ($\chi^2 = 0,326$). Het tweede deel van de tabel wijst er op dat het hoogste percentage boerenmarktbezoekers terug te vinden is in het westen (38,4%). Deze regio is gekend omwille van haar regionale traditie met betrekking tot strategieën voor het vermarkten van de producten. 80% van de respondenten uit het zuiden kent landbouwbedrijven met thuisverkoop, 62% koopt daadwerkelijk maar het blijft een uitzonderlijke activiteit. De helft van de bewoners van het westen en het noorden zijn kent directe verkoop op de boerderij. Het kopen zelf gebeurt in het westen frequenter (gemiddeld wekelijks) dan in het noorden (gemiddeld maandelijks). De verstedelijkte gemeenten scoren hier duidelijk lager. In Waals-Brabant weten veel respondenten dat er rondleidingen worden gegeven op boerderijen (zuiden: 40%, de verstedelijkte Waalse gemeenten: 25%). Hier scoren ook het oosten en het westen van Brussel iets hoger. In het noorden en het zuiden zijn één op drie bewoners reeds naar een opendeurdag van een landbouwbedrijf geweest.

Tot slot wordt de bereidheid tot betalen voor niet-vermarktbaar outputs geproduceerd door landbouwbedrijven nagegaan. Statistische testen wijzen uit dat er geen verschil is tussen de zeven subregio's betreffende hun mening over overheidssubsidies en qua persoonlijke sponsoring. Bijna de

helpt van de respondenten vindt dat landbouwers in hun streek vergoed mogen worden omwille van hun bijdrage tot de kwaliteit van het landschap. Met betrekking tot het verder zetten van landbouwactiviteiten in de streek, is 60% van de respondenten akkoord tot helemaal akkoord met de stelling. Indien we enkel de vier minder verstedelijkte subregio's beschouwen merken we dat het zuiden (75% akkoord) significant erboven uit steekt, gevolgd door het westen (58,7% akkoord), het noorden (53,0% akkoord) en tot slot het oosten (45,9% akkoord). Ook hier zien we nogmaals dat in het oosten de landbouwsector bij de burgers een kleinere rol speelt in de streek.

Tabel III - 27 Gemiddeld bedrag in euro per jaar per subregio

	Aantal respondenten	Gemid- delde	Std. Deviatie	Std. Error	Min	Max
Noorden	97	5,56	15,73	1,60	0	100
Oosten	37	2,30	7,03	1,16	0	30
Zuiden	68	7,28	21,95	2,66	0	100
Westen	64	6,48	19,06	2,38	0	120
Vlaams verstedelijkt	354	10,03	33,82	1,80	0	300
Waals verstedelijkt	90	6,11	18,66	1,97	0	100
BHG	376	10,47	37,88	1,95	0	500
Totaal	1086	8,81	31,24	0,95	0	500

ANOVA

bedrag in euro per jaar

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	5316,998	6	886,1663	0,907655	0,488459
Within Groups	1053455	1079	976,325		
Totaal	1058772	1085			

Bron: Burgerenquête

Naast de overheidssubsidies polsten we bij de bewoners over het al dan niet persoonlijk sponsoren van landschap- en natuurprojecten. Er werden drie betalingswijzen voorgesteld, waarover alle subregio's een gelijkaardige mening hadden (zie deel III paragraaf 1.1). De inwoners van de minder verstedelijkte gebieden brengen hun onmiddellijke woonomgeving in rekening wanneer hun mening gevraagd wordt omtrent betalen voor landschap. Het zuiden scoort hoger, zowel voor rechtstreekse als niet rechtstreekse sponsoring, dan de andere regio's. Hoe aantrekkelijker dit landschap, hoe vaker men wil sponsoren voor het blijven bestaan ervan. Tabel III - 27 geeft het bedrag in euro dat de respondenten gemiddeld willen bijdragen per jaar voor het behoud van natuur en landschap. De verschillen zijn niet significant doch we zien dat de respondenten uit de stedelijke omgevingen meer willen betalen voor iets dat ontbreekt in hun onmiddellijke nabijheid.

Dit onderzoek leidt tot de conclusie dat het merendeel van de bewoners uit de oostelijke rand rond Brussel boerderijen kent die niet-agrarische diversificatieactiviteiten hebben opgenomen zoals zorg voor landschap, horecazaken en maneges, doch dat ze laag scoren qua participatie. In de westelijke

subregio heerst de positiefste instelling naar multifunctionele landbouw toe. Er is veel kennis omtrent diversificatieactiviteiten op landbouwbedrijven en men koopt frequent rechtstreeks hoeveproducten. De noordelijke subregio typeert zich minder uitgesproken dan de anderen. Ondanks een betere kennis van agrarische diversificatieactiviteiten dan het oosten, gedraagt men zich gelijkaardig. De potentiële koopkracht is aanwezig maar zou nog meer gepromoot moeten worden. Ondanks de enorme kennis van diversificatieactiviteiten in het zuiden, is men er minder actief bij betrokken dan in het westen. In de meer verstedelijkte regio's merken we duidelijk een lagere activiteit. Als men in de Vlaams verstedelijkte rand een boerderij kent die aan diversificatie doet, is men er ook al wezenlijk geweest, in tegenstelling tot de Waalse regio. Daar kent men de mogelijke activiteiten zeer goed, maar participeert men minder. In Brussel wil men wel kopen, maar de afstand tot de boer blijft een serieuze drempel.

3.4.4 Bestaan van multifunctionaliteit: subregionale analyse

Niet enkel de burgers worden beïnvloed door de verschillende subregionale karakters die in het studiegebied bestaan, ook de landbouwers kunnen een andere strategie hebben. Wanneer de verschillende vormen van multifunctionaliteit (zoals eerder gedefinieerd) worden bekeken, dan blijkt dat er wel degelijk verschillen bestaan die streekgebonden zijn (zie Tabel III - 28).

Actieve diversificatie komt het vaakst voor in Vlaams verstedelijk gebied en daarna ook in het noorden. Passieve diversificatie daarentegen komt vaker voor in het zuiden en Waals verstedelijk gebied. Milieumaatregelen komen vaak voor in het zuiden, het oosten en Waals verstedelijk gebied. Bij heggen en bomen is er geen significant verschil waarneembaar tussen de verschillende subregio's.

Tabel III - 28 Multifunctionaliteit op sub-regionaal niveau

	Actieve diversificatie	Passieve diversificatie	Milieubeheer	Heggen en bomen
noorden	40,6% ^{b,c}	9,7% ^a	15,5% ^a	56,1% ^a
oosten	30,6% ^{a,b}	4,1% ^a	37,1% ^b	60,7% ^a
zuiden	23,5% ^a	18,9% ^b	29,7% ^b	66,2% ^a
westen	33,0% ^{a,b}	7,4% ^a	13,5% ^a	58,6% ^a
vlaams verstedelijk	51,2% ^c	6,0% ^a	18,4% ^a	56,8% ^a
waals verstedelijk	30,6% ^{a,b}	25,0% ^b	40,0% ^b	66,7% ^a
Totaal	35,4%	10,9%	22,7%	60,4%
Sig.	0,000	0,000	0,000	0,275
	Directe verkoop	Kinderboerderij	Rondleidingen	Hoevertoerisme
noorden	27,3% ^{b,c}	0,0% ^a	4,3% ^a	0,8% ^a
oosten	18,2% ^{a,b}	0,8% ^a	5,0% ^a	0,8% ^a
zuiden	12,4% ^a	0,4% ^a	1,3% ^a	0,4% ^a
westen	17,0% ^{a,b}	0,0% ^a	4,8% ^a	2,1% ^a
vlaams verstedelijk	34,3% ^c	0,0% ^a	5,4% ^a	0,0% ^a
waals verstedelijk	11,1% ^a	0,6% ^a	5,6% ^a	0,0% ^a
Totaal %	21,5%	0,3%	4,1%	0,8%
Totaal N	215	3	41	8
Sig.	0,000	0,670	0,311	0,294

Noot: ^a, ^b en ^c staan voor de indeling in groepen, waarbij twee groepen telkens significant van elkaar verschillen.

Bron: Landbouwenquête

De verschillen kunnen ook worden beschreven voor directe verkoop, rondleidingen (of ook opendeurdagen), kinderboerderijen en hoevetoerisme. Dit zijn de verschillende categorieën die ook bij de burgers werden bevraagd. Het is wel zo dat de lage frequentie van voornamelijk de laatste twee vormen ervoor zorgt dat er zelden significante verschillen zullen zijn. Directe verkoop komt vaak voor in het Vlaams verstedelijk gebied en het noorden van Brussel. De burgers uit het zuiden van Brussel geven aan vaak aan rechtstreekse aankoop te doen, maar de tabel suggereert dat ze dit waarschijnlijk niet in hun eigen regio doen want het zuiden scoort, volgens de enquête, eerder laag voor directe verkoop. Ook bij kinderboerderijen toont de tabel een gelijkaardig resultaat: er zijn geen kinderboerderijen aanwezig in het westen van Brussel en het Vlaams verstedelijk gebied volgens de landbouwenquête, en toch is het bezoek aan kinderboerderijen door burgers uit deze subregio's zeer hoog. Uit eigen terreinkennis weten we echter dat de kinderboerderij van Dilbeek (mede gefinancierd door de Vlaamse Gemeenschapscommissie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) goed gekend is in dit gedeelte van de streek en ook frequent bezocht wordt. Uiteraard kunnen de burgers uit deze regio ook elders nog kinderboerderijen opzoeken. Een gelijkaardig resultaat wordt bekomen voor hoevetoerisme: in de steekproef zijn er geen boerderijen die hoevetoerisme aanbieden in het Vlaams en Waals verstedelijk gebied, maar in deze gebieden zijn er net iets meer burgers die wel aan hoevetoerisme doen. Het houden van rondleidingen op het bedrijf komt beperkter voor in het zuiden van Brussel. Uit de gegevens van de burgers komt echter niet naar voor dat inwoners uit het zuiden minder naar opendeurdagen gaan dan andere burgers.

3.4.5 Opinieprofielen: subregionale analyse

Voor elke subregio werden de drie clusters gegenereerd. Het onderscheiden van telkens drie groepen respondenten per deelgebied leidt niet tot het tot uiting komen van de drie eerder vastgelegde opiniegroepen in elk deelgebied. In een aantal subregio's verschijnen andere profielen die bijgevolg aan een andere omschrijving beantwoorden. Figuur III - 22 toont immers dat voor elke subregio drie verschillende clusterprofielen teruggevonden worden die kunnen benoemd worden in termen van meer, gematigd en minder enthousiasme voor de multifunctionele rol van landbouw. De onderlinge vergelijking van de subregio's toont dat de clusterprofielen onderling verschillen. Vergelijken we bijvoorbeeld het noorden met het westen, dan blijkt dat de minst enthousiaste groep uit het westen qua profiel vrij goed aansluit bij de tussengroep van het noordelijke deel. De meest enthousiaste groep uit het oosten heeft dan weer een profiel dat aansluit bij de tussengroep uit het westelijke deel. We merken op dat de opiniegroepen in de verschillende subregio's ongelijkmatig vertegenwoordigd zijn.

We onderscheiden in totaal vier clusterprofielen in functie van een multifunctionele landbouw:

De enthousiastelingen:

Deze respondenten staan over de gehele lijn positief tegenover alle dimensies van multifunctionaliteit. We vinden ze het meest uitgesproken terug in de zuidelijke en westelijke subregio's van het

studiegebied. De laagste scores kenmerken het noorden en het oosten en de verstedelijkte subregio's vertonen een intermediaire intensiteit. Een kwart van de respondenten uit het westen en het Vlaams verstedelijkt gebied behoort tot deze groep maar 46% van de respondenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest behoort tot de groep enthousiastelingen. In de andere subregio's ligt het aandeel heel wat lager.

De gematigden:

De gematigden scoren ook voor alle dimensies positief, doch duidelijk meer terughoudend. We treffen ze aan in het westen, in het oosten, het noorden en tevens in de drie verstedelijkte subgebieden. 69% van de bewoners van de oostelijke subregio typeert zich als gematigden. Dit cijfer ligt merkkelijk hoger dan in de andere gebieden. Het aandeel gematigden in het noorden en het Waals verstedelijkt gebied is iets groter dan in de andere deelgebieden.

De engdenkende traditionalisten:

Zij beklemtonen vooral de voedselproducerende rol van de landbouw en wijzen zoals in het noordelijk en oostelijk deel van het studiegebied de andere functies af. Een multifunctionele landbouw is duidelijk niet aan de orde. Ook in het verstedelijkt gebied wordt een gelijkaardig denkende groep onderscheiden, alleen wordt de rol ten opzichte van het landschap minder negatief beoordeeld. We merken een ruimtelijke differentiatie op wanneer we het relatief belang van deze groep naar subregio analyseren. Het is opmerkelijk dat in het oosten veel minder respondenten wonen die tot deze opiniegroep behoren dan in de andere subregio's.

De breeddenkende traditionalisten:

Deze groep geeft de hoogste score aan de voedselproducerende rol maar kent ook een zwak positieve score toe aan de landschappelijke rol van de landbouw en staat zelfs positief tegenover een mogelijke steun. Landbouw en kwaliteitsvolle omgeving zien ze niet als synoniem. Zulke groep treft men aan in de meest landelijke gebieden met ook het meest aantrekkelijke landschap. Het grootste deel van de respondenten in het westelijke deel (52%) behoort tot deze groep.

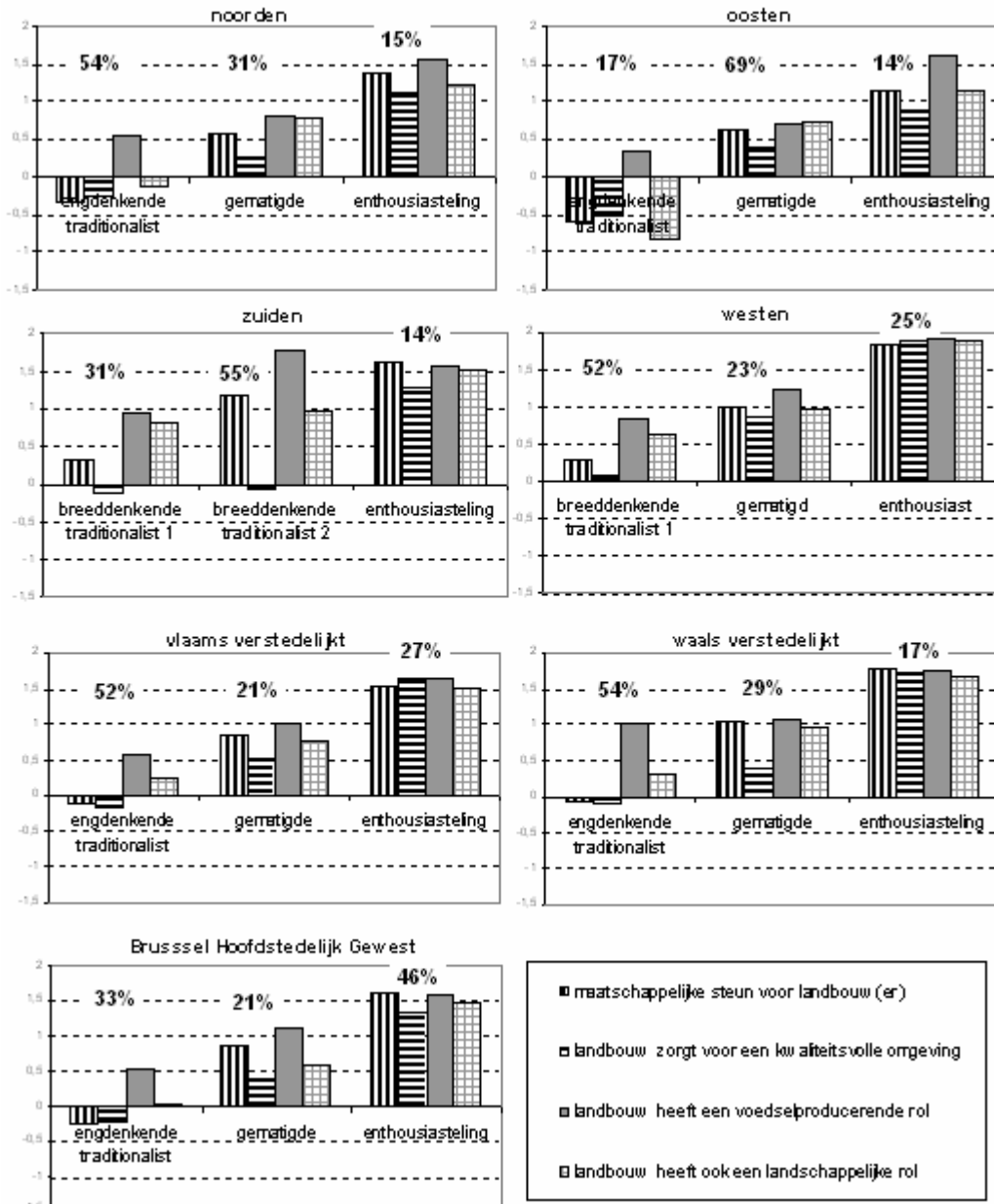
In Waals-Brabant kan een tweede cluster met een gelijkaardig profiel aangetroffen worden, doch met een hogere score voor de drie positief gewaardeerde variabelengroepen. De meerderheid van de respondenten uit het zuiden behoort tot deze twee groepen en gelooft dus niet in de rol die landbouw te spelen heeft op vlak van kwaliteitsvolle omgevingen.

Per deelgebied beschouwd levert dit enkele grote onderlinge contrasten op (zie volgende figuur):

Multifunctionele landbouw krijgt duidelijk het grootste krediet in het westen van het studiegebied. De sociaal-historische context, met onder meer enkele reeds vroeg gelanceerde initiatieven inzake korteketen-verkoop speelt hier mogelijks een doorslaggevende rol. Het noorden en het oosten hebben een vrij identiek voorkomen qua profielen: traditionalisten, gematigden en enthousiastelingen, hoewel de

verdeling van de respondenten sterk verschilt. Het zuiden tenslotte valt op door twee clusters die dicht bij elkaar liggen qua profiel: het gaat telkens om een negatieve score wat de rol van de landbouw betreft op vlak van kwaliteitsvolle omgevingen. Daarnaast bevindt er zich een groep met uitgesproken voorstanders van multifunctionaliteit. In de drie verstedelijkte subregio's herkennen we ook de drie eerder vastgelegde profielen, maar het aandeel engdenkende traditionalisten is merkkelijk hoger in het Vlaams en Waals verstedelijkt gebied gelegen buiten het Brussels Hoofdstedelijk Gewest; in deze laatste is het percentage enthousiastelingen bijzonder groot.

Figuur III - 23 Clusterprofielen van de respondenten in de subregio's en ruimtelijke differentiatie

Bron: Burgerenquête

Met behulp van deze ruimtelijke variaties kunnen we komen tot een regionaal verschil qua slaagkans voor een multifunctionele landbouw. Meer kennis, meer promotie, meer verkoopkanalen, meer boerenmarkten, ... zijn voorbeelden die kunnen bijdragen tot het succes van multifunctionele landbouw in de rand rond Brussel.

3.5 Functie-invulling: conclusie

Er zijn een heel aantal bedrijven in het studiegebied die reeds nieuwe activiteiten uitvoeren: rechtstreekse verkoop op de hoeve, verkoop van streekproducten, zuivelverwerking, maatregelen voor landschap en milieu etc. De stedelijke omgeving heeft een belangrijke invloed op het bestaan van die activiteiten, namelijk dicht bij de stad is er meer actieve diversificatie en minder passieve diversificatie, minder toepassing van milieumaatregelen en minder houden van heggen en bomen.

Daarnaast kan ook het streekgebonden en lokale draagvlak een belangrijke rol spelen. Om na te gaan of er een dergelijk draagvlak aanwezig is in het studiegebied werd nagegaan of er subregionale verschillen bestaan onder de bewoners in de rand rond Brussels. Daartoe werden de attitudes van de inwoners in zeven verschillende regio's geanalyseerd. Deze ruimtelijke variaties kunnen ertoe leiden dat er een regionaal verschil qua slaagkans voor een multifunctionele landbouw ontstaat. Zo krijgt multifunctionaliteit het grootste krediet in het westen en het Vlaams verstedelijkt gebied. De inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn ook zeer enthousiast maar beperkt in hun mogelijkheden qua contact met de landbouw(er). In het oosten en het noorden is men zowel qua attitude als gedrag gematigd. Wallonië valt op door een grote groep breddenkende traditionalisten, die zich ook weinig multifunctioneel gedragen. Het onderzoek toont aan dat er weldegelijk subregionale verschillen zijn inzake multifunctionele landbouw. Actieve diversificatie komt het vaakst voor in het Vlaams verstedelijkt gebied en in het noorden. Passieve diversificatie daarentegen komt voor op de grotere bedrijven in de zuidelijke subregio en het Waals verstedelijkt gebied. Het rekening houden met milieumaatregelen komt vaker voor in het zuiden, het oosten en het Waals verstedelijkt gebied.

Het onderzoek heeft aangetoond dat landbouwers enerzijds bereid zijn om negatieve externaliteiten te beperken, maar anderzijds ook meer begrip vragen van de buurtbewoners. Ze willen hun landbouwactiviteiten gedeeltelijk aanpassen, maar vragen dan ook dat die aanpassingen gerespecteerd worden en dat ook de bewoners een inspanning doen.

Diversificatie in de rand rond Brussel zorgt nog niet voor een groot deel van het landbouwersinkomen, maar wel voor een duidelijke aanvulling. In het studiegebied wordt het inkomen daarnaast ook vaak aangevuld door niet landbouwactiviteiten. De multifunctionele landbouw draagt ook bij tot het ecologische en sociale aspect van duurzaamheid.

4 Functie-ondersteuning

Al deze evoluties worden vaak gekatalyseerd door aangepast beleid. Het uitbalanceren en doelgericht toepassen van een goed beleid is, zoals uit de multifunctionaliteittheorie blijkt, een complexe oefening die een integrale visie moet combineren met duurzaamheidsoverwegingen en preferenties van consumenten. Ook met betrekking tot de functie-ondersteuning zijn daarom enige vragen te stellen.

H4 Door een grondige analyse van de maatschappelijke behoeften en mogelijkheden van de landbouwsector, kan de lokale en regionale overheid door middel van een aangepast beleid de voorziening van de gewenste functies vrijwaren.

- H 4.1 De regionale en lokale overheid neemt initiatieven om bepaalde functies te vrijwaren of versterken.
- H 4.2 De overheid beïnvloedt het gedrag van de burger betreffende de multifunctionele activiteiten van de landbouw.
- H 4.2 Een aangepast beleid stimuleert de landbouwers om welbepaalde functies aan te bieden.
- H 4.3 De maatschappelijke behoeftes, de mogelijkheden van de landbouwsector en het gevoerde beleid bepalen samen de voorziening van de gewenste functies.

4.1 Regionaal en lokaal beleid

Eerder werd reeds beschreven hoe het studiegebied onder twee aparte regionale beleidsvoerders valt: Wallonië en Vlaanderen (zie onder meer deel I Theoretische benadering). Tussen beide gebieden zijn er verschillen wat betreft de landbouw, meer bepaald het type landbouw, het aantal landbouwers, de grootte van een landbouwbedrijf, maar ook wat betreft de bevolkingsdichtheid, de taal en andere. Dit zorgt ervoor dat ook het beleid verschillend zal zijn, aangepast aan de noden van elk gebied. Sinds Agenda 2000 (Europese Gemeenschap, 1995-2002) zijn de regio's bevoegd voor landbouwbeleid en kunnen dit beleid dan ook afstemmen op regionale ontwikkelingen.

Het Vlaamse landbouwbeleid probeert in te spelen op de algemene verhoogde vraag naar plattelandsbeheer en de toename van negatieve externaliteiten van de landbouw. Daarnaast hecht het beleid veel belang aan milieukwesties, waarbij het onder meer streeft naar een duurzame, intensieve en exportgerichte landbouwsector door meer milieu-overwegingen op te nemen (Vlaamse Regering, 1999). Alle investeringen in de landbouw zouden gericht moeten zijn op milieuvriendelijke productiesystemen, hoge kwaliteitslandbouw en rekening houdend met dierenwelzijn. Andere acties die het beleid onderneemt, zijn de bevordering van de biologische landbouw (met een doelstelling van 10% van de totale productie tegen 2010) en de vermindering van het gebruik van gewasbeschermers (een vermindering van 50% tegen 2005 in vergelijking met 1990). Het huidige regeerakkoord 2004-

2009 (Vlaamse Regering, 2004) concentreert zich hierbij op modernisering, innovatie en het creëren van bestaanszekerheid voor de landbouwbedrijven.

Het belang dat aan milieu en multifunctionaliteit wordt gehecht, wordt weerspiegeld in het Vlaamse Programma voor Plattelandsontwikkeling, 2000-2006 (Administratie Land- en Tuinbouw, 2000). De prioriteiten omvatten onder andere diversiteit en kwaliteit van het platteland, milieu- en diervriendelijke productiemethodes, leveringsdiversificatie (zowel voor producten en de diensten), en werkgelegenheidssteun in een multifunctionele context (IDEA Consult, 2003). Slechts sinds 2000 is Vlaanderen definitief begonnen met de implementatie van agro-milieumaatregelen. Één van de andere prioriteiten werd daardoor om het niveau van andere landen betreffende het gebruik van agro-milieumaatregelen te bereiken.

Het Waalse, net zoals het Vlaamse, beleid is niet afgestemd op peri-urbane landbouw, maar op de totale landbouw in het gebied. Dit verklaart waarom de Waalse overheid nog steeds de productieve en sociale rol van landbouw die veel land gebruikt benadrukt terwijl de landbouw rond Brussel geconfronteerd wordt met landschaarste (EC-DGA, 2000b). De belangrijkste doelstelling van dit algemene landbouwbeleid is de aantrekkelijkheid van het beroep herstellen en de sociale positie van landbouwers en hun inkomen te verhogen. Dit wil het beleid bereiken door het concurrentievermogen van de landbouwsector te verhogen door toegevoegde waardeproductie. Niettemin, wordt er ook belang gehecht om aan de openbare vereisten rond voedselveiligheid en milieubescherming, door de landbouwers van de nodige middelen te voorzien.

In het Waalse programma wordt steun gericht op investeringen die een duurzame productiviteit met zich meebrengen. Er wordt ook aandacht besteed aan multifunctionaliteit en het milieu (ADE, 2003), maar de belangrijkste doelstelling blijft het verlagen van productiekosten en verhogen van de kwaliteit van de producten om zo te kunnen concurreren met andere landen. In Wallonië heeft de overheid veel meer ervaring met agro-milieumaatregelen want de landbouwers kunnen reeds sinds 1994 intekenen.

De midterm beoordelingen van deze programma's (IDEA Consult, 2003) geven ook een aanwijzing van het verschillende beleid dat in Vlaanderen en Wallonia wordt toegepast (zie Tabel III - 29). In Vlaanderen wordt een groter deel van het totale budget voor plattelandsontwikkeling besteed aan de steun voor landbouwbedrijfsinvestering (25% t.o.v. 15% in Wallonië). Deze steun werd verdeeld in subcategorieën waarbij Vlaanderen de steun voor investeringen om de milieuefficiëntie van intensieve productiesystemen te verhogen (b.v. verminderd energieverbruik in de tuinbouw, mestverwerking of vermindering van de ammoniakemissie door de intensieve veeteelt) benadrukt. Een belangrijk verschil tussen Vlaanderen en Wallonië betreft steun aan multifunctionele landbouw (zoals thuisverwerking, hoevetoerisme, etc.). In Vlaanderen vertegenwoordigt dit 5% van de begroting en in Wallonië slechts 0,5%. Beide gebieden besteden 27% van hun begroting aan agro-milieumaatregelen. Dit komt overeen met 15% van de landbouwgrond in Wallonië die onder een overeenkomst valt terwijl dit voor Vlaanderen 10% bedraagt.

Tabel III - 29 Regionale beleidsverschillen

	Vlaanderen	Wallonië
Investeringssteun (% van het budget)	25%	15%
Waarvan:		
- Milieu en dierenwelzijn	19%	14%
- Multifunctionaliteit	5%	0,5%
- Infrastructuur	72%	63%
- Andere	4%	22,5%
Agro-milieumaatregelen (% van het budget)	27%	27%
% van landbouwgrond met een overeenkomst (schatting)	9,8%	14,5%

Bron: ADE, 2003 en IDEA, 2003

4.2 *Beleid en gedrag consument*

In deze paragraaf wordt de invloed besproken van een al dan niet uitgebreid gemeentelijk landbouwbeleid op het gedrag van de inwoners van die gemeente. Zowel het gedrag van de inwoners als consument en als burger werd nagegaan.

4.2.1 Methodes en analyse

De analyse bestaat uit twee delen waarbij telkens een ander beleidsniveau besproken wordt. In een eerste deel komen de regionale verschillen aan bod. In een tweede deel worden de verbanden nagegaan tussen het gemeentelijke landbouwbeleid en het gedrag van de burgers. Deze relaties worden aan de hand van een variantie-analyse en een enkelvoudige regressieanalyse onderzocht. Een regressie-analyse is een multivariate techniek waarbij het effect van één of meer interval- of ratiogeschaalde (continue) variabele op één afhankelijke interval- of ratiogeschaalde (continue) variabele kan nagegaan worden (Schoenmakers, 2001). We passen de meest eenvoudige vorm van regressie toe. Hierbij wordt geprobeerd een rechte te trekken door een puntenwolk in een tweedimensionale voorstelling van het verband tussen twee continue variabelen. We verklaren dus het gedrag van de burger door één onafhankelijke variabele namelijk de score van het gemeentelijke landbouwbeleid. Deze score omvat gemeentelijke steun aan zowel traditionele als aan multifunctionele landbouwactiviteiten (zie deel 2, paragraaf 2.7.2.). Resultaat is een onderscheid tussen gemeenten die een zeer beperkt, beperkt, uitgebreid of een zeer uitgebreid landbouwbeleid voeren.

4.2.2 Resultaten

Onderstaande cijfers geven het verschil in attitude en gedrag weer ten aanzien van multifunctionele landbouw. 60% van de Waalse respondenten van het studiegebied kennen boerderijen die aan hoeveverkoop doen en 32% kennen bedrijven die opendeurdagen en rondleidingen organiseren (Tabel III - 30). Deze regionale verschillen zijn significant (voor beide relaties $\chi^2 = .000$). Qua deelname aan diversificatie activiteiten vertonen beide regio's een gelijkaardig gedrag.

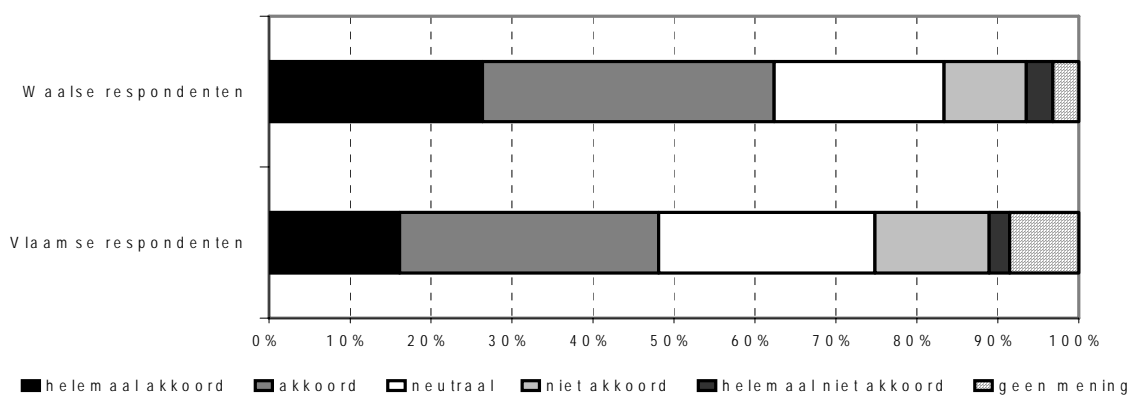
Tabel III - 30 Diversificatie activiteiten op landbouwbedrijven

Kennen van diversificatie activiteiten	Directe verkoop (%)	Kinderboerderij (%)	Opendeurdagen (%)	Hoeve-toerisme (%)
Vlaamse respondenten	38,5	26,3	18,2	17,6
Waalse respondenten	60,4	20,4	31,8	14,1
Totaal	43,6	24,9	21,3	16,8
Deelnemen aan diversificatie activiteiten	Directe verkoop (%)	Boerenmarkt (%)	Opendeurdagen (%)	Hoeve-toerisme (%)
Vlaamse respondenten	44,0	19,1	21,8	22,7
Waalse respondenten	43,4	16,8	23,7	19,0
Totaal	43,8	18,6	22,3	21,8

Bron: Burgerenquête

Verder vroegen we ons af of er een regionaal verschil bestaat wat betreft het betalen voor niet-vermarktbaar outputs van de landbouw. We stelden vast dat er een attitudeverschil bestaat ten aanzien van overheidssubsidies (Figuur III - 24). Ongeveer 60% van de Waalse respondenten vindt dat de landbouw vergoed mag worden voor hun bijdrage aan de kwaliteit van het landschap. De Vlaamse respondenten staan neutraler en zelfs iets negatiever daar tegenover. Dit kan te maken hebben met het feit dat er in het Waalse gewest al sinds 1994 maatregelen bestaan rond landbouw en milieu.

Figuur III - 24 Stelling: omdat de landbouw bijdraagt tot de kwaliteit van een landschap moet ze hiervoor vergoed worden

Bron: Burgerenquête

Ten tweede wordt ingezoomd op het lokale landbouwbeleid en de mogelijke verbanden met het gedrag van de consumenten in de respectievelijke gemeente. Zo blijkt dat een er in een gemeente met een uitgebreid landbouwbeleid meer mensen kopen op een boerderij en meer mensen reeds naar een opendeurdag op een landbouwbedrijf zijn geweest. Meer mensen kennen landbouwers, landbouwleerpaden en hebben al gehoord van landschapszorg door een landbouwbedrijf. De burgers

hebben een positievere houding ten aanzien van landbouw en zijn meer tevreden van hun woonomgeving. Kortom, het voeren van een positief landbouwbeleid brengt met zich mee dat de gemeentelijke inwoners meer bewust zijn van de landbouw in hun gemeente.

4.3 Beleid en strategie landbouwer

(voor meer informatie, voornamelijk rond empirische methode en analyse, zie artikel "The importance of the institutional environment on multifunctional farming systems in the peri-urban area of Brussels")

Een volgend onderdeel is de relatie tussen het beleid en de keuze voor een bepaalde strategie door de landbouwer. Om dit te onderzoeken willen we nagaan of het verschil in toepassing van multifunctionele activiteiten kan verklaard worden door verschillen in het regionale en lokale beleid.

Dit onderzoek werd beschreven in een paper, eerst gepresenteerd op het EAAE congres in Rennes (Verspecht et al., 2004) en nadien aangepast en opgestuurd naar het tijdschrift 'Land Use Policy' waar het zal worden gepubliceerd. Hier beschrijven we de voornaamste kenmerken en besluiten van het onderzoek.

4.3.1 Methodes en analyse

Op het regionale niveau wordt het studiegebied gesplitst in een Vlaams en Waals deel. Deze indeling bepaalt het gebruik van een aantal instrumenten zoals ruimtelijke planning, de toepassing en de handhaving van milieuregels (zie ook 4.1). Op lokaal niveau wordt een onderscheid gemaakt tussen de verschillende gemeenten in het studiegebied. De gemeenten kunnen de regionale instrumenten aanvullen met andere beleidsmiddelen, zoals promotie van lokaal toerisme of regionale producten, de promotie van bepaalde diensten aan landbouwers, helpen met administratieve taken, enz. Deze lokale acties werden bevraagd in de gemeente-enquête.

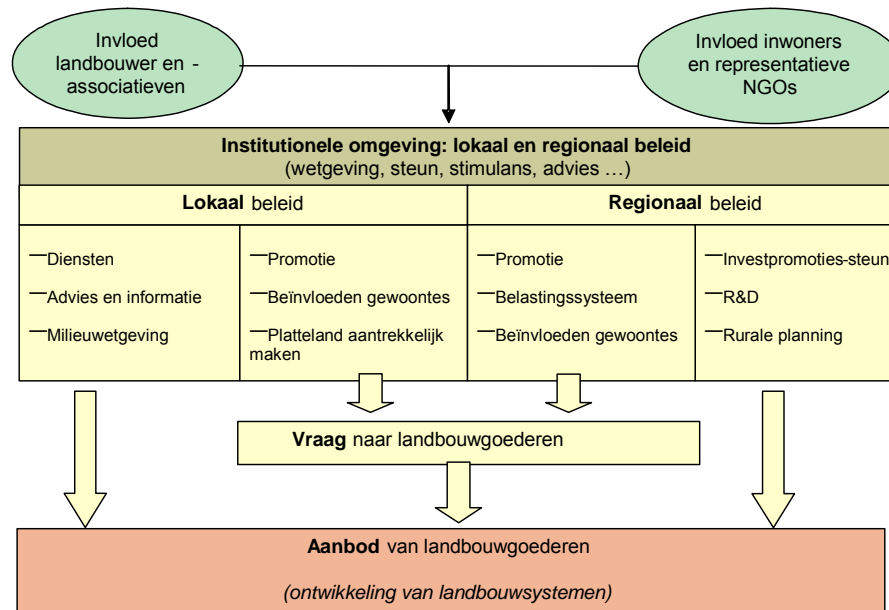
Door een combinatie te maken van de beleidsgegevens op gemeenteniveau en het verschil in regionaal beleid met de gegevens van de landbouwers uit elk van de gemeenten, is het mogelijk om na te gaan of er een relatie bestaat tussen een gemeente met een specifiek beleid en het soort landbouwers dat in die gemeente woont. In

Figuur III - 25 wordt weergegeven hoe deze relatie kan worden opgebouwd.

Het bovenste deel geeft aan hoe het gedrag en de participatie van landbouwers een invloed kunnen hebben op lokaal of regionaal beleid. Maar ook het gedrag van de consument en de inwonersparticipatie kunnen lokaal beleid op een significante manier beïnvloeden wat zal leiden tot verschillende beleidsdoelstellingen en het gebruik van verschillende instrumenten. Hodge (2001) gebruikt ditzelfde idee om de invloed te verklaren die een consument heeft op het planningsproces betreffende landtoewijzing. Met andere woorden, het sociale kapitaal tussen landbouwers en niet-landbouwers zal de steun aan landbouw beïnvloeden (Sharp en Smith, 2002). De **participatie van landbouwers** in een gemeenschap wordt gemeten door de aanwezigheid van een landbouwfgevaardigde, van een landbouwraad en van landbouwers betrokken bij de gemeentelijke

plannen voor ruimtelijke en natuur ontwikkeling. De **participatie van burgers** wordt beoordeeld door het lidmaatschap van burgers in organisaties, het bestaan van gemeentelijke plannen voor landschapontwikkeling en ruimtelijke structuur en van een commissie voor ruimtelijke planning (GECORO).

Figuur III - 25 Conceptueel kader

Bron: Eigen analyse

Het middelste deel toont ten eerste het verschil tussen beleidsacties op het lokale en regionale niveau. Maar daarnaast wordt ook een verschil weergegeven tussen acties die het aanbod of de vraag beïnvloeden. Halcrow (1984) beschrijft hoe het aanbod en de vraag van om het even welke goed of dienst kunnen worden beïnvloed. Het aanbod zal hoofdzakelijk beïnvloed worden door veranderingen in technologie, prijzen van grondstoffen, prijzen van producten, verwachtingen betreffende prijzen, aantal verkopers en belastingen of subsidies (Halcrow, 1984). Een beleid dat b.v. door middel van subsidies de prijzen van producten beïnvloedt zal duidelijk de aanbodzijde beïnvloeden. Anderzijds wordt de vraag naar een goed of dienst bepaald door bevolkingstoename, inkomensveranderingen, prijsveranderingen van andere goederen, reclame, belastingen en subsidies en andere sociologische en demografische factoren (Halcrow, 1984). Promotie van specifieke goederen of diensten kan de vraag naar deze goederen of diensten veranderen. In een evenwichtssituatie, zouden de vraag en het aanbod gelijk moeten zijn. Daarom zal een beleidsinterventie aan de vraagkant in de korte of lange termijn ook de aanbodzijde en zo de ontwikkeling van productiewijzen en systemen beïnvloeden. Dit tweeledige onderscheid (lokaal tegenover regionaal en aanbod tegenover vraag) leidt tot een classificatie van beleidsacties in 4 categorieën.

De eerste twee categorieën zijn **lokale** beleidsmiddelen. Zij worden onderverdeeld in instrumenten die de vraagkant of de aanbodzijde beïnvloeden. De lokale beleidsactoren kunnen proberen om de productie direct te beïnvloeden bijvoorbeeld door specifieke diensten, zoals het verzamelen van afvalplastic van landbouw, het geven van advies en informatie of het geven van steun voor milieumaatregelen te verlenen. Voorbeelden van de lokale beleidsmiddelen die de vraag, en ook onrechtstreeks de ontwikkeling van multifunctionele landbouwsystemen, beïnvloeden, zijn promotie van landbouwproducten en landelijk toerisme, acties om het platteland aantrekkelijk te maken zoals het herstructureren van landelijke dorpen enzovoort. In het verdere onderzoek wordt dieper ingegaan op **diensten** (meer bepaald de steun voor kleine landschapselementen, de inzameling van landbouwplastic, het onderhouden van randen en landbouwwegen) en **promotie** (meer bepaald informatie over landbouwbedrijfstoerisme of over paardrijden, promotie voor landbouwproducten, thematische toeristische routes) (zie Tabel III – 31).

Tabel III - 31 Lokale beleidsverschillen

	N	Totaal	%
Diensten			
Steun aan KLE	6	39	15,4%
Steun aan milieumaatregelen	20	40	50,0%
Ophaling van landbouwplastic	15	30	50,0%
Onderhoud landbouwwegen	29	36	80,6%
Promotie			
Informatie over hoevetoerisme	7	41	17,1%
Informatie over manèges	3	41	7,3%
Promotie voor lokale streekproducten	18	36	50,0%
Bestaan van landbouwleerpaden	8	40	20,0%

Bron: Gemeente-enquête

De andere twee categorieën zijn **regionale** beleidsinstrumenten. Opnieuw wordt een onderscheid gemaakt tussen acties die een directe invloed op de aanbodzijde of de vraagkant hebben. De eerste groep instrumenten bevat onder meer steun voor investeringen op landbouwbedrijven, onderzoek en ontwikkeling van nieuwe landbouwtechnieken. De veranderingen in ruimtelijke planning hebben een invloed op de beschikbaarheid van landbouwgrond. De tweede groep instrumenten probeert het gedrag van de consument te veranderen door promotie van gezonde regionale producten of door acties die cultuur en gewoonten beïnvloeden zoals informatie geven over natuurbescherming en volksgezondheid. De introductie van een belastingssysteem dat bepaalde milieuvriendelijke producten stimuleert behoort ook tot deze categorie. In het verdere onderzoek wordt het regionale niveau weergegeven door twee waarden: **Vlaanderen** en **Wallonië**.

In het derde en laatste deel wordt de link gelegd met de landbouwers. Er wordt nagegaan of in Vlaamse of Waalse gemeenten met een bepaald beleid de landbouwers bepaalde kenmerken vertonen die in andere gemeenten met een ander beleid niet of beperkter voorkomen. Dit onderzoek werd gedaan voor de ontwikkeling van specifieke landbouwsystemen aangegeven door **actieve**

diversificatie (hoevetoerisme, hoeveeverkoop, thuisverwerking en dergelijke) en door het meewerken aan **milieuprogramma's**. Deze twee types multifunctionele activiteiten werden gekozen omdat ze een specifieke strategiekeuze van de landbouwer eisen.

4.3.2 Resultaten

Een eerste reeks resultaten behandelt de relatie tussen de participatie van burgers en/of landbouwers in het beleid en de effectieve uitvoering van dit beleid. In Tabel III - 32 wordt aangetoond hoe de participatie van beide groepen het lokale beleid beïnvloedt. Deze relaties werden dan ook meegenomen in het verdere onderzoek.

Tabel III - 32 Relatie participatie (landbouwers en burgers) en beleid

Wanneer de participatie van	dan is promotie ...	dan zijn diensten ...
burgers hoog is,	minder belangrijk	(belangrijk)
landbouwers hoog is,	belangrijk	belangrijk

Noot: Resultaat tussen haakjes betekent dat dit resultaat niet significant is op 5% niveau.

Bron: Landbouw-, burger- en gemeente-enquêtes

Een tweede reeks besluiten (Tabel III – 33) beschrijft hoe het aantal landbouwers dat een multifunctioneel landbouwsysteem toepast evenals het type van systeem dat wordt gekozen, door lokaal en regionaal beleid worden beïnvloed. In de volgende tabel wordt aangegeven hoe de relaties eruit zien.

Tabel III - 33 Relatie (regionaal en lokaal) beleid en landbouwers

Een beleid meer toegespitst op ..., zorgt voor	actieve diversificatie	milieumaatregelen
Promotie (in Vlaanderen)	meer	minder
Promotie (in Wallonië)	(meer)	minder
Diensten	minder	meer
Vlaams beleid, zorgt voor	meer	(minder)
Waals beleid, zorgt voor	minder	(meer)

Noot: Resultaat tussen haakjes betekent dat dit resultaat niet significant is op 5% niveau.

Bron: Landbouw- en gemeente-enquête

De analyse toont aan dat de keuze van een landbouwer om aan actieve diversificatie te doen inderdaad door het lokale beleid, promotie en diensten, en door het regionale beleid wordt beïnvloed. Wanneer de promotie hoog is, wordt vaker aan actieve diversificatie gedaan. Wanneer de diensten hoog zijn, is de waarschijnlijkheid van actieve diversificatie lager. Een landbouwer in een Vlaamse gemeente zal daarenboven meer actieve diversificatie hebben dan zijn Waalse collega. De resultaten tonen ook aan dat de Waalse landbouwer verschillend (gematigder) op een verandering in promotie reageert dan een Vlaamse landbouwer.

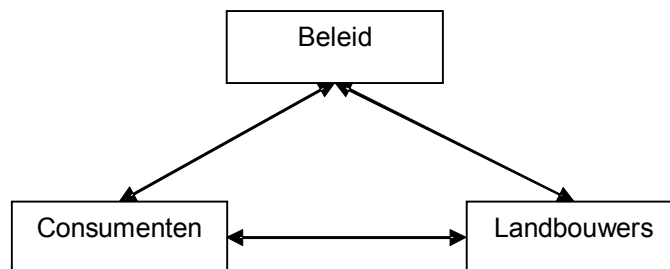
De milieuprogramma's worden minder beïnvloed door regionale beleidsverschillen. De gevonden coëfficiënt is niet significant, maar is negatief, waaruit men kan veronderstellen dat de milieuprogramma's vaker voorkomen in Wallonië dan in Vlaanderen. De betrokkenheid in dergelijke programma's wordt veel meer beïnvloed door lokale beleidsactie. Wanneer de promotie hoog is, daalt de waarschijnlijkheid dat een landbouwer hieraan deelneemt. Wanneer de diensten (variabele met inbegrip van ook lokale subsidies voor milieuprogramma's) hoog zijn, neemt de waarschijnlijkheid toe. De verschillende impact van lokaal beleid op de twee types van multifunctionele landbouwsystemen kan door de verschillende doelstellingen van lokaal beleid worden verklaard. Terwijl de promotie gericht is naar gediversifieerde landbouw, zijn de diensten veel aantrekkelijker voor traditionele landbouwers. Wanneer een beleid meer nadruk legt op één type dan op een ander, zal het slechts één type van multifunctionele landbouwsystemen bevorderen.

4.4 Dynamiek van een gemeente: consument, landbouwer en beleid

4.4.1 Methodes en analyse

Reeds in de eerste hoofdstukken werd aangegeven dat er een driehoeksrelatie bestaat tussen de burger, de landbouwer en het lokale beleid (Figuur III - 26). De onderlinge relaties tussen de landbouwer en de burger, tussen de landbouwer en het beleid en tussen de burger en het beleid werden in het derde deel besproken. In dit vierde deel gaan we de wisselwerking na tussen de drie actoren en de manier waarop ze elkaar al dan niet beïnvloeden.

Figuur III - 26 Driehoeksrelatie tussen beleid, landbouwers en burgers/consument

Uit de burgerenquête, de landbouwenquête en de gemeente-enquête werden verschillende data geselecteerd. De nadruk werd gelegd op twee multifunctionele activiteiten van de landbouwsector, namelijk het opnemen van actieve diversificatie en het beschermen en onderhouden van landschap en natuur door de landbouw. De volgende variabelen werden geselecteerd:

- de attitude van de burgers t.o.v. de rol van landbouw in het behoud van het landschap;
- de frequentie waarmee burgers op een boerderij kopen;
- de lokatie van de boerderij waar de burgers kopen op een boerderij;

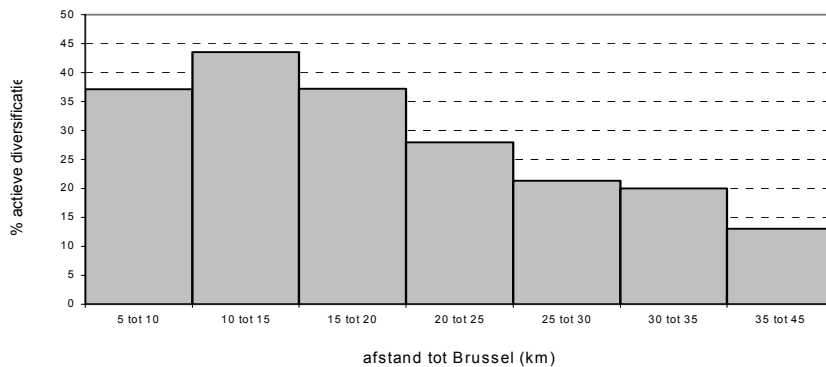
- de attitude van de landbouwers t.o.v. de rol van de landbouw in het behoud van het landschap;
- het effectief doen aan landschapszorg door de landbouwer (door heggen en bomen aan te planten of door mee te werken aan milieumaatregelen);
- het aantal landbouwers die actieve diversificatie hebben opgenomen;
- het beleid gericht op landschap vanuit de gemeente (dit omvat ondermeer KLE en milieumaatregelen, beschreven onder diensten in paragraaf 4.3) en
- het beleid gericht op landbouw en landbouwproductie vanuit de gemeente (dit omvat ondermeer promotie, participatie van landbouwers en de rest van de diensten zoals beschreven in 4.3).

Voor elke gemeente werd er een gemiddelde score berekend waarbij een hoge score wijst op een positief beleid, positieve attitude of een positief gedrag van consumenten of burgers. In eerste instantie zetten we deze scores uit ten opzichte van de afstand van Brussel centrum (postcode 1000) tot de respectievelijke gemeente. In tweede instantie verdelen we de gemeenten in drie gelijke groepen voor elke variabele. Op die manier verkrijgen we een beter inzicht in de onderlinge relaties tussen de drie actoren (burger, landbouwer en lokaal beleid). Enkel de gemeenten waarvoor alle gegevens van de drie enquêtes beschikbaar zijn, werden opgenomen in deze analyse.

4.4.2 Resultaten: actieve diversificatie

Vooreerst bekijken we de wisselwerking tussen landbouwers, burgers en lokale overheid in verband met actieve diversificatie. Zowel hoeveverkoop als verkoop op markten als verkoop aan kleinhandel maar ook het zelf verwerken van de hoeveproducten op de boerderij behoren tot wat we actieve diversificatie noemen.

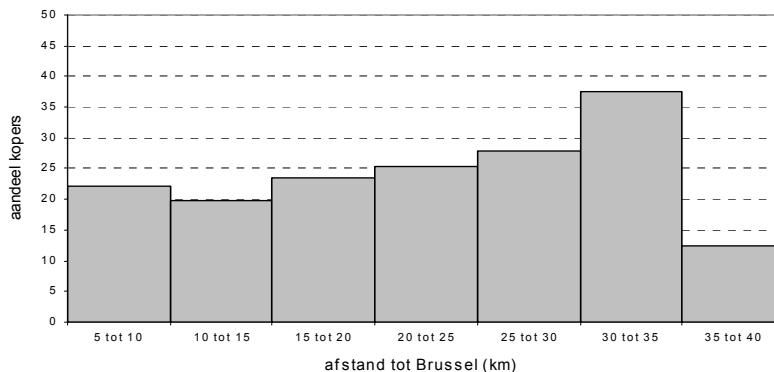
Figuur III - 27 Aandeel landbouwbedrijven met actieve diversificatie per gemeente in functie van de afstand tot de stad

Bron: Landbouwenquête

Uit de correlatieanalyse blijkt er een verband te bestaan tussen het aandeel landbouwbedrijven die dergelijke diversificatie uitvoeren en de lokatie van het bedrijf t.o.v. de stad (Figuur III - 27). De negatieve correlatiecoëfficiënt (Spearman's rho = $-.539$) wijst erop dat hoe verder van de stad weg, hoe minder actieve diversificatie er voorkomt. De regressieanalyse geeft een kleine waarde weer voor determinatiecoëfficiënt R^2 wat betekent dat het verband tussen beide variabelen niet zuiver lineair is (De Pelsmacker en Van Kenhove, 1999).

Figuur III - 28 Aandeel inwoners per gemeente die regelmatig kopen bij de boer in functie van de afstand tot de stad Brussel

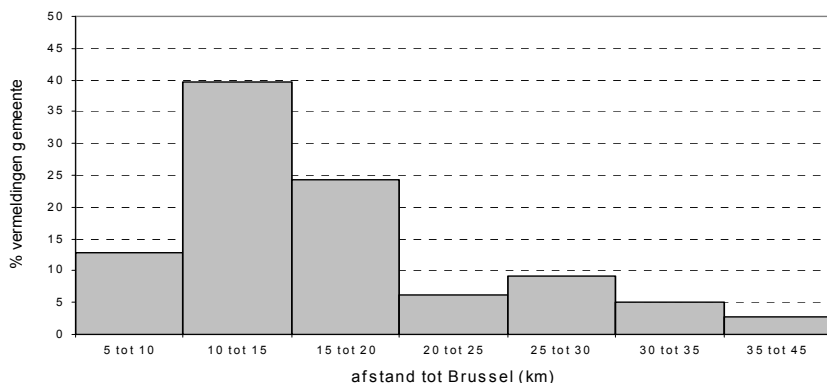

Bron: Burgerenquête

De Figuur III - 28 doet ons vermoeden dat er geen rechtlijnig verband bestaat tussen de afstand tot de stad en het gedrag van de burger. De zeer lage correlatiecoëfficiënt (Spearman's rho = $.004$) bevestigt deze gedachte. Zowel dichtbij als ver van de stad kopen burgers op regelmatige basis rechtstreeks bij een landbouwer. Omdat de aanwezigheid van actieve diversificatie op landbouwbedrijven correleert met de afstand tot de stad en de consument onafhankelijk van deze aanwezigheid koopt bij de boer, verwachten we dat de landbouwbedrijven met thuisverkoop verder van de stad meer worden vermeld door de burger als locatie waar zij hun hoeveproducten halen.

Tussen het aantal vermeldingen van een gemeente als koopplaats en de afstand tot de stad bestaat er een negatieve correlatie (Spearman's rho = $-.468$) (Figuur III - 29). De burgers vermelden de verafgelegen gemeenten minder dan de dichtbij gelegen gemeenten. Uitzonderlijk zijn er een paar gemeenten in het zuiden van het studiegebied die wel vaker worden vermeld dan de dichtergelegen gemeenten, maar de algemene tendens is dat burgers ook buiten hun eigen gemeente bij een boer kopen. Dit bevestigt voorgaand onderzoek (Boulangier et al., 2004).

Figuur III - 29 Aandeel vermeldingen van een gemeente als koopplaats van hoeveproducten in functie van de afstand tot de stad.

Bron: Burgerenquête

Zoals hoger vermeld, deelden we de gemeenten voor elke variabele in drie groepen. Met behulp van een rangschikking vergeleken we het voorkomen van de verschillende scores. Tabel III - 34 geeft aan dat hoe positiever het beleid ten aanzien van de lokale landbouw, hoe vaker de lokale bevolking producten koopt op een boerderij en hoe meer een bepaalde gemeente opgezocht wordt als koopplaats van hoeveproducten. Verder is er geen verband met het aantal landbouwbedrijven met actieve diversificatie per gemeente. Het gemeentelijk beleid kan dus effect hebben op de burger maar de kans is klein dat het de landbouwer zelf zal beïnvloeden. Hierbij moet worden opgemerkt dat er wel een positieve relatie bestaat tussen actieve diversificatie door landbouwbedrijven en een specifiek onderdeel van lokaal beleid: de promotie van landbouwproducten (paragraaf 4.3).

Tabel III - 34 Rangschikking van de gemeenten uit het studiegebied volgens lokaal beleid naar actieve diversificatie op landbouwbedrijven toe

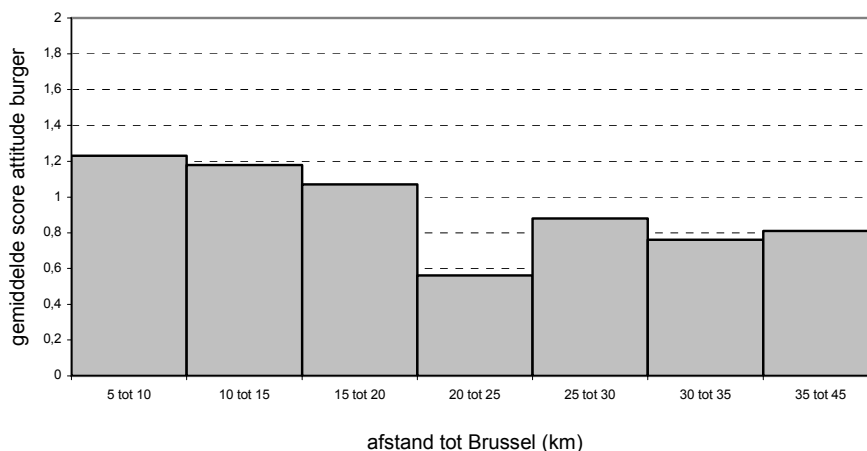
Lokaal beleid landbouw	frequentie aankoop hoeveproducten volgens woonplaats		aankoopplaats hoeveproducten (aantal vermeldingen)	
	score	aantal gemeenten	score	aantal gemeenten
neutraal beleid 17 gemeenten	uitzonderlijk	7	weinig	9
	soms	7	matig	4
	frequent	3	veel	4
matig positief beleid 13 gemeenten	uitzonderlijk	5	weinig	6
	soms	4	matig	2
	frequent	4	veel	5
zeer positief beleid 15 gemeenten	uitzonderlijk	3	weinig	4
	soms	4	matig	3
	frequent	8	veel	8

Bron: Burgerenquête, landbouwenquête en gemeente-enquête

4.4.3 Resultaten: landschapszorg

We onderzoeken de onderlinge relaties tussen de burger, de landbouwer en het lokale beleid op vlak van hun attitude en gedrag ten aanzien van de landschappelijke functie van landbouw. In relatie met de afstand tot de stad treffen we enkel bij de burgers een negatief verband aan. De lagere correlatiecoëfficiënt (Pearson coëfficiënt = -0.388) wijst echter op een zwakke correlatie. Op Figuur III - 30 is zichtbaar dat hoe dicht men woont bij de stad, hoe meer men ervan overtuigd is, dat landbouwers een belangrijke rol (kunnen) hebben in het onderhouden van het landschap.

Figuur III - 30 Attitude burgers ten aanzien van landschapszorg door landbouwers in functie van de afstand tot de stad

Bron: Burgerenquête

Op basis van de indeling van de gemeenten in drie groepen volgens hun scores, zien we dat er een zwakke positieve relatie bestaat tussen de attitude van de landbouwer en die van de burger (Tabel III - 35a). In gemeenten waar landbouwers een zeer positieve houding vertonen, staan ook de burgers positief ten aanzien van landschapszorg en vice versa. Zowel bij landbouwers die zeer positief als neutraal denken over de landschappelijke rol, blijkt dat hun gedrag niet consistent is met hun attitude: ook in gemeenten waar landbouwers neutraal denken, komen er veel bedrijven voor die aan landschapszorg doen. In dit geval zou men uit de cijfers kunnen stellen, dat de landbouwer het landschap onderhoudt ten gevolge van de positieve houding van de gemeente. Indien de boer positief denkt over de landschapsfunctie van landbouw speelt het lokaal beleid minder een rol. Het lokale landschapsbeleid heeft meer invloed op het gedrag van de burgers dan op het gedrag van de landbouwers (Tabel III - 35b).

Tabel III - 35 Onderlinge samenhang burger, landbouwer en lokaal beleid wat betreft de landschappelijke rol van landbouw

A	attitude burger t.a.v. landschapszorg		aantal landbouwbedrijven landschapszorg		lokaal beleid t.o.v. landschapszorg	
	score	aantal gemeenten	score	aantal gemeenten	score	aantal gemeenten
neutraal	neutraal	7	weinig	4	neutraal	6
15 gemeenten	matig positief	4	matig	4	positief	5
	zeer positief	4	veel	7	zeer positief	4
matig positief	neutraal	4	weinig	6	neutraal	6
15 gemeenten	matig positief	6	matig	6	positief	4
	zeer positief	5	veel	3	zeer positief	5
zeer positief	neutraal	5	weinig	5	neutraal	6
15 gemeenten	matig positief	4	matig	3	positief	3
	zeer positief	6	veel	7	zeer positief	6

B	attitude burger t.a.v. landschapszorg		attitude landbouwer t.a.v. landschapszorg		aantal landbouwbedrijven landschapszorg	
	score	aantal gemeenten	score	aantal gemeenten	score	aantal gemeenten
neutraal	neutraal	7	neutraal	6	weinig	8
18 gemeenten	matig positief	8	positief	6	matig	5
	zeer positief	3	zeer positief	6	veel	5
matig positief	neutraal	4	neutraal	5	weinig	1
12 gemeenten	matig positief	0	positief	4	matig	5
	zeer positief	8	zeer positief	3	veel	6
zeer positief	neutraal	5	neutraal	4	weinig	6
15 gemeenten	matig positief	6	positief	5	matig	3
	zeer positief	4	zeer positief	6	veel	6

Bron: Burgerenquête, landbouwenquête en gemeente-enquête

4.5 Functie-ondersteuning: conclusie

Hoewel landbouw in verstedelijkte gebieden beperkt voorkomt, blijkt dat de meeste lokale overheden toch een aantal functies willen vrijwaren. Vaak worden de landschapsfuncties alsook een aantal sociale functies, waaronder toerisme, door het lokaal beleid gesteund. Een aantal initiatieven zijn zeer plaatselijk, bijvoorbeeld wandel- of fietswegen uitstippelen, steun aan hoeveverkoop, informatie over hoevetoeerisme, maar zijn anderzijds toch niet zo streek gebonden. Doorheen België worden deze activiteiten vaak gesteund door lokale besturen, zo is er naast het Pajottenland, even goed een Hageland, Westhoek etc. die op een gelijkaardige manier worden gesteund. Ook op regionaal niveau vormt multifunctionaliteit zeker een agendapunt. De steun aan voedselkwaliteit en –veiligheid wordt vaker op een regionaal niveau georganiseerd.

De analyses tonen duidelijk aan dat verschillen in het regionale beleid wel degelijk een impact hebben op de ontwikkeling van landbouwsystemen in de rand rond Brussel. Dit kan gezien worden in de hogere toepassing van actieve diversificatie in Vlaanderen wat overeenkomt met de nadruk die door Vlaams beleid gelegd wordt op multifunctionele activiteiten. Het verschil in toepassen van multifunctionele systemen blijkt echter de meeste invloed te ondervinden van het lokale beleid. Wanneer een gemeente meer aandacht besteedt aan milieugerichte diensten, dan beïnvloedt dit het

gedrag van de landbouwer. Wanneer een gemeente meer aandacht besteedt aan het actief promoten van landbouwproducten, dan zijn er meer landbouwers die aan actieve diversificatie doen. De keuze van de gebruikte beleidsinstrumenten is daarenboven afhankelijk van de participatie en de invloed van zowel landbouwers als burgers in het beleid.

Tenslotte blijkt het om een ingewikkelde driezijdige relatie gaat: consumenten, landbouwers en beleid. Ondanks een gedetailleerde analyse komen maar enkele duidelijke verbanden naar voor. Men zou zelfs kunnen stellen dat de drie actoren vrij weinig op mekaar ageren. Zo komt de ruimtelijke verdeling van de vraag naar hoeveproducten, die blijkbaar overal aanwezig is, niet overeen met het aanbod dat groter is dicht bij de stad. Wat landschapszorg betreft is het gebrek aan interactie tussen de mening van de burger en die van de landbouwer niet abnormaal. Het gebrek aan een ruimtelijke component neemt niet weg dat de burger die dicht bij de stad woont een hoger besef heeft van landschapszorg door de landbouw in een platteland onder druk van de stad. Dat er tussen het beleid en de landbouw weinig interactie is, is op het eerste zicht eigenaardig, doch te verklaren doordat de meeste maatregelen van een ander beleidsniveau uitgaan. Het lokale beleid kan wel een belangrijke invloed uitoefenen op de attitude en het gedrag van de burger in zijn gemeente.

Overlevingsstrategieën voor een multifunctionele landbouw in verstedelijkte gebieden

DEEL IV: Besluit en beleidsaanbevelingen

1 Besluit

Het doel van het onderzoek was nagaan in welke mate het inspelen op nieuwe consumptietendensen overlevingskansen biedt aan landbouw onder hoge verstedelijkingsdruk en welke strategieën hierbij mogelijk zijn. Zowel de verwachtingen van de vraagzijde (burger en consument) als de aanbodzijde (landbouwer) uit de ruime rand rond Brussel werden bevraagd (in totaal 70 gemeenten, inclusief de 19 Brusselse gemeenten). Er werd onderzocht hoe landbouwbedrijven zich kunnen aanpassen aan de nieuwe vereisten van de bewoners en de maatschappij. Het uitgangspunt bij de studie van de mogelijke overlevingsstrategieën is de multifunctionaliteit van landbouw in een verstedelijkte omgeving.

Het onderzoek naar de *vraagzijde* ging na of de verschillende functies van de landbouw door de burger worden geïdentificeerd en ook positief worden gewaardeerd. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat de waardering van de burger sterk afhankelijk is van zijn of haar persoonlijke achtergrond en meer specifiek van de persoonlijke verbondenheid en het contact met de landbouwsector. Op die manier werden drie types burgers onderscheiden. De eerste groep werd omschreven als traditionalist, gekenmerkt door de jonge leeftijd en een hoge scholingsgraad. Opmerkelijk is de klassieke opvatting rond landbouw bij de hoger opgeleide respondenten. Deze groep geeft een hoge score aan de voedselproducerende rol van de landbouw maar wijst de andere functies af. De tweede opiniegroep zijn de enthousiastelingen, gekenmerkt door een iets oudere leeftijd, doorgaans gepensioneerd en een meerderheid is opgegroeid op het platteland. Zij beschouwen multifunctionaliteit over de gehele lijn als een positieve ontwikkeling. Naast een uitgebreide kennis over diversificatie, participeren zij ook veelvuldig. Het derde type noemden we de gematigden met een opinieprofiel vergelijkbaar met dat van de enthousiasteling maar meer terughoudend. Niet alleen de attitude maar ook hun gedrag is minder uitgesproken.

Het onderzoek naar de *aanbodzijde* ging vooral na in hoeverre landbouwers in peri-urbane gebieden problemen ondervinden als gevolg van de nabijheid van de stad. Algemeen wordt de landbouw in peri-urbaan gebied geconfronteerd met meer moeilijkheden dan de rurale landbouwer, waardoor de leefbaarheid van deze bedrijven niet vanzelfsprekend is. Daarom moeten landbouwers zien om te gaan met de kansen en bedreigingen die de stad veroorzaakt. Net zoals bij de consumenten hangt de gekozen strategie af van landbouwerskenmerken zoals de huidige structuur, persoonlijke karakteristieken, de gezinssituatie en/of de financiële situatie, waardoor de landbouwers ingedeeld kunnen worden in vier types landbouwers. Een eerste groep herkent in de invloed van de stad meer

kansen dan problemen, zowel op korte als op lange termijn. Ze zijn gemiddeld iets ouder, zijn vaker Vlaams en leiden een tuinbouwbedrijf of hebben graasdieren. Zij worden gegroepeerd onder de recreatieve landbouwers. De adaptieve landbouwers, die alleen maar een negatieve impact van de nabijheid van de stad ervaren zowel op korte als op lange termijn, komen eerder uit Wallonië, zijn jonger, hebben graasdieren en zijn echte 'business' boeren. Bij beide groepen is de kans groot dat men meewerkt aan milieumaatregelen of dat men een beheersovereenkomst heeft afgesloten, maar beide groepen zijn niet zo actief inzake actieve diversificatie. Een derde groep herkent weinig sterktes als gevolg van de nabijheid van de stad, maar denkt anderzijds wel dat de landbouw er op lange termijn kan blijven bestaan. Zij zijn eerder behoudsgezind (ofwel traditionele landbouwers, ofwel hobby boeren) en streven dan ook niet naar diversificatie activiteiten. Een vierde groep landbouwers, ziet wel sterktes of kansen die door de nabijheid van de stad worden gecreëerd, maar is zich bewust van bedreigingen in de toekomst en vindt dat het daarom noodzakelijk is voor de landbouw om zich aan te passen (dit zijn de vernieuwende landbouwers). Van alle groepen passen zij het meest hun bedrijfssystemen aan in de richting van zowel actieve diversificatie als van milieumaatregelen en onderhoud van heggen en bomen.

De belangrijkste hypothese was dat **de afstand tot de stad** een invloed heeft op de attitude van zowel de burger als de landbouwer. Daarom werd onderzocht of er een ruimtelijke differentiatie aanwezig is, zowel bij de burgers als bij de landbouwers. Het is gebleken dat hoe dichterbij de stad woont, hoe minder kennis hij heeft van multifunctionele landbouwbedrijven en hoe minder hij in contact komt met de landbouwer zelf. Desondanks bestaat er een positieve relatie met het aandeel traditionalisten en de afstand tot de stad. Deze discrepantie tussen opinie en gedrag blijkt ook uit het aandeel enthousiastelingen in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest. In de rand van de Brusselse agglomeratie woont er ook een grote groep enthousiastelingen, doch ook heel wat traditionalisten. Verhoudingsgewijs komen er in de banlieue een omvangrijke hoeveelheid gematigden voor.

Wat de landbouwers betreft, blijkt dat de nabijheid van de stad zeer belangrijk is, namelijk dichterbij de stad is er meer actieve diversificatie en minder passieve diversificatie, minder toepassing van milieumaatregelen en minder houden van heggen en bomen. De toegenomen actieve diversificatie kan voornamelijk verklaard worden door de aanwezigheid van potentiële consumenten en doordat deze vorm van diversificatie kan helpen bij het creëren van inkomen voor de landbouwers. De negatieve relatie tussen de nabijheid van de stad en het meewerken aan milieumaatregelen of heggen en bomen wordt dan weer verklaard doordat beide vormen het meest geschikt zijn voor grotere landbouwbedrijven en deze bedrijven liggen verder van de stad.

Naast concentrische verschillen tussen de respondenten, werden ook **subregionale verschillen** vastgesteld. De bewoners van de oostelijke rand rond Brussel zijn vertrouwd met boerderijen die niet-agrarische diversificatieactiviteiten hebben, doch gedragen ze zich niet uitgesproken multifunctioneel. Dit komt ook tot uiting in het meest voorkomend opinieprofiel in deze regio, namelijk de gematigden.

De regio onder verstedelijkingsdruk en de inwoners hechten veel waarde aan het wonen in een nog landelijke omgeving. Het noorden en het oosten hebben een vrij identiek voorkomen qua opinieprofielen, doch is het aandeel engdenkende traditionalisten duidelijk groter dan het aandeel gematigden. Ondanks een betere kennis van agrarische diversificatieactiviteiten in het noorden, gedragen ze zich even gematigd als in het oosten. De potentiële koopkracht is dus aanwezig maar er moet nog meer gepromoot worden. Een heel ander verhaal treffen we aan in de westelijke subregio (het Pajottenland). Daar heerst de meest positieve instelling naar multifunctionele landbouw toe. Er is een brede kennis over diversificatie en deze groep koopt ook frequent rechtstreeks bij de boer. De breeddenkende traditionalisten zijn het sterkst vertegenwoordigd in deze subregio. In het zuiden stoten we op een paradox. Ondanks enorme kennis van diversificatieactiviteiten, blijft de grootste groep breeddenkende traditionalisten. In de meer verstedelijkte regio's merken we duidelijk een lagere activiteit. Als men in de Vlaams verstedelijkte rand een boerderij kent die aan diversificatie doet, is men er ook al geweest, in tegenstelling tot de Waalse regio. Daar kent men de mogelijkheden zeer goed, maar participeert men amper. In Brussel willen de burgers wel rechtstreeks bij de boer kopen, maar de afstand blijft een serieuze drempel.

De dominante patronen van traditionalisten, gematigden en enthousiastelingen, komen overal voor behalve in de subregio's waar veel subtielere nuances bovengehaald worden. Dit is belangrijk in functie van verder onderzoek en geeft aan dat de afstandvariabele tot de stad niet volstaat om verwachtingen en attitudes van burgers ten aanzien van landbouw te ramen. Op het subregionale niveau spelen enkele specifieke factoren een belangrijke rol die de concentrische logica doorbreken. Verdergezet en gericht sociaal historisch onderzoek, gefocust op de evoluerende verbanden tussen landbouwers, bewoners en plattelanders kan hierbij wellicht nieuwe inzichten opleveren.

Ook bij de landbouwers speelt het streekgebonden en lokale draagvlak een belangrijke rol. Deze ruimtelijke variaties kunnen ertoe leiden dat er een regionaal verschil qua slaagkans voor een multifunctionele landbouw ontstaat. Uit het onderzoek blijkt dat actieve diversificatie het vaakst voor komt in Vlaams verstedelijk gebied en daarna ook ten noorden van Brussel. Passieve diversificatie echter komt vaker voor in het zuiden van Brussel en Waals verstedelijk gebied. Ook milieumaatregelen komen vaker voor in het zuiden en Waals verstedelijk gebied, maar ook ten oosten van Brussel.

Diversificatie in de rand rond Brussel komt reeds redelijk vaak voor: een heel aantal bedrijven in het studiegebied voeren reeds nieuwe activiteiten uit zoals rechtstreekse verkoop op de hoeve, verkoop van streekproducten, zuivelverwerking, maatregelen voor landschap en milieu etc. Hoewel deze multifunctionaliteit niet altijd zorgt voor een groot deel van het landbouwersinkomen, draagt dit bij tot duurzaamheid omdat ook het ecologische en sociale niveau moeten worden bekeken. Daarbij wordt geconstateerd dat multifunctionele strategieën bijdragen tot sociale ontwikkelingen en dat bepaalde vormen ook zorgen voor ecologische en (al dan niet beperkte) economische ontwikkelingen die de landbouwsector leefbaar maken.

De link tussen multifunctionele landbouwers en de appreciatie van de burgers rond landbouw en landbouwlandschap werd duidelijk gelegd. Multifunctionaliteit is niet enkel een goede zaak voor de landbouwers, maar ook voor de burgers die in peri-urbane gebieden wonen en voor burgers die in de stad wonen en in de rand willen recreëren. Daarnaast streeft multifunctionele landbouw ook naar voedselkwaliteit, voedselveiligheid, natuurzorg, milieuvriendelijkheid en vele andere functies die door de gehele samenleving worden gewaardeerd.

2 Aanbevelingen

Tot slot wil dit project een aantal beleidsaanbevelingen formuleren, die moeten zorgen voor een vergroting van de overlevingskansen voor multifunctionele landbouw in verstedelijkt gebied.

Het onderzoek heeft ten eerste aangetoond hoe landbouwers in peri-urbane gebieden verschillende noden en mogelijkheden hebben in vergelijking met meer rurale landbouwers. Hierdoor volgen zij ook een andere ontwikkelingsstrategie, vaak gericht op het gebruik van de multifunctionele kenmerken van landbouw. Literatuur heeft aangetoond hoe diversificatie en milieumaatregelen goede preventieve overlevingsstrategieën zijn voor landbouwers die niet in staat zijn om hun bedrijf uit te breiden (Meert et al., 2005). Het onderzoek heeft ook de these van Heimlich bevestigd, wanneer hij beweert dat de nabijheid van de stad niet alleen beperkingen maar ook mogelijkheden creëert voor de landbouw om nieuwe strategieën te ontwikkelen (Heimlich en Brooks, 1989). Daarenboven dragen deze preventieve activiteiten bij tot een meer consumenten gericht platteland, wat de mogelijkheid biedt voor verschillende vormen van vrijetijdsuitoefening, dit is zeker belangrijk in de nabijheid van een grootstad (Marsden, 1999). De landbouwers kunnen op die manier bijdragen tot een duurzame ontwikkeling van het urbane gebied. We hebben echter gemerkt dat de impact van de stad op de landbouw nog niet tot in detail gekend is en dat dit zelden wordt opgenomen in het plattelandsbeleid. Daarom raden wij aan dat er specifieke gerichte beleidsaspecten moeten worden ontwikkeld voor landbouw in peri-urbane gebieden, gebaseerd op de perspectieven die landbouw biedt voor de duurzaamheid van de verstedelijkte regio's.

Het belang van multifunctionele strategieën brengt ons bij de impact van het beleid op deze strategieën. Alhoewel de resultaten slechts indicatief zijn, tonen ze toch duidelijk aan dat het lokale beleid een invloed heeft op de uitvoering van multifunctionaliteit en diversificatie. Hoe meer het beleid op verschillende vlakken de landbouw probeert te stimuleren, en dus meer dan enkel de traditionele landbouw steunt, hoe meer de landbouwers hun landbouwsysteem aanpassen. Het lokale beleid kan dus wel degelijk de strategie van landbouwers beïnvloeden en zo multifunctionaliteit stimuleren, maar wordt vaak vergeten als beleidsniveau. Daarom suggereren wij dat het lokale beleid veel actiever gebruikt moet worden om de duurzaamheid van de landbouw in de verstedelijkte gebieden te garanderen. Er moet dus een gedeeltelijke verschuiving komen van het beleid naar het lokale niveau

zoals wordt voorgesteld door het Europese Leader programma (zie hiervoor het EU beleidsdocument rond het nieuwe plattelandsbeleid voor 2007 (European Commission Agriculture and Rural Development, 2003)). Met andere woorden, niettegenstaande de voortdurende niveauverhoging van landbouw en plattelandsbeleid gedurende de laatste decennia, suggereren onze resultaten dat het subsidiariteitsbeginsel cruciaal zal zijn om efficiënt beleid rond landbouw te kunnen voeren (Pacione, 1996). Het lokale beleid, dat zeer geschikt is om specifieke lokale problemen aan te pakken, mag daarom niet worden vergeten bij het voeren van landbouwbeleid (Ray, 1999). De subregionale analyse suggereert hierbij overigens het belang van een gebiedsgerichte benadering. Dit biedt het voordeel dat vaak qua personeelsbezetting beperkte lokale besturen in onderlinge samenwerking gericht kunnen werken aan de uitbouw van een multifunctionele landbouw geënt op subregionale kansen en uitdagingen.

Het lokale beleid kan dus de landbouwers beïnvloeden, maar de landbouwers zelf hebben ook een impact op het (lokale) beleid. Dit brengt ons bij de derde aanbeveling die gebaseerd is op het resultaat dat wanneer een gemeente een schepen van landbouw heeft, een landbouwwaad en landbouwers betrokken bij ruimtelijke en natuurlijke planning, dat het beleid van die gemeente dan meer gericht zal zijn op verschillende aspecten van diensten en promotie voor de landbouw. Daaruit besluiten wij dat landbouworganisaties en individuele landbouwers een belangrijke impact hebben op het lokale beleid, waardoor zowel traditionele als meer multifunctionele landbouw wordt beïnvloed. Daarom mag het belang van landbouworganisaties en de effectieve participatie van landbouwers in het beleid niet worden onderschat wanneer men duurzame landbouw wil ondersteunen.

In een vierde aanbeveling worden de resultaten van de attitudes en gedragingen van de bewoners verwerkt. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met de relatief (in vergelijking met de totale populatie van het gebied) hoger opgeleide respondenten. Het is gebleken dat 1 op 3 respondenten wel eens rechtstreeks bij een boerderij koopt en dat daarnaast 1 op 5 respondenten bereid is te kopen indien er een boerderij met thuisverkoop aanwezig zou zijn. Ongeveer 15% van de respondenten koopt wel eens op een boerenmarkt en 1 op 3 respondenten is bereid te kopen indien er een boerenmarkt in hun omgeving zou zijn. Daarenboven verkiest 80% onder hen producten waarvan de oorsprong gekend is. Hieruit blijkt dat er duidelijk een potentiële interesse is in het rechtstreeks aankopen van producten bij de boer. De meest genoemde beweegredenen voor het rechtstreeks aankopen zijn de versheid en kwaliteit van de producten en de gekende oorsprong. Daarom stellen wij voor dat de overheid de initiatieven die de distributieketen van voedsel willen verkorten moet aanmoedigen. Dit zal bijdragen tot een grotere bewustwording van de oorsprong en de kwaliteit van voedsel. Het beperken van de transportkosten draagt uiteraard ook bij tot de ecologische dimensie van duurzaamheid.

Ten vijfde werd vastgesteld dat 1 op 2 respondenten niet persoonlijk in contact komt met landbouwers en dat dit voor de anderen ook een eerder uitzonderlijke gebeurtenis is. Daardoor is men niet op de hoogte van het wel en wee op de boerderij en zijn begrippen zoals boerenmarkt, voedselteams, groenteabbonnementen en hoevetoerisme vaak niet gekend. Toch hebben 1 op 10 respondenten reeds een opendeurdag van een boerderij in de eigen streek bezocht, maar 4 op 5 bewoners kennen geen boerderijen waar men rondleidingen geeft. Echter, meer dan de helft van de respondenten vindt dat de boer ondergewaardeerd wordt in onze maatschappij. Daarom vinden wij dat de overheid burgerinitiatieven moet stimuleren en betoelagen die de link tussen productie en consumptie van voedsel concretiseren via laagdrempelige projecten (zoals opendeurdagen, plattelandsklassen enzovoort). Daarom stellen wij bijvoorbeeld voor om basiskennis over landbouw in al zijn duurzaamheidsdimensies (dus ook qua sociale rechtvaardigheid en de link met de derde wereld) een (geheel van) eindterm(en) in het (lager) onderwijs zou moeten worden.

Ten slotte kan worden opgemerkt dat 1 op 2 inwoners van de banlieue en de forensenzone voordelen ondervindt van de landbouw in hun woongemeente. De meest genoemde zijn de mogelijkheid tot directe aankoop, de open ruimte, de aangename woonomgeving en het prachtig landschap, mooi uitzicht, diversiteit of rustige omgeving. Maar anderzijds bezwaart een stroef vergunningenbeleid de uitbouw van een multifunctionele landbouw volgens de ondervraagde landbouwers. Daaruit kunnen wij concluderen dat landbouw meer is dan voedsel produceren alleen. Zowel de burger als de consument verwacht een multifunctionele rol van de landbouw. De duidelijke maatschappelijk vraag, aanwezig in de verstedelijkte omgeving, naar een meer duurzame en multifunctionele landbouw, biedt daardoor kansen voor de peri-urbane landbouw. De laatste aanbeveling is dan ook dat qua ruimtelijke ordening het agrarisch gebied in verstedelijkte gebieden explicieter moet worden omschreven in termen van een agrarisch gestuurd multifunctioneel platteland (er moet met andere woorden een grotere flexibiliteit worden voorzien voor niet louter voedsel-gerelateerde activiteiten). Tot op heden is het landbouwbeleid gericht op de totale ontwikkeling van landbouw en houdt te weinig rekening met de specifieke rol en beperkingen voor landbouwers dicht bij een stad. Dit komt niet enkel naar voor bij landbouw onderwerpen, maar ook bij het beleid rond ruimtelijke ordening. In de plaats van gebruik te maken van rigide ruimtelijke plannen, zeker in de nabijheid van de stad, moet er gestreefd worden naar het gebruik van meer flexibele instrumenten die zorgen voor een combinatie van multifunctionele landbouw en het behoud van een aantrekkelijk platteland in de rand rond de hoofdstad (Moir et al., 1997). De Europese Unie, net als het federaal en regionaal niveau richten zich nog vaak te weinig op deze specifieke lokale situaties en steunen daardoor te weinig de multifunctionele rol die landbouwers in deze zones kan spelen (Van Hecke et al., 2000).

Het onderzoek heeft aangetoond dat naast het beleid, ook de persoonlijke kenmerken van de landbouwer en zijn bedrijf belangrijk zijn in het kiezen van een landbouwstrategie. De leeftijd, scholing, houding en sociale contacten van de landbouwer en de investerings- en financieringslast van het landbouwbedrijf dragen bij tot de verklaring van de keuze van landbouwstrategie. Echter, noch het beleid, noch de persoonlijke kenmerken geven apart een volledig beeld en moeten daarom gecombineerd worden.

Daarnaast is ook gebleken dat de burgers, consumenten en inwoners enerzijds een impact hebben op het beleid, maar anderzijds ook een directe impact hebben op de landbouwers. De burgers kunnen een vraag naar multifunctionele goederen creëren, maar kunnen ook een aantal belemmeringen vormen voor de duurzaamheid van landbouw.

Bij de analyse naar overlevingsstrategieën voor multifunctionele landbouw in het peri-urbane gebied en het opbouwen van aanbevelingen hieromtrent, blijft het dus noodzakelijk om de driehoeksrelatie tussen landbouwers, consumenten en het beleid in acht te nemen en om de lokale en streekgebonden specifieke kenmerken van de streek niet te negeren.

Bibliografie

ADE (2003) *Évaluation à mi-parcours du Plan De Développement Rural Wallon 2000-2006*, Namur, Communauté Wallon, pp.

Administratie Land- en Tuinbouw (2000) *Programma voor Plattelandsontwikkeling in Vlaanderen (PDPO), periode 2000 - 2006*, Brussel, <http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/landbouw/downloads/pdpo.pdf>.

Andrews, K.R. (1971/1980/1987) *The concept of Corporate Strategy*, Homewood: Richard D. Irwin.

Barber, D. (1981) *Countryside management in the urban fringe*, Cheltenham: John Dower House.

Belletti, G., Brunori, G., Marescotti, A. en Rossi, A. (2002) *Multifunctionality and Rural Development? A Multilevel Approach*, Unpublished paper, pp. 23.

Blomme, J. (1988) *De Economische Ontwikkeling in de Belgische Landbouw 1880-1980?: een Kwantitatieve en Kwalitatieve Analyse*, Doctoral dissertation, Leuven.

Boulanger, A., Vandermeulen, V. en Verspecht, A. (2004) *Boeren en consumenten. Een studie naar vraag en aanbod van landbouwgoederen in de Brusselse rand.*, Interfacultair centrum voor agrarische geschiedenis (ICAG), K.U.Leuven, pp. 15.

Bourgeois, M., Vernimmen, T., Meert, H., Van Huylenbroeck, G. en Van Hecke, E. (2001) *Boeren in de Knel. Een Onderzoek naar de Overlevingsstrategieën van Vlaamse Landbouwersgezinnen. Wetenschappelijk Eindrapport*, Brussels, King Baudouin Foundation, pp. 144.

Bowler, I. (1992) *Sustainable Agriculture as an Alternative Path of Farm Business Development*, In Bowler, I.R., Bryant, C. en Nellis, M.D. (eds.), *Contemporary Rural Systems in Transition*, CAB International, Wallingford, Vol. Volume I: Agriculture and Environment, pp. 237-253.

Brabec, E. (2001) *Open space in the Metropolitan Fringe: An assessment of various land protection tools and programs in urbanizing areas of the US*, Paper gepresenteerd op Symposium "Openruimtefuncties onder verstedelijkingsdruk", Gent.

Bryant, C. en Johnson, T.R.R. (1992) *Agriculture in the City's Countryside*, London: Belhaven Press.

Bryant, C.R., Russwurm, L.H. en MacLellan, A.G. (1982) *The city's countryside: land and its management in the rural - urban fringe*, London: Longman.

Bryden, J.M., Bell, C., Gilliat, J., Hawkins, E. en MacKinnon, N. (1993) *Farm Household Adjustment in Western Europe 1987-1991. Final Report on the Research Programme on Farm Structures and Pluriactivity*, Brussels/Luxembourg, Commission Of The European Communities, pp. 219.

Burell, A. (2001) *Multifunctionality and agricultural trade liberalisation*, Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw, Vol. 16: 2, pp. 77-95.

Caalders, J., Dietvorst, A. en Philipsen, J. (2000) *An alternative to standardisation and conservation in tourism development? A process approach of innovation*, In Haartsen, T., Groote, P. en Huigen, P.P.P. (eds.), *Claiming Rural Identities. Dynamics, Contexts, Policies.*, Van Gorcum, Assen, pp. 108-116.

Cahill, C. (2001a) *The multifunctionality of agriculture: What does it mean?*, EuroChoices, Vol. 1: 1, pp. 36-41.

Cahill, C. (2001b) *Multifunctionality: towards an analytical framework*, Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw, Vol. 16: 2, pp. 59-71.

Calus, M., Van de Velde, L. en Van Huylenbroeck, G. (2005) *Ruimte voor verbreding: landbouwverbreding gewikt en gewogen (Space for diversification: diversification in agriculture estimated and measured)*, Deputatie van de Provincieraad West-Vlaanderen, Brugge, pp. 54.

De Klerck, D. (1993) *Globale situering van de plattelandsproblematiek*, De Aardrijkskunde, Vol. 17: 1-2, pp. 7-22.

De Pelsmacker, P. en Van Kenhove, P. (1999) *Marktonderzoek: methoden en toepassingen*, Leuven en Apeldoorn: Garant.

De Roo, N. en Thissen, F. (1999) *Nieuwe beelden van het Vlaamse Platteland*, In De Roo, N., De Rynck, F. en Vandelannoote, S. (eds.), *De Stille Metamorfose van het Vlaamse Platteland*, Die Keure, Brugge, pp. 17-41.

Debersaques, G. (1996) *De juridische aspecten van de vaste bewoning van kampeerterrinen door kansarmen: een benadering vanuit de invalshoek stedenbouw en ruimtelijke ordening*, Tijdschrift voor Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw, Vol. 1: 2, pp. 68-75.

Dejongh, G. en Van Windekens, P. (2001) *De zorg voor de open ruimte in Vlaanderen, Een terugblik op de werking van de Vlaamse Landmaatschappij (1988-2001)*, Brussel: Vlaamse Landmaatschappij.

Delgado, M. en Ramos, E. (2002) *Understanding the institutional evolution of the European rural policy: a methodological approach.*, Paper gepresenteerd op EAAE Congress, Zaragoza.

Diederens, P., Van Meijl, H. en Wolters, A. (2002) *Modernisation in Agriculture: What Makes a Farmer Adopt an Innovation?*, Paper gepresenteerd op EAAE Congres, Zaragoza.

Doornbos, G. en Pastoor, B. (2001) *Multifunctionaliteit in landbouwbeleid*, Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw, Vol. 16: 2, pp. 110-113.

Driessen, P.P., Glasbergen, P., Huigen, P.R.P. en Van den Bergh, H. (1995) *Vernieuwing van het landelijk gebied. Een verkenning van strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak*, 's Gravenhage, VUGA, pp.

EC-DGA (2000a) *Rural development program for Flanders*, Belgium, pp. 2.

EC-DGA (2000b) *Rural development program for Wallonia*, Belgium, pp. 2.

European Commission Agriculture and Rural Development (2003) *Rural Development in the European Union*, European Communities (ed.), Fact Sheet, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. <http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/publi/fact/rurdev2003/en.pdf>.

European Conference on Rural Development (1996) *The Cork Declaration - A Living Countryside*, European Commission, Brussels.

Europese Commissie (2004) *Hervorming van het GLB: een lange-termijnperspectief voor duurzame landbouw*, http://europa.eu.int/comm/agriculture/capreform/index_nl.htm.

Europese Gemeenschap (1995-2002) *Website van de Europese Unie*, <http://www.europa.eu.int>.

Field, A. (2000) *Statistics using SPSS for Windows*, SAGE Publications Ltd. en The Cromwell Press Ltd. (eds.), Trowbridge, Wiltshire.

Georges, H., Hellemans, R. en Taragola, N. (2002) *Bruto Standaard Saldi voor de gewassen en de veehouderij (periode 1996/97-2000)*, CLE publicatie, Brussel: CLE.

Halcrow, H.G. (1984) *Agricultural policy analysis*, New York: McGraw-Hill, Inc..

Heimlich, R.E. en Barnard, C.H. (1992) *Agricultural Adaptation to Urbanization: Farm Types in Northeast Metropolitan Areas*, *Northeastern Journal of Agricultural and Resource Economics*, Vol. 21: 1, pp. 50-60.

Heimlich, R.E. en Barnard, C.H. (1997a) *Agricultural Adaptation to Urbanization? Farm Types and Agricultural Sustainability in U.S. Metropolitan Areas*, In Audirac, I. (ed.), *Rural Sustainable Development in America*, Wiley and Sons, New York, pp. 283-303.

Heimlich, R.E. en Barnard, C.H. (1997b) *Agricultural Adaptation to Urbanization?: Farm Types and Agricultural Sustainability in U.S. Metropolitan Areas*, In Audirac, I. (ed.), *Rural Sustainable Development in America*, Wiley and Sons, New York, pp. 283-303.

Heimlich, R.E. en Brooks, D.H. (1989) *Metropolitan Growth and Agriculture: Farming in the City's Shadow*, AER-619, Washington, D.C.: U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service.

Hodge, I. (2001) *Beyond agri-environmental policy: towards an alternative model of rural environmental governance*, *Land Use Policy*, Vol. 18: 2, pp. 99-111.

Holloway, L. (2002) *Smallholding, hobby-farming and commercial farming: ethical identities and the production of farming spaces*, *Environment and Planning A*, Vol. 34: 11, pp. 2055-2070.

Huigen, P.P.P. (1998) *De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken.*, NRLO-rapport, Den Haag.

IDEA Consult (2003) *Evaluatie van het Vlaamse Programma voor Plattelandsontwikkeling (Evaluation of the Flemish Program for Rural Development)*, Brussel, Consortium van de afdeling Landbouweconomie en het Laboratorium voor Bosbouw van de Universiteit Gent, Belconsulting, het Centrum voor Landbouweconomie en IDEA Consult, pp.

Ilbery, B. (1992) *State Assisted Farm Diversification in the United Kingdom*, In Bowler, I.R., Bryant, C. en Nellis, M.D. (eds.), *Contemporary Rural Systems in Transition*, CAB International, Wallingford, Vol. I: *Agriculture and Environment*, pp. 100-118.

Ilbery, B. (2001) *Alternative Farm Enterprises on the Urban Fringe: Evidence From The UK.*, Paper gepresenteerd op Symposium: 'Open space functions under urban pressure', Ghent.

Jongeneel, R.A. en Slangen, L.H.G. (2004) *Multifunctionality in agriculture and the contestable public domain: theory and evidence about on-farm and off-farm activities in the Netherlands*, In Brouwer, F. (ed.), *Sustaining Agriculture and the Rural Economy. Governance, Policy and Multifunctionality*. Ghent, pp. 27.

Kesteloot, C. (2001) *Verstedelijking in Vlaanderen: problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21e eeuw*, Vlaamse Gemeenschap (ed.), Cel Stedenbeleid, Brussel.

Lhermitte, K. (2002) *Landbouwers in de Groene gordel (Stedelijke Rand Brussel)*, Paper gepresenteerd op Studiedag: de Stad als Kans, Overijse.

Maier, L. en Shobayashi, M. (2001) *Multifunctionality. Towards an Analytical Framework*, Paris: OECD.

Marktplan Adviesgroep (2005) *Economische Effecten Agrotourisme*, RECRON, pp. 27.

Marsden, T. (1999) *Rural Futures: The consumption countryside and its regulation*, Sociologia Ruralis, Vol. 39: 4, pp. 501-526.

Martens, A. (1999) *Sociale en Culturele Ontwikkeling van het Platteland vanuit Agrarisch Perspectief*, Paper gepresenteerd op "Tweede Landbouwconferentie voor een Vlaams Plattelandsbeleid", Brussel.

Mathijs, E. (2003) *Landbouwbedrijfseconomie en -leiding*, cursus 2003-2004: KU Leuven. <http://www.agr.kuleuven.ac.be/aee/clo/l602/cursus%202003-2004.pdf>.

Meert, H. (1994) *Tussen stadsrand en platteland*, Opbouwwerk Pajottenland, Lennik.

Meert, H. (2003) *Wie construeert mee het nieuwe Vlaamse consumptieplatteland?*, Ruimte en Planning, Vol. 23: 2, pp. 80-86.

Meert, H., Van Huylenbroeck, G., Vernimmen, T., Bourgeois, M. en Van Hecke, E. (2005) *Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms*, Journal of Rural Studies, Vol. 21: 1, pp. 81-97.

MeMo vzw (2001) *Mens en Milieuvriendelijk Ondernemen, Wegwijs voor de bewuste consument, de groene gids*, Vol. 4.

Mérenne, B., Van der Haegen, H. en Van Hecke, E. (1997) *België ruimtelijk doorgelicht*, Het tijdschrift van het gemeentekrediet, Vol. kwartaaluitgave, 51ste jaar, nr.202, pp. 144.

Moir, J., Rice, D. en Watt, A. (1997) *Visual amenity and housing in the countryside - Scottish local planning authority approaches*, Land Use Policy, Vol. 14: 4, pp. 325-330.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (1996) *De Belgische Stadsgewesten 1991*, Statistische Studiën, Brussel.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (2000) *Land en tuinbouwelling*, Statistische Studiën, Brussel.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (2001a) *Bevolkingsstatistieken*, Statistische Studiën, Brussel.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (2001b) *Landbouwelling*, Statistische Studiën, Brussel.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (2003a) *Landbouwelling mei 2001 (National agricultural census May 2001)*, Statistische Studiën, Brussel.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (2003b) *Rijksregister*, Brussel.

NIS (1996) *De Belgische Stadsgewesten 1991*, Statistische Studiën, Brussel: Nationaal Instituut voor de Statistiek.

Pacione, M. (1996) *Rural problems and Planning for Real in Skye and Lochalsh*, Scottish Geographical Magazine, Vol. 112: 1, pp. 20-28.

Ray, C. (1999) *Endogenous development in the era of reflexive modernity*, Journal of Rural Studies, Vol. 15: 3, pp. 257-267.

Reheul, D. (1999a) *Ecologische en Agrarische Ontwikkeling van het Platteland*, Paper gepresenteerd op Tweede Landbouwconferentie voor een Vlaams Plattelandsbeleid.

Reheul, D. (1999b) *Een Duurzame Ecologische en Agrarische Ontwikkeling van het Vlaamse Platteland*, In De Roo, N., De Rynck, F. en Vandellannoote, S. (eds.), *De Stille Metamorfose van het Vlaamse Platteland*, Die Keure, Brugge, pp. 137-149.

Relaes, J., Matthys, E. en Reheul, D. (s.d.) *Naar een nieuw contract met de samenleving*, werkgroep Duurzame Landbouw, pp.

Romstad, E. (2004) *Multifunctionality - focus and resource allocation*, Paper gepresenteerd op EAAE Conference "Multifunctional agriculture, policies and markets: Understanding the critical linkages", Rennes, France.

Romstad, E., Vatn, A., Rorstadt, P.K. en Soyland, V. (2000) *Multifunctional Agriculture. Implications for Policy Design*, As: NLH.

Schoenmakers, L., et.al., (2001) *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg. De landschapsatlas: baken voor een verruimd beleid*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Afdeling Monumenten en Landschappen (ed.), Brussel.

Sharp, J.S. en Smith, M.B. (2002) *Social capital and farming at the rural-urban interface: the importance of nonfarmer and farmer relations*, *Agricultural Systems*, Vol. 76: 3, pp. 913-927.

Shucksmith, M. en Herrmann, V. (2002) *Future changes in British agriculture: Projecting divergent farm household behaviour*, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 53: 1, pp. 37-50.

Steunpunt Toerisme en Recreatie (2005) *Recente data rond toerisme in Vlaanderen*, KULeuven, pp.

Steunpunt Toerisme en Recreatie, K. (2002) *Te gast in Vlaanderen*, Toerisme Research Papers: 5, pp. 137,
<http://www.kuleuven.ac.be/steunpunttoerisme/mainpages2/publicaties/trp/te%20gast%20in%20vlaanderen%203dec2003%20laatste%20versie.pdf>.

Stevens, J. (1992) *Applied multivariate statistics for the social sciences*, Hillsdale: Erlbaum, Lawrence.

Stiglbauer, A.M. en Weiss, C.R. (1999) *Part-time Farming and Farm Succession.*, Paper gepresenteerd op EAAE Congress, Warshau.

Van den Ham, A. en Hennen, W.H.G.J. (2001) *Kansen voor tachtig procent verbreding. Een studie naar verbreding van de landbouw in de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden*, Den Haag, LEI, pp.

Van den Ham, A. en Ypma, M.E. (2000) *Verbreding op landbouwbedrijven. Met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes*, Den Haag, LEI, pp. 74.

Van der Haegen, H. en Pattyn, M. (1979) *De Belgische stadsgewesten*, Statistische Studiën, NIS, Brussel, Vol. 56, pp. 3-18.

Van der Haegen, H., Van Hecke, E. en Juchtmans, G. (1996) *De Belgische stadsgewesten 1991*, Statistische Studiën, NIS, Brussel, Vol. 104, pp. 42.

Van der Ploeg, J.D. (1999) *De Virtuele Boer*, Assen: Van Gorcum.

Van Hecke, E. (1988) *De Problematiek van de Open Ruimte in de Peri-urbane Gebieden*, Paper gepresenteerd op Internationaal Seminarie met Betrekking tot de Specifieke Problemen in de Sub-urbane en Peri-urbane Gebieden in de Europese Landen, Oostduinkerke.

Van Hecke, E. (1993) *Landbouw en platteland in een dynamisch perspectief*, *De Aardrijkskunde*, Vol. 17: 1-2, pp. 185-204.

Van Hecke, E. (1999) *Boeren in de Knel. Armoede in Land- en Tuinbouw*, Brussels: King Baudouin Foundation.

Van Hecke, E., Meert, H. en Christians, C. (2000) *Belgian agriculture and rural environments: the spatial dimension of contemporary problems and challenges*, Belgeo, Vol. 1, pp. 201-217.

Vandermotten, C. (1990) *Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België*, In Subite, M. (ed.), *Barsten in België: een geografie van de Belgische maatschappij*, EPO, Berchem, pp. 77-108.

Vatn, A. (2000) *Integrated policy approaches to multifunctionality*, Paper gepresenteerd op Role of Multifunctionality in Agricultural Policy Reform, Tokyo, Japan.

Vatn, A. (2002) *Multifunctional agriculture: some consequences for international trade regimes*, European Review of Agricultural Economics, Vol. 29: 3, pp. 309-327.

Velt (2005) *Biologisch Vlaanderen in een notendop (website)*, www.biodichtbijhuis.be.

Vernimmen, T. (1998) *Bedrijfsadministratie: Gevolgen van de Regelgeving in de Vlaamse Landbouw*, Eindverhandeling FLTBW, Universiteit Gent.

Vernimmen, T. (2003) *Intern Werkverslag*, Ugent, België, pp.

Vernimmen, T., Verbeke, W. en Van Huylenbroeck, G. (2000) *Transaction Cost Analysis of Outsourcing Farm Administration by Belgian Farmers*, European Review of Agricultural Economics, Vol. 27: 3, pp. 325-345.

Verspecht, A., Vandermeulen, V., Van Huylenbroeck, G., Boulanger, A., Van Hecke, E. en Meert, H. (2004) *The importance of the institutional environment of multifunctionality of the agriculture in the peri-urban area of Brussels*, Paper gepresenteerd op EAAE Seminar, Rennes.

Vlaamse Regering (1999) *Een nieuw project voor Vlaanderen. Regeerakkoord Vlaanderen 1999-2004 (A new project for Flanders Government policy document 1999-2004)*, Brussels: pp. p.111, http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/regeerakkoord/1999_2004/regeerakkoord.pdf.

Vlaamse Regering (2004) *Regeerakkoord 2004-2009*, Brussel.

VROM-raad (2004) *'Meerwerk' advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief*, Den Haag.

VZW Plattelandstoerisme (2005) *Plattelandstoerisme in Vlaanderen (website)*, <http://www.hoevetoerisme.be/hoevetoerisme.nsf?Open>.